

Servodat-oahppu 8-10

ČálliidLágádus

Servodat- oahppu 8-10

Sámás:

SVERRE PORSANGER ja TROND ARE ANTI

heivehan deataleamos osiid Gyldeldal girjjis
Underveis Samfunnskunnskap 8-10 man leat čállán:

MARY M. STRAND ja TORILL STRAND

Dasa lassin leat geavahauvvoν eará heivvolaš gáldut.

Lágádusdoaimmaheaddji:

AAGE SOLBAKK

ČálliidLágádus

ČálliidLágádus – ForfatternesForlag – Authors’Publisher
Pb 140, NO-9735 Kárášjohka-Karasjok

poasta@calliidlagadus.org
post@forfatternesforlag.org
post@authorspublisher.org

Neahntagirjegávpi – Nettbokhandel – www Book Store:
www.calliidlagadus.org
www.lagadus.org

ČálliidLágádusa doaimmahusgoddi:
Harald Gaski, mag.art., 1. amanuensa
Aage Solbakk, cand. philol., historikhár
Vuokko Hirvonen, phil.dr., professor
Lena Kappfjell, cand.philol., dutkanassisteanta
Torkel Rasmussen, dr.philos., journalistihka lektor
Mikael Svonni, phil.dr., professor
John T. Solbakk, cand.philol., dokumentarista

Dán almmuhusa bargguid suodjalit vuognaduodjelága njuolggadusat.
Almmuheaddji ja vuogatvuodaoamasteaddjiid sierra lobi haga ii oaččo
dán buktaga mánget dahje geavahit viidát go maid láhka suovvá.

Norgga Sámediggi lea juolludan doarjaga almmuhit girjji.

© Čálli/govvijeaddjit ja ČálliidLágádus 2014
Gráfalaš barggus vástida Alfabehta Grafiske, Elle K. Porsanger
Deaddilan

ISBN 978-82-8263-153-2

Govva- ja kárttagáldu

- Gyldental vuorká: s. 9, 12, 39, 83, 93, 99, 100, 103, 105, 106, 108, 113, 152, 157, 166, 179, 209, 214, 215, 225, 246.
- Amund Johnskareng govven: s. 13, 14, 21, 35, 149, 150, 187.
- Noras vuorká: s. 15, 26, 31, 41, 71, 81, 85, 122, 123, 127, 136, 169, 170, 185, 205, 238, 254, 258, 279, 282 (Per Ola Utsi), 309, 312, 314, 318, 319, 320, 321, 328 (govva).
- Aage Solbakk govven: s. 16, 148, 242, 263, 286, 287.
- Arvid Sveen sárggus. s. 18.
- Elle Kirste Porsanger govven: s. 251, 288, 295.
- Mihkku Solbakk govven: s. 37, 60, 68-69, 164, 165, 174, 203, 211, 212, 218-19, 273 (vuolit), 274-75, 277, 283, 296, 306, 317, 322 (govva), 331 (bajit).
- Odd Erik Solbakk govva: s. 47.
- Shutterstock govat: s. 55, 63, 66, 78, 82, 137, 183, 191, 196, 201, 222, 224, 226, 230, 236, 252, 255, 259, 261, 278 (bajit), 302.
- Scanspix: s. 87, 89, 96 (bajit), 104 (bajit), 114, 120, 121, 162, 216, 270, 278 (vuolit), 284, 285, 294.
- Sjamanistisk Forbund govva: s. 67.
- Kirsti Aarseth govva: s. 69 (unna).
- Sámediggi: s. 96-97, 104-05, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 154 (vuolit).
- Vidar Ruud, Avisenes Nyhetsbyrå: s. 115.
- Min Áigi: s. 117.
- Girjjis Sámi historjá 2, kárttat: s. 117, 118.
- Finnmárkuopmodat: s. 134 (vuolit).
- Frank Ingilæ govva: s. 146.
- NRK-Sápmi: s. 189.
- Nils Ole Gaup govva: s. 247.
- Isak Johansen sárggus: s. 322.
- Finnmarken: s. 329.
- Museiverket/I. Manninen: s. 331 (vuolit).
- Nordiska museet: s. 332.
- Ernst Manker: s. 334.

Sisdoallu

DIET BUORRE SERVODAT..... 11

Skuvlaservodat.....	13
Ceahkkeráðđi	13
Digastallan vai riidu	14
Fertet dovdat vuos njuolggadusaid vai sahtát searvat	17
Manne leat mis njuolggadusat?	17
Ceahki luohttámušoahppit	20
Ohppiindráðđi dušše ohppiid várás	21

DENTITEHTA JA KULTUVRA 27

Identitehta ja bainnašumit	28
Gii leat don?	28
Sosialiseren	32
Joavkkut ja sosialiserenoktavuođat	34
Rollat ja rollaid neaktit	36
Iešdovdu	36
Aksel Sandemose	38
Iežas huksen	38
Máidnosiid fápmu	39
Gárren- ja návddašanávdnasat – reakšuvnnat ja sivat	41
Eará gárrenmirkot	43

Ráhkistan – in ráhkis

Ovttaseallin ja seksualitehta	46
Ráhkistuvvan	46
Ráhkisuohta ja seksualitehta	48
Mii lea seksualitehta?.....	48
Seksa dahje sahkkehushus.....	49
Gánnda ráhkista gánnda ja nieida ráhkista nieidda	49
Lea go váttis leat homoseksuála odne?	50
Seksuála láddan. Vuosttaš geardde sekxa	51

Sámiid irgideapmi ja vuostálastin.....	54
Seksuála illásteapmi.....	56
Lágat mat guoskkahit seksualitehta	57
Mo lea ovttas eallit?	60
Iešguđet lágan ovttaseallinvuogit	61
Islam ja ráhkisuohota.....	65
«Lohpidit ráhkistit guđetguimmiid...»	67
Jus náittosdilli gillágohtá.....	72
Earráneami statistihka	73
Okto vai oktonas?.....	75

Máŋggakultuvrralaš servodat 79

Servodat gos leat máŋga kultuvrra	79
Kulturriidu	80
Mii lea rasisma?	81
Rasisma vai guottut?	82
Rasisma lea gildojuvvon Norggas.....	83
Fárren ja báhtareapmi.....	83
Fárren buoret eallimii	84
Sirdolašvuohota Eurohpái	86
Sirdolašvuohota Norgii	86
Báhtareaddjít	88
Eanemus báhtareaddjít geafes riikkain.....	88
ON ja báhtareaddjít	88
Asylohccit	89
Eanet asylrievtti birra.....	90
Olbmuid suollefievrrideapmi	91
Olmmošgávppašeapmi	91
Mo galgat eallit ovttas?.....	91
Segregeren ja apartheid.....	92

POLITIHKKA JA DEMOKRATIIJA 97

Demokratiija stivrenvuohkin	98
Olmmošvuogatvuodat	98
Stoismisa	98
Gaskaáigi	100
Liberalisma	100
Iešstivrenjulggaštus	101
Bajásčuvgehusfilosofat.....	101
Norgga vuodđoláhka	103

Mii lea Stuorradikki bargu?	107
Politihkalaš bellodagat	111
Stuorradiggeválga	112
Man láhkai vuodđuduvvo ráđđehus?	112
Man láhkai bargá ráđđehus?	114
Parlamentarisma	114
Sámediggi	116
Sámiid gáibádusat ožzot coavcci	118
Ođđa Finnmarkoláhka	134
Stáhtavuogit	136
Stivrenvuohki - háldenvuohki	137
Lagašservodat	147
Mii lea gielda dahje suohkan?	147
Makkár doaimmat leat gielldain dahje suohkaniin?	150
Gos ožzot gielldat/suohkanat ruđa?	152
Gielda/suohkan ja fylka	153
Buohkat sáhttet jearrat, buohkat galget oažžut vástádusa	155
Álggariektelehka	155
Ráhkkanit gieldda/suohkanválgi	155
Jienastit vai beassá mearridit	156
Nominašuvdna	158
Politihkalaš joavkkut	162
Maid sáhttet sii dahkat geat eai gula mange bellodahkii?	163
Organisašuvnnat	163
Iešguđet lágan akšuvnnat dahje miellačájáhusat	164
Álbmotjienasteapmi Norggas	167
Siviila jeagohisvuhta	168
Sápmelaččaid vuostálastimat	169
Mediat ja váikkuheapmi	175
Njealját stáhtafápmu	175
Joavkodieđihangaskoamit min birra	176
Joavkodieđihangaskoami barggut	176
Okta vel bargu – dinet ruđa!	178
Rekláma-tv	178
NRK (Norsk Riksringkasting)	179
Makkár ođđasiid oažžut?	180
Oza dieđuid iešguđet mediain	181
Anonyma gáldut	182
Vuostáiváldit	183
Sáhka áddejuvvo iešguđet láhkai	183
Muitalit sáhttá máŋgga láhkai	184

Áviissat	186
Radio - jietna mii juksá ollugiid	187
Interneahhta – duohtavuođat ja eahpeduohtavuođat	190
Vuoignjoduodjeláhka	191

LÁHKA JA RIEKTI 197

Riektestáhta ja duopmostuolut.....	198
Go eallin fáhkka rievídá	198
Sahtedohko veahkaváldi	200
Dutkkalmasat.....	202
Gittaváldin.....	202
Duopmostuolut ja ránggáštusášsit	203
Áššáskuhttin.....	204
Diggegoddi.....	205
Diggeášsi.....	208
Duopmu.....	210
Duomu sáhttá guoddalit	210
Lágamánneriekti.....	213
Alimusriekti.....	215
Siviila áššit	216

Kriminalitehta ja ránggáštus 223

Mii lea kriminalitehta?.....	223
Vearredagut ja rihkkumušat	223
Birasvearredagut.....	224
Ekonomalaš kriminalitehta	226
Leat go mii riegádan skealbman – vai šaddat go mii dađi mielde?..	227
Sierra lágan čilgehusat kriminalitehta birra.....	228
Ránggáštus	228
Rájus	229
Vajálduvvon mánát	229
Kriminálafuolahuſ friddjavuođas	231
Mo galgá ránggáštit nuoraid?	231
Kriminála vuolleahki	231
Riidočoavdinráđdi	232

Norga ja riikkaidgaskasaš lágat 237

ON:a vuodđudeapmi.....	237
ON:a ideála áigumušat	237
Olmmošvuogatvuodaid máilmmejulggaštus	239
Siviila ja politikhalaš vuogatvuodaid konvenšuvdna	239

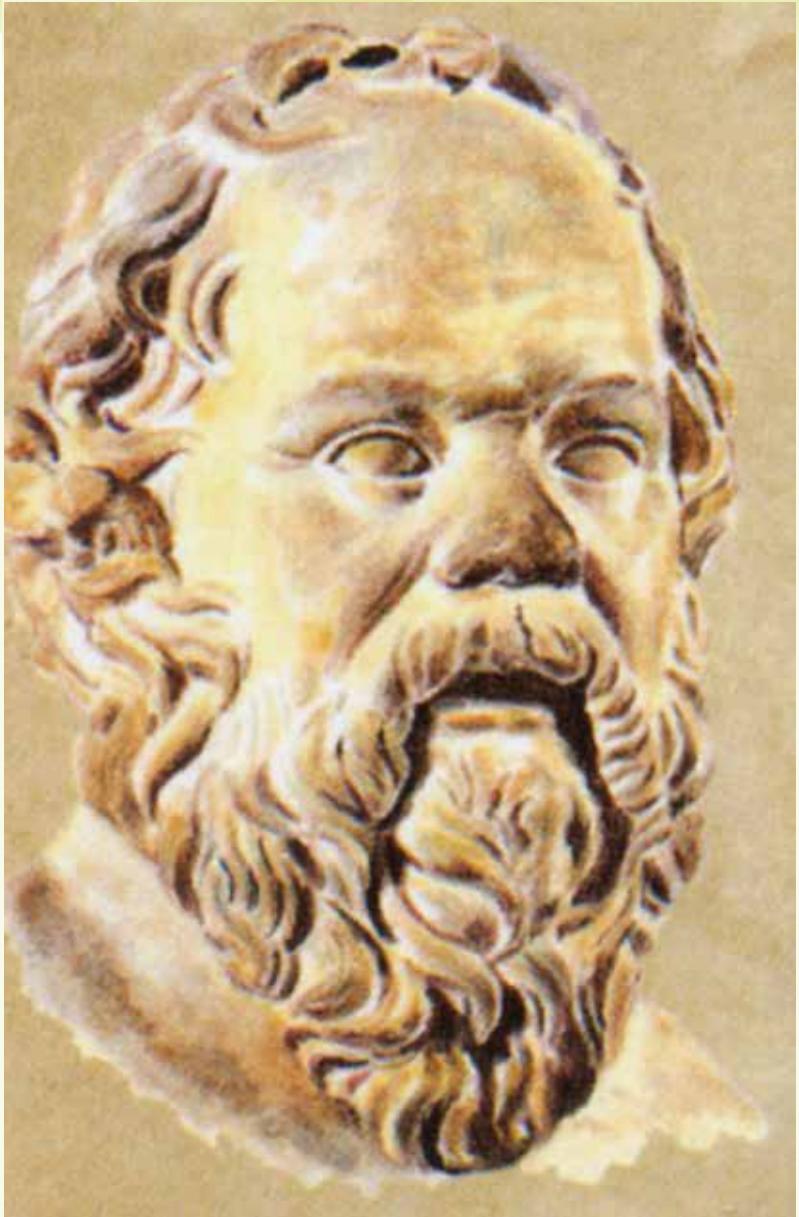
Ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuogatvuodaid konvenšuvdna	240
ON:a mánáid vuogatvuodaid konvenšuvdna	240
Nieiddat ja oahppu	241
Norga ja olmmošvuogatvuodat	244
Norga ja ON:a nissonkonvenšuvdna	245
ON:a ráfibisuhan veagat	245
Norgga oassálastin riikkaidgaskasaš operašuvnnain	247
GEAVAHUS, EKONOMIIJA JA GLOBALISEREN	251
Geavahusservodat	252
Biktasat ráhkadit olbmuid	253
Geavahuosoahppa	254
Geavahusservodaga ovdáneapmi	254
Geavahanfunkšuvdna ja symbolafunkšuvdna	256
Persovnnalaš ekonomijja	257
Buorredilli – ja geafivuohta	258
Geavahus ja biras	261
Vuoigatvuodat ja geatnegasvuodat	265
Geavaheaddji Norggas ja máilmvis	265
Norgga ekonomijja	271
Ekonomijja	271
Min deháleamos ealáhusat	272
Vuođđoealáhusat	272
Sekundára ealáhusat	284
Bálvalusealáhusat	286
Ekonomalaš vuogádagat	289
Liberalisma ja márkanekonomijja	289
Marxisma ja plánaekonomijja	291
Aktiivvalaš stáhta	292
Norgga ekonomalaš vuogádat	292
Bargu – olmmošvuogatvuohda	296
Bargoeallima šiehtadusat	298
Bargoriidu	298
Gávppašeapmi rájiid rastá	299

Norga lea oljoriika	300
EU.....	301
Norgga oktavuohta EU:i.....	301
Globaliseren	301

ÁRBEVIROLAŠMÁHTTU..... 307

Giella ja árbediehtu.....	308
Sámegiella lea sátnerikkis	308
Boazodoalu árbevierut – ja giella	310
Luossabivddu árbevierut	316
Buođđu ja buođđun	318
Luosa doahpagat	322
Duodji ja duddjon.....	325
Gákti hápmašuvvá	326
Guvhlláruššan	329
Šattut dálkkasin.....	330
Ávdnasiid geavaheapmi	333
Šattut ja muorjjit geavahuvvon dálkkasin.....	333

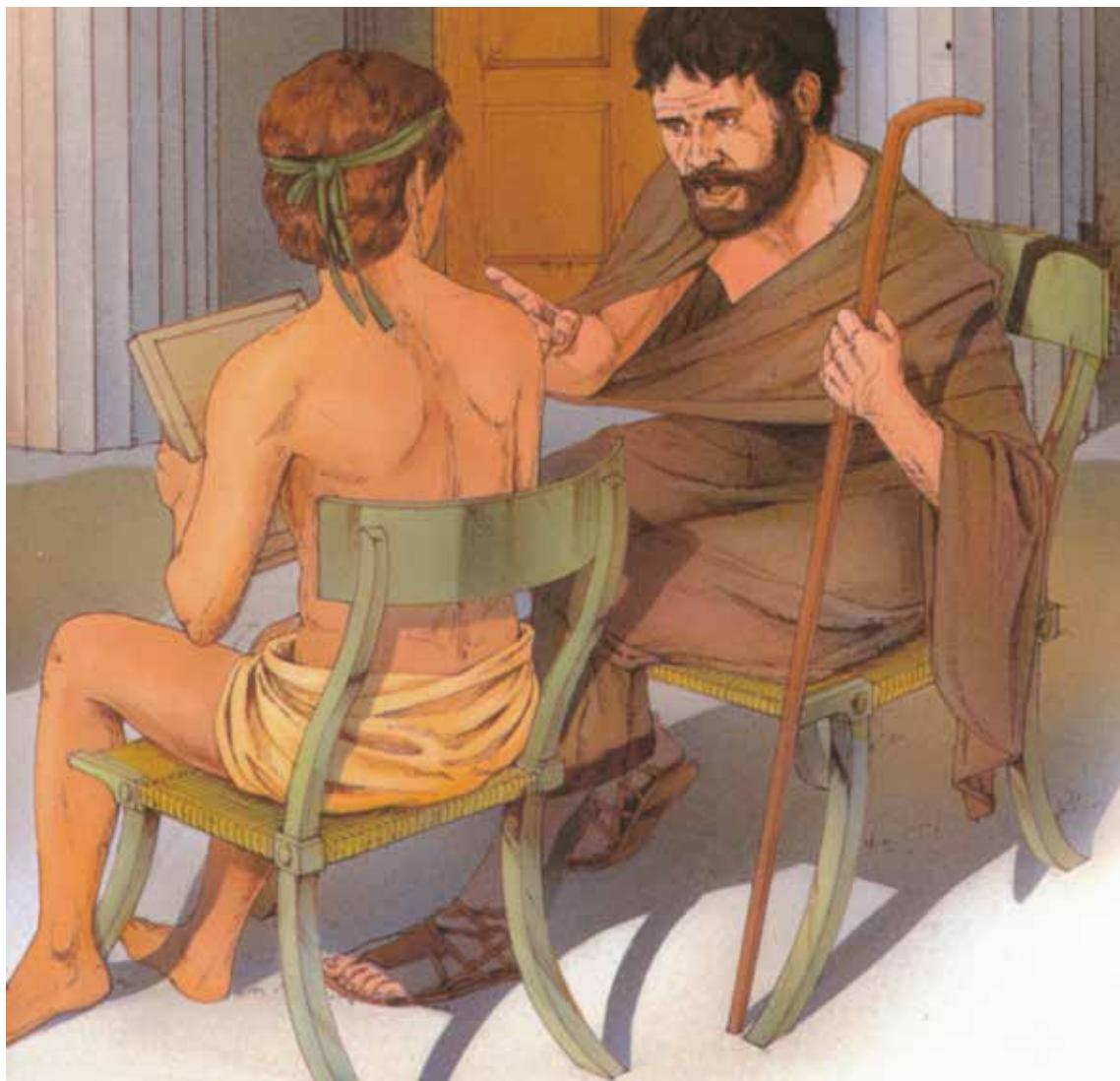
Sokrates r. 470 o.kr. – j. 399 o.kr. Son dubmejuvvui jápmimii go lei hárdán ipmiliid ja oahpahan nuoraid «verrošit». Son jubmejuvvui jugistit mirkko.

DIET BUORRE SERVODAT

Jurddaš don muhtun beaivvi leat ruoktot joðus ja dus muhtun jearrá: *Mii mearkkaša dutnje eanemusat? Mii lea dehálaš du eallimis?* Maid de ledjet vástidit? Várra ledjet vuos álggos jeerrat gii bat diekkár jallaid gis sáhttá jeerrat? li diekkáriid leat dábálaš jeerrat. Dan sadjái ráhkaduvvojit mánga guorahallama das makkár bátnevuoidasa geavahit, málesseahka dahje lieggariika-mátki olbmot dábálaččat válljejit.

Greikalaš filosofa, Sokrates, váccašii 2500 lagi dassái Athena gávpoga luottain. Son háleštii dahje humadii buohkaiguin geaid son deaivvai, nuoraid ja boarrásiid, gefiid ja riggáid. Son sáhtii ovdamearkka dihtii jeerrat: *Mii lea lihku?* Nie háliidii son bidjat olbmuid ieža jurddasít. Olbmot bohkosedje danne go riikka stivrejeaddjit eai nagadan vástidit Sokratesa gažaldagaid. Buot dáhpáhuvai almmolaš báikkiin, guovdu márkanšilju Athenas. Ráđđejeaddjit balle ahte Sokrates sáhttá uhkidit sin válddi, ja loahpas dubmejedje su jápmimii. Sokrates šattai jugistit mirkkoskálu. Muho gitta loahpa rádjái jáhkii son ahte olbmot sáhtte ieža jurddasít. Nie son oaivvildii ahte olbmot oččošedje buorre eallima ja gávnnašedje iežaset *eallinárvvuid*.

Sokrates ii goassege čállán iežas jurdagiid gosage. Dattetge lea son gii lea váikkuhan eanemusat eurohpaš jurddašanvuohkái. Son ii háliidan geange oahpahit. Muho baicce ieš háliidii *oahppat* sis geaiguin son háleštii dahje ságastii. Son gažadii dehálaš, muho váttes gažaldagaid. Sokrates oinnii iežas bargun olbmuid veah-

Oahppi ja oahpaheaddji.

kehit vai ohpet ieža jurddašit. Son geahčai iežas «riegádahttinveahkkin». Go su eadni lei sealgeeаднин ja lei veahkkin riegádeddiide, de haliidii Sokrates veahkehit olbmuid «riegádahttit» dan rivttes oainnu. Gažademiid bokte fidnii son olbmuid geavahišgoahtit iežaset áddejumi dahje ipmárdusa.

«Athen lea dego láikkes heasta,» dajai Sokrates, «ja mun lean dego lávžán gii iská dan boktit ja bisuhit dan heakkas.» Maid son dainna oaivvildii?

Skuvlaservodat

Dán oasis galggat oahppat

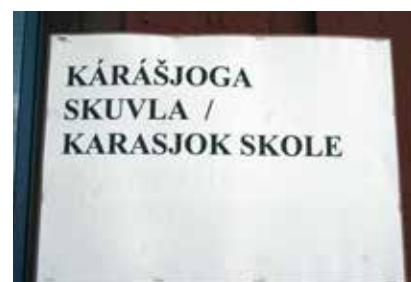
- Digaštallama ja riiddu erohusa
- Manne digaštallan dárbbasa sátnejodíheaddji ja čálli
- Manne demokráhtalaš servodat dárbbasa oktasaň njuolggadusaid
- Makkár doaimmat leat luohttámušoahppis

Ceahkkeráðđi

Gávccát ceahkki lea digaštallamin. Emmá hállá hui čielgasit ja dadjá: «Sii geat háliidit dadjat maidege, čálihil iežaset sáhkavuorro-listii. Guovttis geigejtit gieđa, Emmá merke sudno namaid ja joatká: «Čuovvovažjan lea Lemeha vuorru sáhkavuorrolisttas.»

sáhkavuoru: debattinnlegg
vuorrosátni: replikk

Dalle fáhkka gullo julla ceahkkelanja manjimuš ráđas. Doppe lea Ánde gomihan stuolu. Huiká eanet go hállá dahje hupmá: «De heaitte Emmá, dainna jallas digaštallamiin! Galgat go mii vel eanet dása golahit áiggi? Dat han gal lea čielggas ahte mii buohkat vuolgit čierastallanmátkái. li han das gal šat dárbbas digaštallat. Dieđusge buohkat vulget!» Son lea duođas ja fáipu giedaiguin. Muhto Emmá ii dainna gal suorgan. «Dán digaštallamis galget buohkat beassat mualtal maid oaivvildit. Mánggas leat juo dadjan ahte diekkár mátki šaddá menddo divrras. Danne geahččalit soahpat das man buohkat suitet. Dainna mii gal geargat ovdal go gaskadiibmu álgá, nu ahte Ánde, beare čohkán fas.»

Kárášjoga skuvla.

Kárášjoga nuoraidskuvlla
rektor Arnulf Soleng
hálešteamen 8. luohká-
laččaiguin.

Digaštallan vai riidu

Ceahkkelanas fertejit oahppit ja oahpaheaddji oppa áigge dahkat mearrádusaid. Dalle sáhttet dávjá čuožžilit riiddut. Ohppiin leat dávjá sierralágan oainnut ja guottut maid leat ožzon ruovttus ja várra maiddái vásáhusain skuvllas. Mo lea vejolaš dalle mearridit oppanassii ge juoidá? Várra lea buoremus ahte oahpaheaddji mearrida buohkaid ovddas ceahkkelánjas.

ságadoalli, sátnejođiheaddji:
ordstyrer

Nie lei duođaid ovdalis áigge muhtun jagiid dassái skuvllas. Oahpaheaddjit ja rektor mearridedje buot. Dán áigge lea oassin skuvllas gos oahppit galget oahppat digaštallama ja leat mielde mearrideamen. Go Ánde ii bivdán sáhkavuoru, de ledje earát juo oahppan iežaset čálihit sáhkavuorrollistii. Emmá lei fas iežas bealis oahppan jođihit čoahkkima, ahte leat *ságadoallin*. Nu sáhtii ge oahpaheaddji diktit ohppiid ráfis jođihit digaštallama go galge mearridit iežaset vuostta- muš skuvlamátkki birra.

Gávccát ceahki oahppit geavahedje olles čavčča oahpás- muvvat guhtet guimmiidasaset ja gávnahit mo sii buore-

musat ráhkadedje buorre birrasa. Čoahkkinaste ceahkke-rádiin, dahje dolle ceahkke-čoahkkimiid gos válljejedje luohttamušohppiid, digaštalle ortnetnjuolggadusaid ja ráhkadedje sierra njuolggadusaid ceahkkái.

Sarvvesvuona skuvlamánát
Porsáŋggus, govejuvvon
1933:s. Mearrasámi
skuvlamánát gale šadde
gillát garra dáruiduhttima
mii bistii 100 jagi. Mánát
galge oahppat dáčča dábii
ja árvvuid maid Norgga
eiseválddit oaivvildedje
váilo sámi sevodagas.

Sátnevádjusat

Eai buot sánit čázi jeage

Li sahte luohttit dasa maid lea gullan

Li oahppa deatte

Sápmelaš lea álo maidnon oahpu, nu dán sátnevádjasis ge

Li biddjojuvvon jierbmi biso oaivvis

Ferte ieš oahppat barggu bokte, ii ávkkut dušše «studeret»

Jierbmi diehtá ahte son ii maidige dieđe – jalla gáddá son
diehtá buot

Sus gii ollu diehtá, jerrojuvvo dávjá

Vuosttaš maid meaštir dahká, lea oahppat

Ustitvuhta lea vajálduhttit dan maid addá ja muitit dan
maid oažžu

Jeđđejeaddji sátni lea buoret go guhkes sárdnun

Indialaš sátnevájas

Guovdageainnu skuvla.

*Skuvllain lea maiddái
ráðđeaddi virgi. Govva
čájeha Guovdageainnu
nuoraidskuvlla ráðđeaddi
Johan Mathis J. Hætta.*

*Ovdalis áigge oahpaheaddjit ja rektor mearrivedje buot. Nu ii leat
šat otná skuvllain. Govva čájeha Guovdageainnu nuoraidskuvlla
rektor Ellen J. Sara Eira.*

Fertet dovdat vuos njuolggadusaid vai sáhtát searvat

Speallat Trivial Pusuit dahje Backgammon go it máhte njuolggadusaid, gal vissa ii lihkostuva nu bures.

Don leat várra vávján ahte ceahkis ja ustibiin leat čálekeahthes njuolggadusat go galggat dohkkehuvvot ja leat oassálasti. Biktasat, vuoktahámit, mp-3 čuojanas, mátke-telefovDNA-mearkkat, giella-geavaheapmi ja láhtten leat fáktorat mielde mearrideamen ahte leat go «olgobéalde» vai «siskka-bealde».

Buot servodatdásiin – skuvllas, gieldda- dahje suohkan-stivras, Stuorradikkis ja eará stivrrain ja ráðiin – leat muhtun oktasaš čoahkkinvierut mat leat mearriduvvon. Diet mearrá-dusat álkidit ášsemeannudeami vai meannudeapmi dáhpá-huvvá čorgadit ja vuoiggalaččat. Jus dovddat dieid mearrá-dusaid ja geavahat daid, de fuobmát ahte du guldalit ja dohkkehít buorebut go áššiid buvttát ovdan maid háliidat čáđahit.

Čoahkkinnjuolggadusat galge leat veahkkin vai buohkat bessel hállat dahje hupmat ja dadjat iežaset oaiviliid. Diet lea vuodđojurddan demokráhtalaš servodagas ja gohčoduvvo *sátnefriddjavuohtan*. Mii mearkkaša ahte juohke olbmos gal-gá leat lohpi dadjat maid oaivvilda. Go čoahkkinjođiheaddji fuolaha ahte buot oaivilat bohtet ovdan, ja buot evttohusaid bessel digaštallat, de vuhtiiváldo sátnefriddjavuohta. Danne gohčodit dávjá diekkár njuolggadusaid *demokráhtalaš geavahan-vuohkin*.

Manne leat mis njuolggadusat?

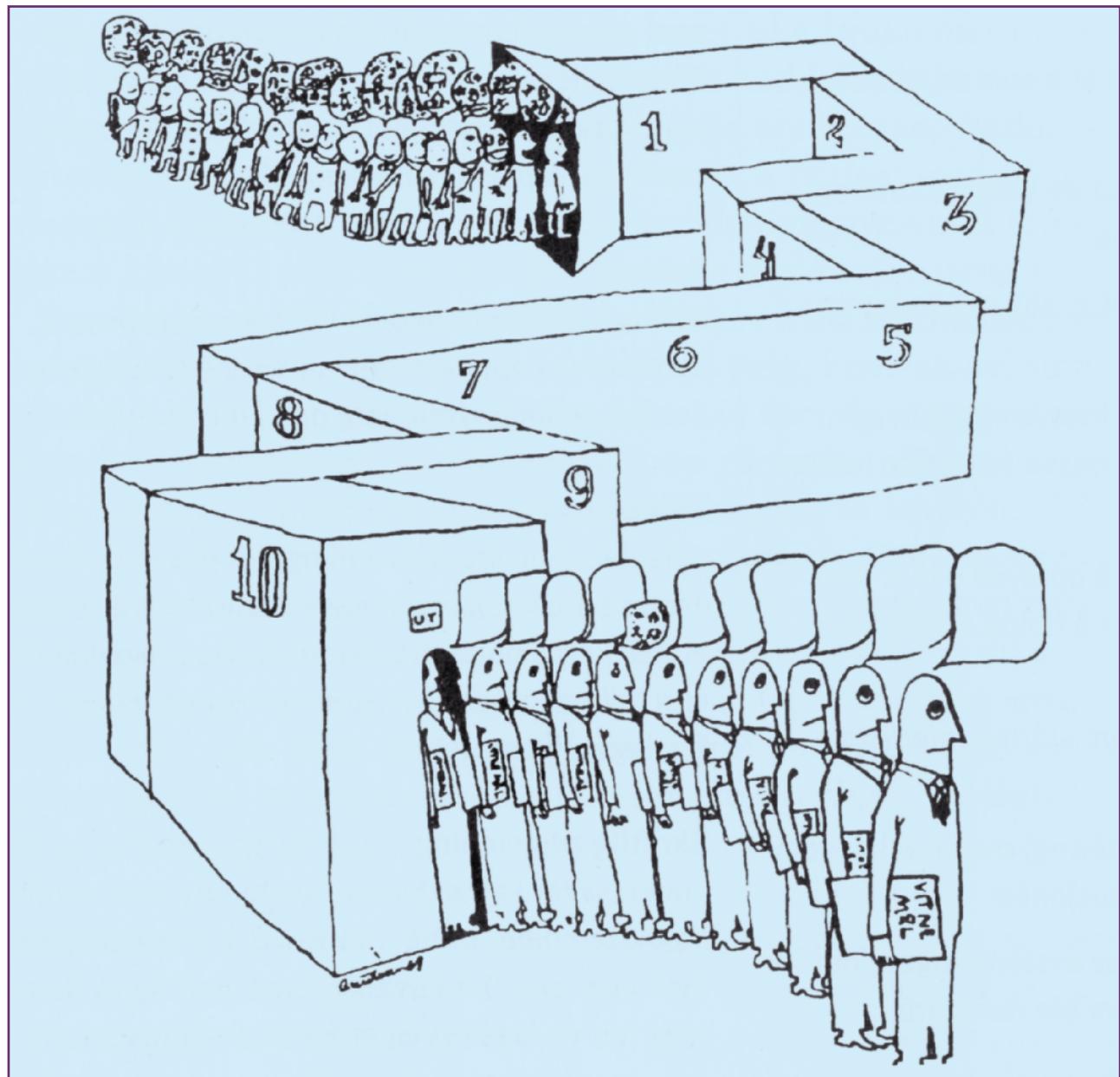

Sokratesa mielas *etihkka*, mii oahpaha dan mii lea buorre ja vuoiggalaš olbmuide, lei buot dehálamos. Su mielas lei dehálaš ahte ii rihko njuolggadusaid, muhto ahte lágat ja njuolggadusa eai leat doarvái buorit sihkkarastit olbmuide buorre eallima. Lágat ja njuolggadusat dárbbašit *vuodđustusaid*. Nuppe láhkai daddjon: Sokrates ii dohkkehan dušše dadjat «It don galgga suoládit». Son jearai velá: «Manne ii galgga suoládit?» Dehálaš lei gávdnat dan mii lei buot buoremus olbmuide.

vuodđustus: begrunnelse

Arvid Sveen sárggus (1969)
skuvlavázzima birra 1.
luohká rájes 10. luohká
rádjái. Maid dát sárggus
muitala?

Dát gal lea veahá earálágan jurddašeapmi go dat masa leat hárjánan. Muhto jus mii sirdit dán jurddašeami skuvla-servodahkii, dalle šaddá diet áddehahti dahje ipmirdahti. Jus don bohkosat eará olbmuid sahkavurri, sáhttá dat mielddisbuktit ahte sii eai šat duostta hállat. Dovdet iežaset gártan bohkosahttin ja digaštallan ii ovdan gosage šat. Dát čajeha ahte mii fertet geahčcat mat leat njuolggadusaid duogážat go galgat áddet dahje ipmirdit manne dat leat čuožžilan. Lea njuolggadusa čilgehus mii lea dehálaš. «Manne eat galgga bohkosahttit eará olbmuid cealkámušaid?»

ČOAHKKIMA DEHÁLAŠ NUOLGGADUSAT

Sátnejođiheaddji

Digaštallan dárbaaša dávjá sátnejođiheaddji. Sátnejođiheaddji doaibma lea jođihit digaštallama, earret eará:

- mearkut namaid sáhkavuorrollistii
- addit *digaštalliide* sáhkavuoru rivttes vuorus
- fuolahit ahte lea jaskat, nu ahte buohkat gullet mii daddjo
- árvalit *hállanáiggi* dahje *hupmanáiggi*, nu daddjon man guhká juohkehaš beassá hállat dahje hupmat
- *ráddjet*, almmuhit ahte eai šat beasa čálihit sáhkavuorrollistii, vai digaštallan bissu dihto áigemeari siskkabealde
- almmuhit geat leat čálihan sáhkavuorrollistii
- jođihit evttohusaid *jienasteami*
- almmuhit *jienasteami bohtosa*

Sáhkavuorru ja replihkka

Suorpma geigen mearkkaša ahte leat čáliheamen sáhka-vuorrollistii. Jus hálida dadjat juoidá sáhkavurri mii dollojuvvui, de dolle guokte suorpma bajás. Dát gohčoduvvo *replihkkan*, ja replihkka ferte leat oanehaš, omd. minuhta beali. Replihkkii vel bividit replihka ii leat vejolaš.

Čálli

Dávjá ferte leat čálli. Čálli bargu lea čállit buot *mearrádusaid* maid čoahkkin mearrida, čoahkkingirjái.

Rehkenastinjoavku

Jus lea stuorra čoahkkin, omd. buot skuvlla oahppit, de dalle lea dárbu *rehkenastinjovkui* mas leat guokte - golbma olbmo. Sin bargu lea rehkenastit buot jienastuvvon jienaid daid iešguđet evttohusaide.

Giedja geigen mearkkaša ahte dátttu sátnevuoru.

Čálalaš jienasteapmi

Muhtun áššiin ferte dávjá leat čálalaš *jienasteapmi*. Dan ii dárbaaš go okta čoahkkinlahttu gáibidit. Dábálaččat lea čálalaš *jienasteapmi* go ceahkki vállje ohppiandráđđelahtu.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea sátnedođiheaddji, ja makkár doaimmat leat sus?
- 2 Mo čálihat iežat sátnevuorrolistii jus háliidat sátnevuoru?
- 3 Mii lea erohus sáhkavuorus ja replihkas?
- 4 Mii lea jienasteapmi?
- 5 Makkár doaimmat leat čállis?
- 6 Makkár oktavuođain geavahuvvojit čoahkkinvierut?

Ceahki luohttámušoahppit

Árračavčča galggai gávccát ceahkki válljet alcceaseaset guokte luohttámušoahppi, nieidda ja gándda. Oahpaheaddji muitalii man dehálaš lea ahte juohke ceahkis leat luohttámušoahppit. Sii leat ceahki *gulahallan gaskaoapmi*. Eará oahppit geat dovdet váttisin ieža ovdanbuktit ášši, sáhttet bivdit luohttámušohppiid juoidá daiguin dahkat. Oahpaheaddji čilgii moadde ovdamearkka:

Muhtumin ledje oahppit bivdán oahpaheaddji geavahit eanet áiggi dávvala luhtte čilget eanjalasgiela bargobihtáid. Sii ledje bivdán su njozet čilget nu ahte sii buohkat áddejedje. Eará háve ledje luohttámušoahppit váldán oktavuođa váhnemiiguin ja bivdán sin lágidit ceahkkeeastta. Hui dehálaš ja gelddolaš bargu lei ovddastit ceahki ohppiindráđis, gos buot cehkiin ledje *ovddasteaddjit*.

evttohas: kandidat
evttohus: forslag

Oahpaheaddji bivddii evttohit *evttohasaid*. Dainna son bivddii ohppiid namaid geat sáhtáshedje leat evttohassan jienasteapmái. Maŋjá go joavkkut ledje muhtun áigge šurran, de bohte čieža evttohusa, golbma nieidda ja njeallje gándda nama čállojuvvoyedje dávvalii. «Dát gártá leat vuosttamuš ja maŋimuš geardde go jođihan jienasteami ceahkis,» dajai oahpaheaddji. «Go mii leat válljen luohttámušohppiid, de lea sin bargu lágidit jienastemiid ja válggaid». Muhto dál galgabehtet čállit ovtta nieidda ja ovtta gándda nama jienastanbáhpárii.» Oahpaheaddji bivddii guokte oahppi čohkhet jienastanbáhpárid. Rehkenastin álgga-

huvvui. Muhtun jienastanbáhpáris ledje guokte nieidanama. Dan jienastanbáhpára fertii *hilgut*. Dat oaivvilduvvo ahte dat ii lean njuolggadusaid mielde. Loahpas lei boađus ná:

Jovnna	4	Emmá	9
Piera	3	Rávdná	1
Ánde	2	Sárá	2
Joavvá	2	Hilgojuvvon jienat	2

Jodíheaddji ja várrelahttu lei válljejuvvon. Buohkat doško gieđaid – nugó dalle go juoidá dehálaš ja stuorrát leat válljejuvvon. Sii geat eai vuotte välgga, muhto bohtet nubbin, šaddet *várrelahttu*.

Ohppiidráđđi dušše ohppiid várás

Moadde beaivvi manjá čoalkaluvvo ceahkkelanja uksii ja guokte oahppi ovccát ja logát ceahkis čákŋaleaba sisá muitalit veaháš ohppiidráđđi birra. «Ohppiidráđđi lea skuvlla alimus orgána ohppiid várás,» álgaheaba soai. «Ohppiidráđđis leat

*Nuoraidskuvlla oahppit
leat geatnegahton válljet
áirasiid ohppiidráđđái.
Juohke ceahkis galgá leat
áirras. Govva čájeha Deanu
sámeskuvlla nuoraidskuvlla
ohppiid digaštallamin.*

seamma olu oahppit go skuvillas leat ceahkit. Juohke ceahkis válljejuvvo okta oahppi. Leat go dis luohttámušoahppit?» jearrá Joavvá nubbi dán sáttatolbmo guoktás. Son gullá logát ceahkkái ja lea leamaš jođiheaddjin diibmá. Emmá movttáske. «Juo,» dadjá son ja nivkalii. «Dalle galggat don boahtit ohppiidráđđečoahkkimii duorastaga gaskadiimmus, kantiinnas. Mii leat ráhkkanameen ohppiidráđđeválgi.» «Na vuoi, mun lean dalle bátnedoaktára lusa,» dadjá Emmá. «Dalle boahtá du várrelahttu,» čilge Joavvá.

Čuovvovaš vahkus galggai ohppiidráđđi vuodđuduuvvot, nu daddjon ahte dalle válljejuvvojit ságadoalli, várreságadoalli ja čálli. Guovttis leigga lohpidan jođiheaddji evttohassan, Biggá ovccát ceahkis, gii lei várrelahtun diibmá, ja okta logát ceahkis. Vaikke gávccát ceahki oahppit eai dovdan evttohuvvon evttohasaid, de goittotge lei sin mielas gelddolaš válgas leat mielde. Emmá válljejuvvui ohppiidráđi čállin danne go buot gávccát ceahki oahppit jienastedje su. Su bargun šattai leat ohppiidráđđečállin ja čállit beavdegirjji.

Buot skuvllat 5. ceahkis 10. ceahkkái ja joatkkaskuvllat leat geatnegahtton doalahit ohppiidráđi. Ráđđi galgá vuodđuduuvvot manjumustá golbma vahku skuvlaálgima manjá.

Skuvlaservodagas leat eará orgánat váhnemiidda, bargiide ja báikkálaš politihkkáriidda. Skuvllaaid gaskkas gávdnojít erohusat ja gielddas gildii dahje suohkanis suohkanii. Bivdde iežat oahpaheaddji mitalit mo din skuvllas lea!

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea sáttatolmmoš?
- 2 Namut oasi luohttámušoahppi doaimmain!
- 3 Mii lea várrelahttu?
- 4 Ohppiidráđis galget válljejuvvo golbma olbmo golmma dehálaš doibmii, mat dat leat?

Čoahkkáigeassu

Skuvlla ulbmlin lea ohppiid oahpahit digaštallat, ákkastallat sin oaiviliid ja dahkat mearrásusaid. Danne fertejít sii oahppat buriid čoahkkinvieruid. Ságadoalli jođiha digaštallama, čálli čállá mearrásusaid beavdegrjái ja ságastallit čálihit iežaset sáhkavuorrolistii ja ožzot sátnemuoru vuoruid mielde. Jus lea stuorra čoahkkin, de sáhttá geavahit rehkenastinjoavkku. Čálalaš jienasteami ferte doallat jus beare okta čoahkkinlahtuin gáibida dan. Čoahkkinvierut leat buot servodaga dásiin.

Ceahki oahpahusdiimmus ságastallojuvvojít dávjá áššít mat gusket ceahki ja skuvlla birrasii. Ceahki oahppit galget válljet alcceaseaset luohttámušoahppi gii galgá leat mielde mearrideamen geat galget čohkkát skuvlla ohppiindráđis. Go dollojuvvo válga, de leat dávjá máŋga evttohasa geaid gaskkas sáhttá válljet. Luohttámušoahppit galget leat «ceahki gulahallanjietna». Sii sáhttet váldit ovdan áššiid mat gusket oahpahussii ja ceahki birrasii, ja evttohit áššiid ohppiindráđdái.

Váhnemiin, bargiin ja báikkálaš politihkkáriin leat maid orgánat dahje ráđit sin áššiid. Ohppiindráđdi lea ohppiid dehálamos orgána ja gulahallanjietna. Buot cehkiin leat ovddasteaddjit doppe, ja oahppit galget ieža válljet ohppiindráđdestivrra. Buot skuvllat 5. ceahkis 10. ceahkkái ja joatkka-skuvllat leat geatnegahton válljet ohppiindráđi.

GAŽALDAGAT

- 1 Manne galgat mii oahppat buriid čoahkkinvieruid skuvllas?
- 2 Makkár áššiid galget buot oahppit beassat leat mielde mearrideamen?
- 3 Geat leat «ceahki gulahallanjietna» ja makkár doaimmat leat sis?
- 4 Geat čohkkájít ohppiindráđis?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Makkár oktavuoðas geavahii gávccát ceahkki čálalaš jienasteami? Manne eai geavahan giehtageigen jienasteami? Čále maid iežat mearkkašumiid.
- 2 a) Galle oahppi ledje gávccát ceahkis?
á) Geat šadde luohttámušoahppin? Čilge man láhkai don gávdnet iežat vástádusa!
- 3 Makkár áššiid háliidat don ahte ohppiindráðđi galgá ovdan váldit din skuvillas? Čále listta!
- 4 Ráhkadehket joavkkuid! Válljejehket sátnedoðiheaddji ja čálli juohke jovkui! Čuvvot ortnetnjuolggadusaid ja digaštallet makkár áššiid dii háliidehpet váldit ovdan ceahki diimmus!
Digaštallet maiddái áššiid maid dii háliidehpet ahte ohppiindráðđi galgá giedahallat! Válljejehket ovta ášši iežadet listtas. Vuoduštehket ášši ja gávnnahehket unnimusat golbma ákka iežadet oaiviliidda! Čállit galget loahpas almmuhit bohtosiid olles ceahkkái.
- 5 Gažadehket eará ceahki ohppiid árvosániid birra! Gohčöt ohppiid vuoduštit iežaset oaiviliid!
- 6 Ráhkadehket logahallama das mo din skuvla lea organiserejuvvon!
- 7 Geat leat ohppiindráðis? Gii lea ohppiindráði ságadoalli, várreságadoalli ja čálli?
- 8 Gii lea ceahki luohttámušoahppi?
- 9 Lea go váhnemiin maid seammalágan orgána go ohppiindráðđi?
- 10 Skuvla lea nuppástuvvan ollu dan manjimuš čuohtejagis. Otná beaivvi oahppis lea stuorát váikkuhanváldi iežas beaivválaš dillái. Dávjá hállojuvvo ahte galgá «váldit ovddasvástádusa iežas oahpahusa ovddas». Maid diet máksá dahje mearkkaša? Sáhtát go mahká ieš válljet maid háliidat oahppat, man ollu don galggat bargat ja goas don galggat bargat? Makkár áššiid galggašedje oahppit beassat mearridit?
- 11 Eanaš skuvllain lea LMS-prográmma. Geavat dan vai beasat čáttet eará ohppiin iežat ceahkis man oaivilis sii leat din oktasaš skuvladilis.

GAŽALDAGAT

- 1 Manne ságastallat mii ovttas?
- 2 Dárbašit go mii vázzit skuvlla vai oahppat?
- 3 Mo sáhttá oaidnit lea go njuolggadus buorre njuolggadus?
- 4 Manne lea dehálaš jurddašit iežas oivviin go mángii lea nu ahte earát dihtet buorebut go don?
- 5 Mii lea dehálamos: áddet iežat vai ahte earát áddejít du?

GUORAHALLAN

Kapihtala álggus lohket greikalaš filosofa Sokrates birra. Su oaidnu han lei ahte dat mii lea buorre ja vuoiggalaš olbmuide, lea buot deháleamos.

Ollu han boahtá maiddái bajásgeassimis.

Dát heive joavkobargun, golmmas-njealjis joavkkus.

Lea leamaš nu Sámis ahte mánát árrat čatnasedje bargodillái. Dat lei dehálaš mánáid bajásgeassimis. Dábálaš lei nu ahte nieiddat čuvodedje nissoniid sin bargguin. Gánddat dahje bártnit fas almmáiolbmuid dahje dievdduid. Jus bearrašis ledje dušše nieiddat, de dat dieđos serve buotlágan bargguide.

Go mánát eai lean ollesolbmuid dahje rávisolbmuid olámuttus ja dakko lahka lei jávri dahje johka, de mánát eai duostan gálašit iehčanassii. Dalle sáhtii čáhcerávga dahje guovdi váldit sin. Dan ohppe ruovttuin. Dákkár maidnasat ledje dehálaččat mánáid bajásgeassimis – ja vissa geavahuvvojit ain otne soaittáugas.

Guorahallet váhnenbuolvva mánáid bajásgeassima dábiid ja njuolggadusaid. Čállet essaya dan birra ja buktet ovdan ceahkis.

Sámiin leat leamaš ja leat ain dehálaš čoahkkanan-báikkit gos dáhpáhuvve dehálaš riemut. Govva čájeha lulli- dahje máttasámiid čoahkkaneami Majajávrris ovdal soađi.

IDENTITEHTA JA KULTUVRA

Go deaivvat olbmuid geaid it leat deaivan guhkes áigái, de sáhttet sii dadjat vaikke ná «Na, vuoi go leat áhčát vuohkái šaddan!» dahje «Mun gulan ahte don maid leat čiekčagoahtán spáppa nu go du oabbá ge». li leat várra álo nu somá ahte du buohtastahttet eará olbmuide. Várra sáhttá leat du mielas nu ahte it beasa leat ieš ja ahte dat du «albma ieš» jávká earáid vuordámušaide ja govalhallamiidda. Ja guovdu dieppe sáhtát leat vel oalle eahpesihkkar das gii don ieš leat. Dus lea skihpár dahje olmmái geasa don háliidat sulastahttit. Dahje sáhttet leat popnásttit dahje valástallannásttit geaid manjis don fanjuhat. Lassin leat vel du lagamuččaid gáibádusat mo don galggašit láhttet.

Dán kápihtaliin beasat lohkat eanet mii lea *identitehta*, ja mo dat báidnašuvvá ja nuppástuvvá. Beasat maiddái oahppat mo *kultuvra* báidná min ja man láhkai mii báidnit kultuvrra gos mii eallit.

Min identitehta báidnašuvvá go mis lea oktavuohta eará olbmuiguin, ja mii dovdat

ahte mii nuppástuvvat olbmuid mielde daði mielde go deaivat sin. Identitehta lea boadus das gos mii leat eret, muhto dat nuppástuvvá maid daði mielde go mii vásihit ja oahppat. Eará láhkai maid sáhttá dadjat ahte identitehtas leat ruohttasat ja juolggit.

Kultuvra lea sátni mii ollu geavahuvvo. Don gulat nuoraidkultuvrra, sisafárre-jeaddjikultuvrra, nissoniidkultuvrra ja eará kultuvrraid birra. Dán girjjis geavahit kultuvrra sáni dan birra maid olmmoš lea oahppan omd. oskuvugiid, dáidagiid, morála, juridihka ja vieruid birra. Dan lassin bohtet eará dáiddut maid olmmoš lea oahppan go lea šaddan servodatlahttun.

Nie báidnašuvvat mii kultuvrras mii lea min birra. Sihke mii ja servodat nup-pástuvvet oppa áigge. Guovdu dieppe ealát don ge ja galggat gávdnat geainnu ovddos guvlui.

Manin don háliidat leat, mo don háliidat ahtanuššat, na dan don ieš mearridat.

Identitehta ja báinnašumit

Dán oasis galggat oahppat

- identitehta ja identitehtašaddan
- sosialiseren ja joavkogullevašvuohta
- man láhkai mii neaktit iešguđet rollaid
- mat leat mat báidnet min iešgova ja iešdovddu
- máidnosiid báidnimat
- gárrenmirkkot

Gii leat don?

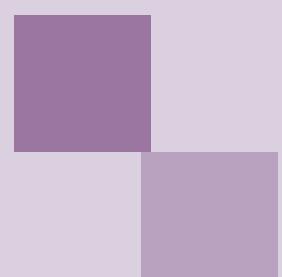
máinnus: reklame

Leat go don váibbas iđđedis skuvllas? Šattat go movtta čakčat? Jurddašat go áššiid maid it daja jitnosit, vai hálat dahje humat go don oppa áigge? Niegadalat go vuolgit eará sajiide? Leat go dus ollu skihpárat dahje olbmát geaiguin don servvoštalat, vai leat go dus dušše moadde buorre skihpára? Liikot go olbmuide geat leat jálut ja dustet dadjat buot maid oaivvildit, vai háliidat go servvoštallat singuin geat eai nu bahkke oidnosii? Leat go hárjánan oažžut iežat dáhtu, vai leat go hárjánan bargat iežat áigumušaid bealis? Lea go dehálaš ahte don leat earáid mielas čáppa dahje ahte dus leat čáppa biktasat? Háliidat go don ahte leat earáid mielas šiega?

Buot mii dus lea ja mii lea du birrasis, lea mielde ráhkadeamen du *identitehta*. Ollu nuorat geavahit ollu fámuid ja jurdagiid go galget gávdnat iežaset identitehta. Máŋgasat háliidit luovvanit váhnemiid oaiviliin ja maid dat dadjet, vai besset čájehit ahte sii eai leat šat mánát, muhto iešbirgejeaddji olbmot.

Gákti lea dehálaš identitehta dovdomearkan, sihke heajain,
rihpain ja eará riepmodilálašvuodain

Rihppanuorat Unjárggas.

*Mánaguovttos čevllo-hallaba go leaba činjadan
sámi gárvvuiguin.*

«Luondduołmmoš»

Sápmelačča identitehta lea maiddái luondu. Danne lea son dávjá gohcoduvvon «luondduołmmožin». Dáidagat, juigosat, divttat ja beaivválaš eallin deattuhit sápmelačča gullevašvuođa lundai, ja dovdomearkkat leat dávjá vižon luonddu máilmnis. Son vádjola ollu luonddus ja danin deattuha ahte *jođi lea buoret go oru*.

Ollu máidnasiid ja muitalusaid fáttáid leat sápmelaččat viežjan elliid máilmnis, dahje dat govvidit juonalaš sápmelačča gii birge luonddus, ja birgehallaš dainna ja geavaha dán máhtu fággadallat stáluin ja vuositit vašalaččaid badjel.

Go sápmelaš hállá dahje hupmá Sápp-Issáha – Isak Saba birra, de várra eatnašat muitet su vuosttaš sápmelažjan gii beasai Norgga Stuorradiggái (1906-1912), ja gii lea Sámesoga lávlaga áhčči. Jus gullá Áillohačča namahuvvomin, de lea dán namas sierra identitehta. Son han lei dovddus dáiddár, girječálli ja juoigi.

Girjjistis Muitalus sámiid birra (mii lea ođđasit prentejuvvon 2013) Johan Turi čilge ge man deahálaš luonddueallin lea sámi birgenláhkái ja millii:

Go sápmelaš boahtá moskkusgámmárii, de son ii ipmir báljo maidige, go ii bieggä beasa bossut njuni vuostá. Su jurdagat eai golgga, go leat seainnit ja moskkus oaiivvi alde. Ja ii leat ge buorre sutnje orrut suhkkes vuvddiid siste, go lea bieggä ilbmi. Muhto go sápmelaš lea alla váriid alde, de sus lea oppa čielggas jierbmi; ja jos doppe livččii čoakkánbáiki soames alla vári alde, de veajášii sápmelaš čilget oppa burest su iežas áššiid.

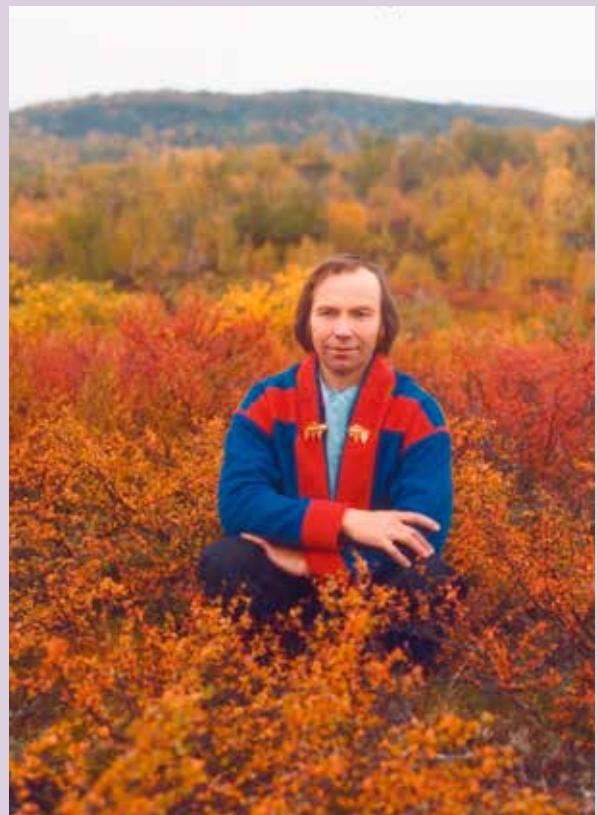
Áillohaš

*Juohke dievás leat min máddarat dolastallan
Juohke geađggi nala duolmmastan
Min máddariid juolggit
Dáppe eallán ja jápmán min máddarat*

Girjjis: Áillohaš: Lávlo vizar biellocizás, 1976.

Ingvald Guttorm, duojár, meahcásteaddji, guolásteaddji, Deatnogátte Nuoraid joavkku juoigi, na «luonddusápmelaš», čálpii ja juoiggai dáid dajahusaid joavkku nuppi skerrui:

*Geassi boahtá midjiide davás
Buktá midjiide ođđa jurdagiid
Luondu morit, jogat šávvvet
Albmi roađđá beaivvás suotnjariin
Ain lea davvi áibmu buhtis.*

Identitehta sátni álgoálggus gullá oktii latiinna sániin «idem», mii mearkkaša «dat seammá». Sátni geavahuvvo dávjá ná: Mii hállat dahje hupmat identitehta birra dego livčii juoga mii lea fásta ja riev dameahttun min siste, dego juoga mii lea «dat seammá» áiggi badjel. Mii dovdat iežamet mángga láhkai dego mii livčiimet dat seamma olmmoš olles eallima: Mis leat mánnávuoda muittut, ja mis leat boahtteáigi gova-hallamat.

vuolpu: kjole

Eai buohkat leat ovta oaivilis ahte identitehta lea bissovaš. Mánggas oaivvildit ahte ollu sáhttá rievaduvvot jus olmmoš lea duhtameahttun iežas identitehta válljemiiquin: Sáhttá mahká válljet šaddat earáláganin go mii dál lea. Risten sáhttá heaitalit Ovlláin, cogcat guhkes buvssaid ja heaitit vuolppu geavaheamis, heaitit popmusihka guldaleamis ja guldališgoahtit luodí, heaitit spábba-čiekčama ja dánsu-goahtit baicce nuoraidkluppas. Muhto lea go riekta dalle dadjat ahte Risten lea šaddan eará ja ođđa persovdnan vaikke son lea rievadan eallinvieruid? Vai lea go son ieš – vaikke son lea rievadan iežas?

doaba: begrep

Dovddus duiskalaš filosofa, Jürgen Habermas (riegádan 1929:s), dadjá ahte leat guokte identitehtadoahpaga: *sosiála identitehta ja persovnnalaš identitehta*. Persovnnalaš identitehta lea mo mii ieža oaidnit iežamet, ja sosiála identitehta lea fas mo earát oidnet min.

Sosialiseren

Lei dal identitehta fásta dahje rievdi, de mii eat ráhkat ieža dan. Bearaš, ustibat, skuvla, mediat ja olles servodat leat mielde hábmomin min dakkárin go mii leat. Mii oahpahuvvot servodagas doaibmat gos mii bajás šaddat ja nie rievda min persovnnalašvuhta máilmmis gos mii eallit dan rájes go riegádit. Dat gohčoduvvo *sosialiseremin*.

Vuosttamuš sosialiseren dáhpáhuvvá ruovttus. Doppe oahppat mii lea boastut ja riekta, dehálaš ja joavdelas, čappa ja ropmi, buorre ja bahá. Mánáid buoremus oahpanvuohki lea áddestatte olles- dahje rávisolbmuid láhttenvugiid. Sii leat čeahpit áddestatdet rávisolbmuid, go guldalit maid sii dadjet!

BULJARDEAPMI

Pubertehtas dáhpáhuvvá luovvaneapmi eret váhnemiin. Dađi mielde go stuorrut, eallin šaddá ruovttu olggobealde deháleabbon go ruovttus. Fargga ferte birget okto bargo-eallimis, ustibiiguin ja várra iežas bearrašiin. Ruovttu oahppu ii doaimma nu bures stuorra máilmis! Dalle šaddet ustibat, skuvla, bargosadji ja mediat deháleabbo sosialiseren *arenan* go bearashaš.

Sosialiseren galgá du dovddiidahttit njuolggadusaide ja *norpmaide* servodagas ja oahpahit du daid mielde eallit. Muhto Norggas lea dehálaš servodatnorbma ahte olbmuin galgá leat jierbmi iežas mearrádusaid dahkat ja duostil-

Gákti lea šaddan hui dehálaš identitehta dovdomearkan guovlluin gos sámeigiella ja kultuvra illá ba vuhtto ge. Ovdamearkka dihtii nuorat geain lea sámi duogáš, dáhttöt gávtti bokte čájehit sin sámi gullevašuođa. Muhto dat sáhttá dagahit nákkuid earret eará bearašlahtuid gaskkas.

Muhtun rihppamánná háliidii geavahit gávtti konfirmašuvnnas. Nieida lei ožzon veaháš oahpu sámegielas ja kultuvrras skuvllas, ja muhtumat su nieidaskihpárii áigo konfirmerejuvvot gávttiin.

Muhto nieidda áhči ii háliidan ahte nieida galggai konfirmerejuvvot gávttiin, vaikke áhči lei sámegielat. Eadni gal doarjui nieiddas, vaikke son lei dárogielat kvena.

Muhto nieida ii doahtalan áhčis, ja nu soai etniin oaččuiga muhtun čeahpes duorjára goarrut gávtti ja gahipira ja riessut silkki gáktái. Eadni hágai maiddái gápmagiid, vuoddagiid ja boahkána nu ahte nieida beasai čijadit albma láhkai rihppabeavái.

Rihppabeavve duojár veahkehii čijahit nieidda, mii dáhpáhuvai nieidda ruovttus. Áhči čohkkái gievkkanis okto ii ge háliidan geahččat mo nieida čijahuvvui. Go duojár lei geargan čijahaheames nieidda, de dajai jitnosit ahte gal don juo leat čába. De iđii áhči uksagaskii, ja nieida jearralii vuollecaččat ahte lei go son dohkálaš vuolgit girkui. Áhči ii nagadan dadjat maidige. Su muođut ledje buot ganjalin.

vuohtha bealuštit oaiviiddis. Sosialiserema áigumuš min riikkas lea ahte *heivehit du servvodahkii* gos don ealát ja maiddái dutnje oahpahit *iešráðálašvoðaða*.

Go galggat oahppat šaddat iešráðálažjan, de gal ii leat nu ártet ahte čuožžilit riiddut. Goas galggat čuovvut váhnemiid ja eará rávisolbmuid rávvagiid ja goas galggat ieš mearridit?

Joavkkut ja sosialiserenoktavuoðat

Buot olbmot leat mielde mángga lágan joavkuin ja oktasaš-vuoðain.

Muhtun joavkuide leat riegádan. Muhtun joavkuin eat beasa eret vaikke háliidivččimet. Sohkabealli, liikeivdni, nášuvnnalašvohta ja eatnigiella leat ášsit maid eat sáhte rievadit. Danne leat ge diet ášsit hirbmat dehálaš bealit olbmo identitehtas.

Eará joavkuide leat mii sosialiserejuvpon. Ovdamearkka dihtii lea Norggas áibbas dábalaš ahte gánnddat ja nieiddat valástallet. Go Piera lei gávcci jahkásaš, čiekčagoðii son spáppa. Li son lean nu buorre čiekči ja dan sivas ii lean su mielas nu somá ge čiekčat spáppa. Muhto buot su skihpárat manne spábbačiekčanjovkui ja nu háliidii son ge. Váhnemat fas ledje duhtavaččat das go sus ledje «astoáiggedoaimmat». Nu soai čuoččuiga dávjá siidolinnjás ja doarjuiga su.

Daði mielde go mii šaddat boarráseabbon, de mearridit ieža eanaš mearrádusaid. Go Piera lei 13 lagi, de lei dolkan spábbačiekčamis. Li son ahtanušsan čiekčin, ja son oaččui unnán čiekčanáiggi. Muhto ovdalaš juovllaid oaččui gitára. Son álggii gieldda/suohkana kulturskuvlii, ja oahpaheaddji rámidišgoðii su. Son dajai ahte Pieras lei čuojahan- ja lávluntaleanta.

Nuoraidskuvllas Piera oahpásmuvai Jovnnain ja Ristenin, geat guktot leigga vázzán eará mánáidskuvlla go son. Jovnna ja Risten leaba ovttas čuojahan juo muhtun áigge, ja Piera searvá maiddái sudno čuojahanjovkui. Joavkkus lávlu Risten ja bártniguovttos čuojaheaba gitára. Sii hárjehallet fásta guokte eahkeda vahkus. Muhto muðui gal Piera

servvoštallá spábbačiekčanjoavkku gánddaiguin, vaikke su spábbačiekčankarriera lea nohkan.

Gii lea Piera? Son lea sámegánda, Niillasa ja Rávnná gánda ja Lena viellja. Son lea muhtun sámeskuvlla oahppi, ja gánda dahje lunta gii ii lihkostuvvan spábbačiekčin. Son lea Trunne, Leiffa, Ásllaha ja Lásse skihpár dahje olmmái. De vel čuojaha joavkkus Jovnnain ja Risteniin.

Muhtun joavkuide válljet mii ieža searvat ja muhtun joavkuide eat vállje searvat. Maid lea Piera válljen ja maid ii leat válljen?

Jus mis lea gullevašvuoda muhtun jokui, de sáhttit dovdat oadjebasvuoda. Joavkkus dovdat iežamet lágan olbmuid, geat áddejít dahje ipmirdit min ja geat beroštit mis. Gullevašvuhta diekkáraš joavkuide sáhttá leat hui garas, ja sosialiseren mii dáhpáhuvvá diekkáraš joavkkuid siste, lea hui effektiiva. Midjiide mearkkaša hirbmat ollu maid joavkkus oaivvildit, danne go joavku lea nu dehálaš midjiide. Ollugat barget vaikke maid vai bessel leat mielde iežaset joavkkus, vaikke eai leat ovttaoivilis buot áššiin.

*Piera lei álgán spáppa
čiekčat, muhto de
dolkai das ja searvvai
čuojahanjovkui.*

Rollat ja rollaid neaktit

Go neavttár lea mielde muhtun teáhterčajálmasas, de manná son *rolla* sisa. Nie lea maiddái árgabeaivvi rollaid gaskkas erohus maid mii neaktit. Rolla mii dus lea ceahkis, sáhttá leat áibbas eará go mii dus lea ruovttus dahje ustitjoavkkus.

Teáhterčajálmasa rollii leat čatnasan sierra iešvuodat ja sierra láhttenvuogit. Nie leat dávjá maiddái rollat maid neaktit árgabeaivvis ge. Rollaid iešvuodat leat ge iešguđet láganat. Go neavttát spábbačiekčanjoavkku kapteaidnan, de gullá dasa várra veahá garrudeapmi. Go neavttát nieidan dahje oahppin, de ii leat dohkálaš geavahit romis giela.

Lea lunddolaš ja dárbbashaš ahte mii neaktit iešguđet rollaid eallimis. Buot rollat leat min identitehta bealit. Muhto muhtumin neaktit mii rollaid mat eai leat miela mielde ja dahkat daguid maidda eat ieža ge liiko. Dahje dadjat maid eat oaivvil, danne go eat duostta čájehit geat mii leat. Mii eat duostta *leat iehčanan*.

Iešdovdu

Mii háliidit leat muhtun, leat geasa nu juoidá.

Mii eat hálit dovdat ahte eat máhte maidege, eatge hálldaš maidege ja eat adnojuvvo árvvus. Menddo dávjá gáddit ahte earát leat buorebut lihkostuvvan go mii. Lea čájehuvvon ahte juohke okta lea muhtun láhkai duhtameahettun iežainis, muhto ii daddjo dan birra olis miikkige. Máidnosat čájehit nuorra, movttagis olbmuid geain eai leat čihkalasat ja eai ge sis leat ruhtaváttisvuodat. Ja don sávašit vuoi vare mun ge diekkár livčen...

Millosepmosit háliidit mii oažžut fuomášumi go leat čeahpit, čabbát, movttagat dahje roahkkadat. Muhto muhtumiid mielas gal lea «buoremus leat vearrámus» go fuomášumi ii oppanassii ge oaččo. Rikkeret ja buktit fuones dili olbmuide sáhttá leat okta vuohki fuomášumi oažžut.

lešdovdu nuppástuvvá oppa áigge danne go biras dan báidná. Várra nanosmuvvá du iešdovdu spábbačiekčanšiljus, muhto fas hedjona eangalasgiela diimmus. Spábbačiekčama gal hálddašat bures, várra dan dihtii go válbmejeaddji ja joavkoskihpárat duvdet du positiivvalaččat. Muhto eangalasdíimmuide lea gillámuš vuolgit danne go balat hállamis ja iskosiid bohtosiin. Go árvosánit leat fuonit muhtun fágain, de lea álki vuollánit. Go dovdá iežas skuillas mángga fágas vuottáhallin, de sáhttá dat garrisit čuohcat iešdovdui.

Eai leat dušše earáid oainnut min birra mat váikkuhit midjiide. Vuordámušat alcceseamet leat maiddái dehálaččat. Makkár govahallan dus lea alddát? Lea go dus fuones iešdovdu ja jurddašat ahte it máhte it maidege? Buohastahtát go iežat

*Deanu kulturskuvillas
lea sierra nuoraid
teáhterjoavku, mii lea
šaddan hui beakkánin.
Dát leat muhtumat sis
čuojaheamen.*

álo earáide? Jus gávnnat *juoidá* maid hálldašat bures, de dat sáhttá addit dutnje buorre iešdovddu. Dalle lea álkkit eallit iežat fuonit beliuguin.

Aksel Sandemose

bargiidseahtu: arbeiderklasse

Dánskalaš bargiidseaðu girječálli Aksel Sandemose čuočuhii ahte gávdnui *čálekeahtes* láhka servodagas mii hehttii olbmuid leat iehčanis. Dat dagahii gáðašvuoda ja duhtameahttunvuoda. Láhka lea dan lagan ahte olbmot geahčalit nuppiid iešdovddu njeaidit. Cájehan dihtii man váralaš dát láhka lea, de čálii Sandemose lága báhkkomiid ja gohčodii dan *Janteláhkan*:

1. *It don galgga gáddit ahte don leat mihkkege*
2. *It don galgga gáddit ahte don leat seamma buorre go mii*
3. *It don galgga gáddit ahte don leat jierbmát go mii*
4. *It don galgga gáddit ahte don leat buoret go mii*
5. *It don galgga gáddit ahte don dieđát eanet go mii*
6. *It don galgga gáddit ahte don leat eanet go mii*
7. *It don galgga gáddit ahte don dohkket masage*
8. *It don galgga bilkidit min*
9. *It don galgga gáddit ahte oktage dus berošta*
10. *It don galgga gáddit ahte don sáhtát midjiide maide oahpahit*

Iežas huksen

Odne lea sáhka das ahte olbmos lea stuorra friddjavuohta válljet ja ahte don fertet ieš váldit ovddasvástádusat alddát. Ii oktage dan sáhte dahkat du ovddas. Buot lea du iežat duohken.

Friddjaválljen sáhttá leat garra deaddun. Ideála lea go leat šođbat, lihkolaš ja dovddus. Nie ovdanbuktojuvvo dat mii lea *normála*. Máidnosat geardduhit oppa áigge ja cájehit midjiide mo lea dalle go lea lihkostuvvan.

Máidnosiid fápmu

Jus leat fitnan kinos ja leat oaidnán máidnosiid, de leat várra fuobmán mo mánga máidnosa čujuhit njuolgga nuoraide, muhtumat fas ruovttoeamidiidda ja eará fas biila-eaiggádiidda.

*Máidnosat čájehit dakkár
olmmošlaš gova mii
dávjá ii muiṭal gálvvu
duohtavuoða birra.*

Muhtumat háliidit jáhkihit dutnje ahte liiki šaddá litná-seabbon go geavahat Dove, ja bániide eai iđe ráiggit go geavahat Colgate, dahje dearvvašvuhta buorrána Møller guollevojain. Don áddet dahje ipmirdat ahte dát lea máinnus muhtun gálvvuid birra maid vuovdalit dutnje.

Dan lassin sáhttet maiddái *suollemas máidnosat* váikkuhit. Ovdamearkka dihtii sáhttet leat máidnosat maid gullat gullogovain, dahje lohkat áviisačállosiin, románain dahje oaidnit TV-filmmain.

Go sángár juhká Coca Cola dávjibut go Fanta amerihkálaš filmmain, de dat lea suollemas máinnus. Suollemas máinnus lea dego dábálaš máinnus, muhto dávjá it ádde ahte suollemas máinnus váikkuha dutnje.

Máidnosat leat mielde sosialiseremin min go dat muitalit midjiide mii lea buorre, riekta, normála ja čáppat. Go máinnus dutnje muitala ahte dus jávket čihkalasat go geavahat muhtun lágan vuoidasa, de muitala maiddái dutnje ahte dat lea buorre, riekta, čáppat ja normála ahte leat čihkalasaid haga. Buohkat han dihtet ahte nuorrvuhtii gullet čihkalasat. Ja vaikke du ráhkkása moadde čihkalasa eai daga su unnit čáppisin, de lea álki dovdat iežas ropmin, heittogin ja eahpenormálain danne go dus lea čihkalas guovdu njuni. Máidnosat han juo leat nu dadjan duhát geardde.

Máidnosat leat oainnat ráhkaduvvon dan láhkai ahte vuovdit eanemus lági mielde, ii dan dihtii ahte muitalit duohtavuođa gálvvu birra mii fálojuvvo. Danne sáhttet nuorat geat juhket Coca-Cola, leat dego buoremus valáštallin, vaikke borramuša ášsedovdit muitalit ge ahte buoidun lea váddu nuoraid gaskkas mii lea lassáneamen, aiddo badjelmearálaš sohkariid geavaheami geažil. Cola-máinnus ii vuovdde dutnje dan juhkamušsan, muhto vuovdaladdá identitehta mii lea čadnojuvvon Cola-juhkosii.

Gárren- ja návddašanávdnasat – reakšuvnnat ja sivat

Duhpát

Duhpát lea návddašanávnas mas lea *nikotiidna*, mirkko masa lea álki darvánit. Duhpát ii leat gárrenmirkko, ja olbmot eai juhkaluva dahje šatta ártegin go cahkkehít duhpáha. Muho borgguheaddji dagaha alcce斯 stuorra dearvvašvuoda vahágiid. Eahpitkeahttá oažju borgguheamis heakkaváralaš dávddaid, dego geahpesborasdávda ja váibmovigiid. Borgguheamis oažju maid romis liikki, romis bániid, šieđđaluvvá johtileappot ja vuoinjjanas háisu. Duhpát háisu biktasiin ja vuovttain. Dálus gos olbmot borgguhit, lea duhpát seinniin ge. Borgguheaddjit lasihit earáide maid dearvvašvuodáraaid, eai dušše alcceaset. Áhpehis nissonat geat borgguhit, sahttet ohkái dagahit vigiid. Váhnemat geat borgguhit, vaháguhttet mánáid dearvvašvuodá. Sigareahtat leat issoras divrasat. Olmmoš gii borgguha 20 sigareahta beaivvis, geavaha badjel 25 000 ruvnnu jagis duhpáhii.

ohki: foster

Buot dien dihtet olbmot, muho dattetge borgguhit vaikke sii leat jierbmeolbmot ná muđuige eará sajis eallimis. Mii lea dan sivvan? Dat boahtá das go duhpát leat dakkáraš mirkko masa olbmot darvánit, muho lea mirkko masa mii reageret iešguđet láhkai. Dan oaidnit dalle go olbmot geahčalit heitet borgguheamis. Muhtumat heitet áibbas álkkit, vaikke leat borgguhan garrisit guhkes áiggi. Earát gal masset eallinmovtta, konsentrašuvnna ja bargomovtta go heitet borgguheamis. Sii leat njulgestaga darvánan dasa.

Ovdalis áigge olbmot eai diehtán ahte duhpát ii lean buorre dearvvašvuhtii. Ovdal soađi lei dábálaš addit gánddaide dahje bártniide sigarehtaid konfirmašuvdnaskeankan. Sihke gánddat ja nieiddat ohppe dávjá borgguhit vánhemiiin.

Alkohola lea gárrenávnas mas leat kemijalaš oktavuođat mat šaddet geavvama bokte. Alkohola gávdno vuolas, viinnis ja buolleviinnis. Go juhká doarvái, de oaivvahuvvá dahje «juhkaluvvá» dahje «gárihuvvá» nu go dábálaččet dadjat. Go lea juhkan alkohola, de manaha dáidduidis ja bargá dakkáraš áššiid maid dábálaččat ii barggašii ja dadjá dakkáriid maid dábálaččat ii daja. Ollugat leat mánđii gáhtan maid leat dadjan ja bangan juhkanvuodas dahje gárremiin.

Alkohola lea dábáleamos gárrenmirkko Norggas ja eanaš rávisolbmot juhket alkohola duollet dálle. Sáhttet leat mánđa siva dasa. Muhtumiid mielas dat lea njálgga ja dovdet iežaset loaččihit. Alkohola sáhttá maid ložjet diliid feastabeavddis ja dahkat áššiid veahá somábun. Eatnašat gal nagadit iežaset juhkanmeari merret.

Alkohola boasttogeavaheapmi lea dattetge stuorámus váttisvuohta servodagas. Čuohteduháhiid mielde norga-

*Alkohola juhkan dahje
jugešvuohta dagaha stuorra
váttisvuodaid sihke sutnje
gii juhká ja obanassii min
servodahkii. Sámi dáiddár
John Savio sárgon juhkan
sápmelaččaid.*

lačcat gillájít alkoholaváttisvuodaiquin. Eatnašat álget nuorran juo juhkat. Duoðaid ná lea: Maði árat don juhka-goaðát, daði stuorát vejolašvuhta lea oažžut jugešvuodá-váttisvuodaid mañjelis eallimis.

Eará gárrenmirkkot

Go deavddát 18 lagi, de beasat oastit alkohola lobálačcat. Eará gárrenmirkkuid dego narkotihka ii leat lohpi geavahit. Ii leat lohpi oamastit ii ge vuovdit ge daid. Norggas ledje 2002:s gaskal 11 000 ja 15 000 duháha narkogeavaheaddji geat geavahedje čuggestatnáluid. Mánggas leat heahtedilis dasgo gárrenmirkkot leat divrasat. Nuorra narkotihka geava-headdjít sahttet suoládit, rievidit dahje fuorástit vai fidnejit ruða dáidda mirkuide.

Juhkanvuodas vuodjít

Ollugat barget ollu jallaíd juhkanvuodas dahje gárremiin ja dagahit iežaset ja earáid váttisvuodaide. Norggas lea 0,2 promilla rádji biilavuodjimis. Juhkan dahje gárren biilavuoddjis lea 160 geardde stuorát várra goddot vuojedettiin go čielggos biilavuoddjis. Vuodjin juhkanvuodas dahje gárremiin ránggáštuvvo garrasit. Maði eanet promilla daði garraset ránggáštus.

- Juohkehaš gii gávnhallo vuodjimin juhkanvuodas dahje gárremiin, massá vuodjingortta unnimusat jahkái.

- Buohkat fertejít máksit garra sáhku (dávjá beannot mánnobálkká)
- Jus lea promilla gaskal 0,5 ja 1, de oažju vel evttolaš giddagásránggáštusa.
- Jus lea promilla gaskal 1 ja 1,5, de oažju giddagásránggáštusa, juogo evttolaš dahje eavttuhis duomu.
- Badjel 1,5 promilla de lea eavttuhis giddagásduopmu.

MUITTÁT GO?

- 1 čilge sáni: iešdovdu
- 2 Maid mearkkaša dajaldat suollemas máinnus?
- 3 Mat leat gárrenmirkkot?
- 4 Mii lea promillarádji Norggas?

Čoahkkáigeassu

Don leat oassin iešguđet oktavuođain ja neavttá oppa áigge iešguđet rollaid, ovda-mearkka dihtii don leat gánda dahje nieida, ustit dahje oahppi. Don čájehat iešguđet beliid alddát dieid rollaiguin.

Ruovttus dáhpáhuvvá vuosttaš sosialiseren go oahpahallá doaibmat servodagas. Mánnáid deháleamos oahppan vuohki lea áddestallet rávisolbmuid láhttemiid. Go mánná lea áibbas unni, de leat vähnemät ovdagovvan. Muhto pubertehtas dáhpáhuvvá luovvaneapmi vähnemiin eret ja mii dávjá dagaha riidduid. Sosialiseren galgá du heivehit servodahkii ja oahpahit dutnje iešráđalašvuoda.

Gávdnat iežas identitehta lea seammá go dovddiidot iežainis. Nuorat geavahit ollu áiggi ja návcçaid dasa. Man ollu Identitehtas lea bissovaš dahje fásta, na dan hárrái leat ollu oaivilat. Muhto eatnašat oaivvildit ahte sii leat seamma lágan olmmoš olles eallima. Sihke árbi ja biras lea mielde hábmemin olbmo.

Dolin ledje čielga vuordámušat das makkár ámmát ja rolla dus galggai leat. Odne nuppástuvvá servodat oppa áigge. Nuorain lea stuorát friddjavuohta válljet ieš, ovda-mearkka dihtii oahpu, ámmáha ja rolla. Muhto seammás go boahtteáigi lea eambbo rabas, de dat maiddái lea eahpesihkkar.

Eai leat dušše earáid oaivilat min birra main lea mearkkašupmi. Vuordámušat alcemet leat maiddái dehálačcat. Jus oahppá juoidá maid bures máhttá, de dat sáhttá addit

buorre iešdovddu. Dalle sáhttá leat álkibut vajáldahttit alddis eará váilevašvuoda.

Máidnosat leat heivehuvvon dihto joavkuide, ja ollu máidnosat spekulerejit olbmuid eahpesihkkarvuodaiguin. Nuorat leat dávjá ohcamin iežaset ja leat danne eahpesihkkarat. Máidnosat váikkuhit álkibut olbmuide geat leat dien eallindilis.

Muhtun oassi nuorain álget geavahit gárrenmirkkuid dego duhpáha ja alkohola. Sáhttet leat mánga siva dasa, rávisolbmuid ideála, báhtareapmi eret persovnnalaš váttisvuodaın ja váttis árgabeaivi, gárrenmirkkuid álkit fidnen, servodaga árbevierut ja guottut ja joavkodeaddin du iežat birrasis. Olbmot reagerejit iešguđet láhkai duhpáhii ja gárrenmirkkuide. Muhtumat sorrojít johtileappot daidda go earát.

Norggas ii oaččo leat go 0,2 promilla alkohola varas go vuodjá biillain. Juhkan dahje gárren biilavuoddjis lea 160 geardde stuorát várra goddot go čielggos biilavuoddjis. Juhkan- dahje gárrenvuodjima ráŋggáštus sáhttá leat beannot mánnobálká, golbma vahku giddagasas ja massit vuodjingointta guovtti jahkái.

GAŽALDAGAT

- 1 Mii lea sosialiseren?
- 2 Mii lea identitehta?
- 3 Makkár sivaid dihtii borggihišgohtet olbmot?
- 4 Man guhkes áigái sáhttá massit vuodjingointta?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Ráhkat listta makkár birrasiin don finadat vahku áiggis (ruovttus, ceahkis, ustitjoavkkus, valástallanjoavkkuin jna.). Čále daid iešguđet rollaid birra mat dus leat leamaš dán joavkkuin:
  - Ovdamearkan: ruovttus: bárdnin, unnavielljan, mánáidmánnán
  - Ceahkis: oahppin, luohttámušoahppin, ustibin
- 2 Ráhkat čoakkálðaga mas lea otná čábbodatideála. Gávnna govaid mat čájehit mайдnosiid, málliid, popnásttiid ja valástallansángáriid. Čále báldii juoidá ideálaid birra. Ságastallet ceahkis čoakkálðagaid vuodul. Mo din mielas leat ideálat?
- 3 Čále lohkiidčállosa mo Janteláhka doaibmá. Geavat ovdamearkan jurddašuvvon dáhpáhusa skuvllas dahje ustitjoavkkus.
- 4 Loga cealkagiid:

Du ustibat vurdet du leat guhká olgun eahkedis.

Váhnemat gis vurdet du árrat boahtit ruoktot eahkedis.

Oahpaheaddji gis vuordá ahte don čálát stiilla rivttes áigái.

Válbmejeaddji vuordá ahte don boadát juohke hárjehallamii ja buot gilvvuide.

Čále diekkár cealkagiid iežat bargogirjái. Makkár vuordámušaid deaividat don? Maid mielddisbukket garra vuordámušat? Digaštallet ceahkis.
- 5 Oza áviissas nuorraolbmo gova. Makkár iešdovdu lea dan nuorraolbmox? Ráhkat heivvoláš teavstta govvii.
- 6 Ráhkat vuoste-máinnusánggirdeami mii galgá vuostildit govvageavaheami nuorraolbmuin.
- 7 Geat du birrasis váikkuhit eanemusat dutnje (bearaš, ustibat, skuvlaskihpárat, siidaguoimmit dahje earát)? Manne don gáttát nu lea?

GUORAHALLAN

Buot mii dus lea ja mii lea du birrasis, lea mielde ráhkadeamen du identitehta.

Ollu sámi nuorat geavahit ollu searaid ja jurdagiid go galget gávdnat iežaset identitehta.

Dáruiduhttin lea dagahan identitehta váttisvuodaid ollu sámi nuoraide. Dutki Torkel Rasmussen čállá girjjistis, «Guovttagielatvuohta» 1998, ee. čuovvovačča:

Ánne lea suhttan go su vánhemat eaba hállan sámegiela sutnje. «Maid áigubehtet dieinna sámegielain. Buorre go oahpaidet dárogiela», Ánne áhkku láve láhttesit.

Váhnemat oaivvildit ahte sii leat dahkan dan maid dalle gádde lei riekta, muhto sii rivvejedje mánáineaset eatnigiela. Dát lea dagahan váttisvuodaid dáidda mánáide.

Dát heive joavkobargun. Guorahallet dárogielat sámi nuoraid identitehta din birrasis. Makkár identitehta dovdomearkkat bohtet oidnosii?

Ráhkistan – in ráhkis Ovttaseallin ja seksualitehta

Dán oasis galggat oahppat

- Ráhkisuohota ja seksualitehta
- Earálágan ovttaseallinvuogit
- Seksualitehta ja ovttaseallima lágat

Ráhkistuvvan

Nuoraidrománas «Trylleslag» maid Charlotte Glaser Munch lea čállán, deaivat mii Gádjá gii lea 16 lagi boaris. Dáhpáhusas galgá son vuosttaš gearddi vuolgit kínoi seamma ahkásaš Rasmus nammasaš gánddai:

Rasmus mieiggada kinomáidnosa vuostá. Go oainnán su, de čugge čoavjái ja oaivi bahkke jorralit. Rehkenasttán lávkiid ja moddjen mii darvána muođuide. Rasmus cummesta mu várrogasat muhtui.

Kinosále seavdnjadasas dolle son mu gieđa. Várrogasat. Giehta lea roavis ja liekkas. Mun gaiván dušše filbmii. Iskkan áddet dáhpáhusa, sániid, ámadajuid. Oainnán dušše munno gieđaid. Čohkkájetne giehtalagaid.

Gádjás leat váttisvuodat. Eadni lea addo jápmán. Áhčci lea áibbas morrašii hievganan ja ii nagot su šat fuolahit albma láhkai. Gáddjá lea veallán boarráset gánddai man namma lea Rággen, vaikke son ii sutnje liikon. Muhto son lea ráhkistuvvan Rasmusii.

Mo de manná Gádjáin ja Rasmusiin? Na, dan gal ii muital romána maidege šat, go dasa dat nohká go soai álgaleaba. Muhto girji muitala ollu ráhkisvuođa birra ja dan mo lea leahkit nuorra.

Várra don gii logat dán, leat leamaš máŋgii ráhkistuvvan. Dahje it goassege leat leamaš ráhkistuvvan. Várra dus lea irgi dahje moarsi, dahje niegadit oažžut dakkáračča. Diet sáhttá leat nu guhkkin doppe eret dus ahte don it hálit it jurddasit ge dakkáriid birra. Ráhkisvuođa dilis lea buot «lohpi», buot lea «normála», nu guhká go láhttet earáiguin olbmo láhkai. Dat leat du dovddut, du eallin ja du válljemat. Ii oktage sáhte du ovddas mearridit.

Aiddo dan sivas go ii oktage leat mearrideamen du ovddas diekkáraš čiekŋalis ja persovnnalaš áššiin, de lea dehálaš ahte don ieš dohkkehat iežat válljemiid. Dan ii dahkan Gáddjá go soai Rággeniin anašeigga.

Ráhkistuvvan.

Balahahkesvuhta lea hui
dábálaš. Sámi dáiddára
John Savio sárggus «Sjaluši».

eloštit: vère samboende
elošeaddji: samboer

Ráhkisuohuota ja seksualitehta

Ráhkisuohuota guovtti olbmo gaskkas lea čilgejuvvo divttaid, njuohtamiid ja eará dái dagiid bokte áiggiid čađa. Eanaš pop-lávlagiin lea ráhkisuohuota fáddán, ja áviissain ja vahkkobláđiin dát ollu gieđahallojuvvo. Muhto mii lea ráhkisuohuota? Diehtit go mii mas dat vuolgá – ja manne dat dávjá nohká? Mat leat diet dovddut mat leat buktán nu ollu njuolggadusaid ja lágaid ja dábiid ja árbevieruid? Ja sáhttít go mii sirret gaskal ráhkisuodá ja seksualitehta?

Piera ja Ánne leaba 27 jahkásačcat ja elošteaba. Guktuin leat barggut gos loaktiba bures. Sudnos lea buorre ekonomiija, ja soai leaba aiddo oastán dálú. Buot lea láhčcojuvvo ahete soai sáhttiba šaddat váhnemin. Go dál ealliba ovttas, de lea doaivva ahete Ánne sáhttá šaddat áhpeheapmen. Várra dovdá behtton go bohtet mónodávddat.

Muhto Piera ja Ánne leigga 17 jahkásačcat go álgaleigga. Mángja jagi balaiga ahete Ánne galggai šaddat áhpeheapmen, ja leigga ilus go mónodávddat bohte. Soai anašeigga danne go sudnos lei miella ja danne go liikuiga goabbat guobi-máseaskka. Muhto soai *eaba* anašan danne go soai hálildeigga móna.

Ánne lei balus dalle go eaba lean geavahan ovdaeastadeami dahje prevenšuvnna.

Mii lea seksualitehta?

Seksualitehta sátni boahtá latiinna sánis *sexus*, mii mearkkaša sohkabealli.

Biologijas gohčoduvvo seksualitehta hipmun, ja luonddufágas leat várra oahppan ahete hormonat stivrejít min himuid. Olbmuid seksualitehta lea várra eambbo mohkkái go elliid, ja seksualitehta lea garrisit čadnojuvvo dovdduide ja servodahkii gos mii eallit. Seksualitehta boahtá ovdan mángga láhkai sihke fysalačcat ja psykalačcat.

Mii oaivvilduvvo seksualitehtain, mii lea dohkálaš ja mii lea normála, na dan birra leat ollu oaivilat. Muhtun birrasiin sáhttá leat heivemeahttun ja eahpemorálalaš anašit ovdal go lea náitalan, ja eará birrasiin lea fas áibbas normála ahete

leat sihke dievdo- ja nissonguoimmit. Dat mii lea oktasaš buot olbmuide, lea ahte min seksualitehta guoská sihke sillui ja rupmašii.

Seksa dahje sahkkehus

Badjelaš čuođi jagi dassái geavahišgohte dábálaš olbmot prevenšuvnna, álggus vuos kondomaid, maid lei álki rágkádit ja álki geavahit. Mánnalohku niejai Eurohpás, álggus vuos gávpogiin, dan manjá boaittobeale guovlluin. Muhto viehka guhká ovdalis ledje olbmot geahčalan sirret seksa ja sahkkehusa iešguđetlágan primitiiva prevenšuvnnaid bokte. Roma-áiggis sáhtte nissonolbmot cirgguhit sitrovdnamáihlli cinnárágái goddit siepmanseallaid. Dattetge juohke anašeami manjá lei álo veahá ballu ahte nissonolbmot šadde áhpeheapmen. Odne ii dárbbáš šat ballat ahte šaddá áhpeheapmen go lea anašan.

Stuorra rievdaamit leat boahtán servodahkii manjá go nissonolbmot ieža sáhttet mearridit háliidit go šaddat áhpeheapmen vai eai. Seksaeallin lea šaddan friddjaseabbon ja lea maiddái šaddan eanet liberálan. Gitta odđa áigái leat máŋggas oaivvildan ahte lea boastut anašit ovdal go lea náitalan. Ain otne gávdnojit olbmot geat dan oaivvildit, muhto sii eai leat gal eanetlogus.

Gánda ráhkista gándda ja nieida ráhkista nieidda

Vissis proseantaoassi álbmogis lea homoseksuála. Man stuorra proseanta dat lea, lea veahá eahpesihkkar. Jearahallamis mii dahkkojuvvui 2002:s, vástidedje 93 proseanta ahte sii leat heterofillat, mii mearkkaša ahte nubbi sohkabealli geasuha. Dušše okta proseanta almmuhii ahte sii leat homoseksuála. Muhto máŋggas lohke ahte ledje anašan seamma sohkabeliin – sullii 10 proseantta albmáin/dievdduin ja sullii 11 proseantta nissonolbmuin.

Li leat mihkkege amas ahte guovttis seamma sohkabealis veallába goabbat guimmiin. Muhtumat dahket dan «iskkadan» dihtii, earát dahket dan fas go guktot sohkabealit geasuhiit. Sii gohčoduvvojtit «bifilan». Jagi 2002 jearahallamis vástidedje birrasii 4 proseantta ahte sin geasuhiit sihke

Ráhkisuohota lea áidna stoahka gos oasseválddit eai moaitte čuovgga.

Filmfare

Ráhkistit lea gillát.

Origines

Go ráhkisuohota váidu, de riegáda dávjá ádden.

Jack Jackson

albmát/dievddut ja nissonat. Eatnašiid mielas geasuhii goit-totge dat sohkabealli masa sii eai gullan.

«Lean go mun homo?» Dan leat mánggas imaštallan, eanet go sii geat juo leat homofila dahje bifila. Nuorran sáhttá olmmoš dovdat garra gullevašvuoda iežas sohkabeali skihpáriidda dahje olbmáide. Muhtumat gal sáhttet ráhkistuvvat sidjiide, earát sáhttet fas dovdat lagaš ustitvuohta.

Lea go váttis leat homoseksuála odne?

Homoseksuálaid dilit leat nuppástuvvan áiggiid čađa. Boares Athenas lei ráhkisvuohta albmáid/dievdduid gaskkas – erenoamážit boarrásat albmá/dievddu ja nuorra gándda gaskkas – gehčcojuvvon alimus dási *erotihkkan*.

Birrasii 1600 čálíi eangalas girječálli William Shakespeare muhtun divttas ahte duoha ráhkisvuohta lea ráhkisvuohta albmáid dahje dievdduid gaskkas.

Maŋjá lea homofilavuohta garrisit dubmejuvvon, erenoamážit lea girku dan dahkan. Gitta jagi 1972 rádjái lei lága bokte gildojuvvon ahte albmát/dievddut veallájedje ovttas Norggas! Muhto paragráfa lei diekkár «oađđi paragráfa», mii goittotge ii geavahuvvon, muhto goittotge lei čállojuvvon ráŋggáštusláhkii.

Odne lea gildojuvvon diskrimineret ovttage sin *seksualitehta* geažil. Vaikke dilit leat buorránan, de ii leat eahpádusge ahte homofillat ainge deaividit guottuid, erenoamážit heivemeahettun giellageavaheami bokte. Jurdil ovdal go bilkidišgoadát homoseksuálaid hálbbes vitsaiguin. Mas dan diehtá, doppe sáhttá leat du joavkkus muhtun gii duođaid lea homoseksuála dahje lea eahpesihkkar iežas sekstuála dovddu hárrái.

Norggas gal leat homofillain dohkálaš dilit go veardida eará riikkaise. Muhtun riikkain ja erenoamážit muslimlaš riikkain lea heaggavárra leat homofila. Iranas geadgádit jámas jus dus lea sekxa muhtumiin gii gullá du sohkabeallái.

Seksuála láddan. Vuosttaš geardde sekса

Go nieiddain álget mánodávddat, de sáhttet oažžut mánáid. Nieiddat leat dalle seksuálalačcat láddan. Norgga nieiddat ožžot árabut ja árabut mánodávddaids. Iskkadeamit maid skuvladoaktárat čađahedje 1928:s Oslos, čájehedje ahte sullii 40 proseantta 14 jahkásacčain ledje ožžon mánodávddaids. 1970:s lei lohku lassánan 80 prosentii. Odne leat diet logut velá allelis. Áššedovdit eai leat ovttaoavilis das manne nu lea. Sivvan dasa sáhttá leat buoret borramušat ja buoret eallindásit, muhto muhtumat gal ballet dan sivvan leat mirkkot maid mii luoititlundui.

Dábálačcat vásset mánga lagi maŋjá go leat ožžon mánodávddaids ahte lea vuosttaš gearddi sekса. Norgga gaskamearálaš-nieida oažžu mánodávdda go lea 13-14 lagi, ja son lea váile 17 lagi go vuosttaš geardde anaša.

Gaskamearálaš-gánda lea birrasii 18 lagi go vuosttaš gearddi anaša nieiddain. Muhto gánddat eai láttu nu árrat seksuálalačcat.

Mii leat namuhan «gaskamearálaš-gándda» ja «gaskamearálaš-nieidda», muhto sii dieđusge eai gávdno duohta máilmvis. Dan sadjái baicce leat lohkameahttun variašuvnat olbmuid gaskkas. Logut čájehit ahte ovdamearkka dihtii sullii 25 proseantta norgalaš 19-jahkásacčain eai leat anašan geainna ge. Muhto ii leat sihkkar ahte sii hállet dahje hupmet dan birra jitnosit gal, muhto lea gale nu ahte liikojit rábmot dan birra. Ja rábmás olbmuide han dábálačcat jáhkvet. Eanaš nuorat jáhkvet ahte sin ustibiin leat eanet sekса vásáhusat go sis. Dan čájehit mánga guorahallama. Duohtavuođas leat buot nuorat uhcit eanet eahpesihkkarat dán ášsis.

Guottut seksuála doaimmaide leat ollu nuppástuvvan maŋimuš 40–50 lagi dán riikkas: Eanaš olbmot hállet eanet sekса birra. Kondomat ja p-pillat leat dagahan ahte hálitkeahthes áhpehisvuodat leat geahppánan, ja frid-djavuohta mearridit ieš lea buorránan. Muhto dahká go bat dát válljen álkipun go ovdal? Bagadusat dasa mii lea heivvolaš ja heivemeahttun, varierejit ollu birrasis birrasii ja gullet kultuvrralaš ja religiovnnalaš *norpmaide*.

guoddu: holdning

Moadde nuora seksualitehta birra

Sylvi 15 lagi

Geat galggašedje hupmat seksualitehta birra nuorai-guin?

Li goitge oahpaheaddji, eai ge váhnemát. Galggašii leat amas olmmoš gii ii leat menddo boaris. Son ferte gal máhttít ollu dákkár áššiid birra.

Maid galggašedje muitalit?

Buot. Goitge ogi eretváldima birra ja veagalváldima birra.

Geainna don humat dahje háleštat rupmaša ja seksualitehta birra?

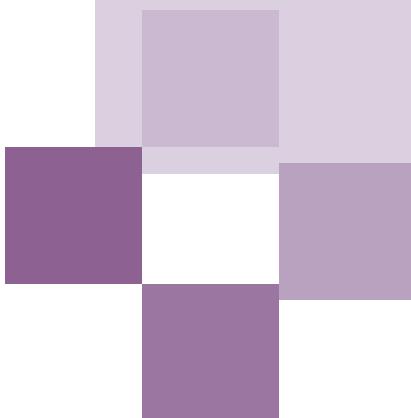
Láven eatnis jearrat, muhto eanaš human nieidaskihpáriiguiin dahje -olbmáiguin.

Goas don fuomášit ahte seksualitehta gávdno?

Go ledjen unnit, de gávdnen pornobládiid stuorravelja oađđenlanjas. Oidnen govaid ja dalle áddejin mo rávisolbmot anašit, ja ahte dat lea seksa.

Mii lea seksualitehta?

Cummástallat, guoskkahit nuppi rupmaša, iskat...

Christian 15 lagi

Geat galggašedje hupmat dahje hállat nuoraiguin seksualitehta birra?

Hmm.., mun jurddašan ahte dan galggašedje skihpáraččat ja dearvvašvuodadivššár. Váhnemiiguin hupmat dan birra? li, dat lea heahpat, go singuin oaidnala ja ovttastallá juohke beaivvi.

Man birra ságastit, muijalit?

Mo buot doaibmá, man láhkai ja nie... Manne dat lea nu dábálaš, muhto datte nu váttis hupmat lunddolaččat dan birra. Dávjá mii gánddat kóddet ollu dan birra.

Geainna don humat rupmaša ja seksualitehta birra?

Dearvvašvuodadivššáriin, iežan fástadoaktáriin ja muhtimin etniin.

Goas don fuomášit ahte seksualitehta gávdno?

Dan in muiitte. Ledjen várra viehka unni.

Mii lea seksualitehta?

Go guovttis geat leaba liikostan, seksa bokte čájeheaba dahje ollašuhttiba dan.

Gaskamearálaš ahki vuosttaš anašeamis

	1992	2002
Bártnit/gánddat	18,5	18,0
Nieiddat	17,7	16,7

Gáldu: Statistisk sentralbyrå

Sámiid irgideapmi ja vuostálastin

gihládit: gi festegave

«Sámegánddat álget juo irgidit guhttanuppelot jagi rájes. Muhto dalle leat vuos dego viercalábbát - dat irgidit juohke niidii gean fáhtejit okto. Muhto olbmuid oainnedettiin dat illá dustet oppa geahččat ge. Ja sii atnet dan irgidanvuogi gitta dassázii go gihládit, vaikko šattašedje man boarisin», muitaluvvo Deanuleagis ovdal soađi.

Jáhkovaunas lávejedje bártnit fas irgidit dán láhkai, cállá Anders Larsen (1875-1949): «Go sii liikogohte ovta niidii, de geahččaledje sii váldit ja gaikut fáhca nieidda giedas eret. Jos son suová bártni dan dahkat, de máksá dan ahte nieida atná mielaid dan bárdnái, ii goit bija vuostái. Muhto jos nieida ii suova bártni fáhca váldit, de máksá dan ahte nieida ii fuola su.»

Lemet maid lei hákhan gihliid, maid háliidii addit Márehii, gii dalá maŋjá soađi lei báhcán leaskan. Máret ásai muhtun gilis Deanuleagis, ja guovllu boares bártnit irgidišgohte sutnje. Muhto ii ovttas ge lean coakci. Lemet maid mielaskuttai Márehii, muhto ii orron arvamin dáhttut su acces eamidin, erenoamážit danne go Máret lei hilgon duoid earáid. Muhto duoid earáin ii lean mielde soagŋoolmmoš, mii lei várra sivvan dasa ahte Máret hilgui sin, oaivvildedje muhtumat. Nu råvvejedje Lemeha geavahit soagŋoalbmá, gii sáhtášii hállat Lemeha ovddas. Lemet oaččui soagŋoalmmájin báikki gudnejahttojuvvon olbmo, gii lengestii heasttas ja nu vuoddjáiga Máreha geahčái. Dađe bahábut soai leigga ribahan jugistit menddo ollu viinni ja vujiiga Máreha stohpo-boardaga njeaiga nu ahte dat njeazzasii. Máret lohkkadii/lássii uvssa, ja nu nogai dasa dat soagŋohommá.

Gieskat šattai muhtun dálón-bárdni vásihit garra vuostálastima. Son lei irgidišgoahtán niidii, gii gulai hui dovddus boazodoallo-sohkii. Nieidda oabbá – hui čeavlás olmmoš – ii liikon dasa. Son njágai dállui gosa bárra leigga mannan ijastallat. Čáhcegievdni giedas son rabastii oadđinlanja uvssa ja diškii čázi sudno ala láhttestettiin: Duo dudnuide vai himut čásket!

Sápmelaččain lea leamaš hui erenoamáš vierru mo nuppi galggai oažžut ráhkásmuvvat sutnje. Jos gánđa dahje bárdni geahččalii oažžut nieidda ráhkásmuvvat sutnje, de son seaguhii iežas čolgga juhkamuššii ja attii niidii. Seamma láhkai dagai nieida. Dát árbevierru lei ain geavahusas Kárášjogas ja Guovdageainnus dalá manjá soađi, cállá sámemišuvnna mielbargi Adolf Steen muhtun artihkkalis.

Moadde diidda:

Li galgga báði basakeahttá guođđit, amas basatkeaahttá irgi boahtit. (Unjárga, Aikio)

Li bárdni iige nieida galgga ruovttogeaži muoras dollii cogcat, amas oažžut vuostehágolaš náittosguoimmi. (Ivgu, Thomassen).

Li galgga nuolus vuoddagiin vázzit, amas boares leaskkain šaddat náitalit. (Unjárga, Aikio).

Gii oaivečaskái lea váibmil, son áigu oažžut boarraseamosa dálus boadnjin dahje eamidin. Gii gaskačaskái lea váibmil, son áigu oažžut gaskaleamosa. Gii beazetčaskái lea váibmil, son áigu oažžut nuoramusa dálus. (Unjárga, Aikio).

Go boradettiin gáhkobihtá láhppá, ja maŋnjá dan fas gávdná, son áigu guovtte geardde náitalit.

Seksuála illásteapmi

rihkkun: overtredelse
illástit: mishandle

Jus muhtun 15–jahkásaš anaša 16–jahkásacčain, de livčii son gii lea 16 lagi boaris, ožzon duođaid váttisvuodaid. Seksuála vuolleahki Norggas lea 16 lagi. Nu daddjon dat lea lobiheapme anašit vuollái 16–jahkásacčain. Juridihkalaččat livčii son gii lea 16 lagi, illástan su gii lea 15 lagi, vaikke seksa livčii lean vaikke man miela mielde 15–jahkásazii. Dalle livčii son gii lea 16 lagi, anašan *vuolleahkásacčain*. Dat gal lea duođalaš rihkkun. Áibbas eará lea jus guokte 15–jahkásacča anašeaba. li goabbáge sudnos ránggáštuvvo. Dan dihtii lea norbma ahte mánát vuollái 16 lagi eai galgga anašit.

Váidalahhti lea ahte gávdnojit ovdamearkkat das mo rávis-olbmot ávkkástallet vuolleahkásacčaid. Sihke nieiddat ja gánddat leat illástuvvon. Diekkáraš illásteamit ránggáštuvvojtit garrisit, erenoamážit jus illásteaddji lea fápmoolmoš, ovdamearkka dihtii valástallan hárjehalli, oahpa-headdji, konfirmašuvdnabáhppa, bearashahttu dahje bear-

raša ustit. Muhto buorre lihus diekkáraččat eai dáhpáhuva nu dávjá.

Veagálváldin gehčojuvvo erenoamáš garra rihkkun. Veagálváldin lea bággejuvvon anašeapmi mii lea nuppi miela vuostá. Dábáleamos lea go almmái dahje dievdu veagálváldá dahje rihpá nissonolbmo, muhto dáhpáhuvvá maid ahte almmái/dievdu rihpá nuppi albmá/dievddu.

veagálváldin: voldtek
rihpát: voldta

Buohkat leat hearkkit mii guoská ráhkisuuhit ja seksualiteh-tii. Go guovttis gávnadeaba ja ráhkistuvvaba ja anašeaba, de lea dat sudno eallimis stuorra vásáhus. Dađi vearrát lea jus bákkohuvvá anašit ja man ieš ii háliit. Olbmot geat dakkáriid vásihit, ležjet dal mánát, nuorat dahje rávisolbmot, dárbbašit veahki guhkit áigái.

Lágat mat guoskkahit seksualitehta

Muhtun morálabáhkkomat dahje norpmat guoskkahit sek-suualitehta. Dat gohčoduvvojut dávjá namahusain *seksuála-morála*. Muhtumat leat čadnojuvvon lágaide ja muhtumat fas eai. Vissis paragráfat Norgga lágain gusket njuolgga olbmuid seksuála eallimii. Dás namahit muhtun dehálaš mearrádusaíd:

rihkolaš: kriminell
vearredahku: forbrytelse

- Veagálváldin dahje rihppan lea rihkolaš. *Veagálváldit* dahje *rihpát* lea go muhtun bákkoha nuppi fámuin anašait suinna. Sihke albmát dahje dievddut ja nissonat sáhttet veagálváldojuvvot.
- Seksuála vuolleahki lea 16 jagi. Mii mearkkaša ahte lea lobihäapme anašit olbmuin gii lea vuollái 16 jagi. Son gii lea vuollái 16 jagi, namahuvvo vuolleahkásazžan dahje agivuložin. Jus nuorra olmmoš gii lea vuollái 16 jagi, anaša olbmuin gii lea 16 jagi dahje boarrasat, de lea son gii lea boarrasat gii lobihuššá ja ráŋggáštuvvo.
- Ii leat lohpi anašit dahje bargat dan sullasaš doaimmaid lagas fulkkiiguin, ovdamearkka dihtii oappáin dahje váh-nemiiguin. Dát gohčoduvvo *inseastan*. Inseasta soardá dađibahábut ollu gánddaid ja nieiddaid. Dat lea duođaid issoras vearredahku. Máŋga inseasta ášsi váidojuvvojut go nuorat rávásmuvvet. Dasgo sii eai leat ovdal nagodan dan birra jietnadit maidege ovdalgo rávásmuvve.

- *Prostitušuvdna*, lea go vuovdá seksuála bálvalusaid, ii leat lobiheapme. *Hallikdoaibma* lea gildojuvvon Norggas. Mii mearkkaša ahte dine ruđaid earáid prostitušuvnnas. Prostitueret mearkkaša go bidjá oidnosii dahje fállá. *Hallika* lea muhtun gii dine ruđaid prostitušuvnna nissoniin dahje albmáin/dievdduin.
- Jus muhtumis lea nuoskkesdávda, de lea geatnegahtton almmuhit iežas guoibmái. Guoská maiddái ovddeš guimmiide. Inseastta doarjaguovddážis lea neahttasiidu: www.sentermotincest.no.

Norggas lea vejolaš válldihit eret ogi jos ii háliit riegádahttit máná. Muhto ogi eret válldiheapmi galgá dáhpáhuvvat 12. áhpehisvuodavahku ovdal.

Jagi 2004 váldojedje birrasii 14 000 abortta Norggas. Finn-márku fylkkas váldojedje eanemus aborttat riegádeami logu ektui, dan sadjái go Rogaland fylkkas váldojedje unni-musat.

Nissonolbmo vuogatvuhta ogi eret válldiheapmi goh-čoduvvo *iešmearridan abortan*.

Seksuálalaš vuolleahki Norggas lea 16 lagi, 15 lagi Ruotas ja Dánmárkkus ja 14 lagi Islánddas.

1990-logu loahpas leavvagohte fuorát earret eará Detnui.
Ledje sihke ruošsa ja norgga hallikat geat organiserejedje dán
fuorragávppi. Ledej ollu miellačájeheamit dán olmmošgávppi
vuostá. Govva čájeha dákkár miellačájeheami Deanus.

MUITTÁT GO?

- 1 Maid mearkkaša seksuála debuteren?
- 2 Maid diehtit mii nuoraid debuterenagi birra?
- 3 Makkár seksuála doaimmat leat gildojuvvon Norggas?
- 4 Lea go prostitušuvdna gildojuvvon?
- 5 Čilge prostitušuvnna ja hallika sániid!

Ovttaseallin geatnegahttá.

Mo lea ovttas eallit?

Siidu 43:s (muitte kontr.) sáhtát lohkat 27 jahkásaš-guoktá, Piera ja Ánne birra geat geahčaleaba máná oažžut. Muhtun viššalis mánuid maŋŋá viimmat lihkostuvvaba soai: Ánne šaddá áhpeheapmen! Sudnuide šaddá stuorra illun ja maiddái sudno váhnemiidda, geat šaddet áhkkun ja áddján.

Muhtun vahkuid maŋŋá Ánne váhnemiid geahčen gálgala Ánne áhcči čoddaga ja dadjá duođas: «Moai etniin

letne hupman dán birra: Munno mielas gal doai fertešeidde náitalit!»

Sihke Ánne ja Piera hirpmahuvvaba, dasgo nie gal eai leat Ánne váhnemati hállan dahje hupman ovdal. Ánnes lea leamaš ložjes bajásgeassini. Ovdal go son devddii 18 jagi, beasai Piera idjadit su lanjas vahkkoloahpaid, ja sudno mielas han gal lei dušše somá ahte soai álggiiga eloštit. «Manne vel nu?» jearrá Ánne.

Ánne eadni bivdá sátnevuoru. Su čeabet lea ruvssodan, ja Ánne dovdá eatnis burest ja diehtá ahte diet leat diekkár eddonmearkkat: «Dat han lea áibbas čielggas! Náittosdilli han addá oadjebas rámma mánnái!»

Statistihkka orru čájeheamen ahte Ánne eatnis lea riekta. Leat eanet elošteaddji váhnemati geat earránit go náitalan váhnemati. Muhto náittosdilli gal ii atte man ge lágan dáhkádusa ahte Piera ja Ánne joatkiba náittoseallima. 2005:s náitaledje 22400 bára, dan botta go 11000 bára earránedje.

Moadde vahku mannjá go ledje boradan mállásiid Ánne váhnemiid geahčen, de Piera jearai Ánnes: «Náitalat go muinna?». «De náitalan duinna!», Ánne vástidii.

lešguđet lágan ovttaseallin vuogit

Go Ánne ja Piera náitaleaba, de čatnaba soai geatnegasvuoda soahpamuša goabbat guoibmáseaskka. Dat sistisdoallá earret eará:

- Soai galgaba ovttas bajásdoallat bearraša, juogadit olggosgoluid, mánáidbajásgeassima ja ovttas dikšut doallodoalu. Man láhkai soai čoavdiba dan gaskaneaskka, na dan ferteba ieža soahpat. Dasa servodat ii seagut iežas.
- Soai ferteba čilget goabbat guoibmáseaskka ruđalaš diliid. Jus Piera lea hommán alccees stuorra velggiid, ferte son muitalit Ánnii dan. Jus Ánnes leat divrras opmodagat dahje oamasta eará stuorra árvvuid, de ii sáhte son čiehkat daid Pieras. Buot ruhtadiliid hárrái leaba soai geatnegahtton leat rahpasat goabbat goaibmáseaskka.

- Buot maid Piera ja Ánne buktiba náittosdillái, soai ovttas mearrideaba. Jus Ánne oamasta ovdamearkka dihtii stuorra láigogárdima, de lea son – ja iige Piera – gii mearrida mo láigogárdin galgá joðihuvvot. Jus Piera fas vuoitá Lottos mañjá go leaba náitalan, de ruðat gullet sutnje. Son mearrida ruðaid geavaheami. Dábálaš bálká rehkenastojuvvo oktasaš opmodahkan.
- Pieras ja Ánnes lea oktasaš vealgi dan mañjá go oastiba viesu ovttas. Dán vealaggi galgaba soai ovttas hálldaašit. Sudnos lea maid oktasaš ovddasvástádus máná hárrái man soai vuordiba.
- Jus nuppi náittosguoimmis leat stuorra opmodagat, de lea hui buorre jus ráhkaduvvo nu daddjon náittos-soahpamuš. Ánne láigogárdima hárrái sáhttá dahkkot ná: Dan sáhttá bisuhit dan láhkai ahte dan oamasta dušše Ánne, ja dat lea su *sierraopmodat*. Sus ii leat dárbu Pierain juogadit dan opmodaga jus soai earráneaba mañjá.
- Jus Piera jápmá, dalle árbe Ánne su dávviriid ja ruðaid – ja nuppe gežiid.

Searválasvuohta

searválasvuohta: partnerskap
elošteapmi: samboerskap

Náittus lea áidna
soahti gos don oađát
vašálaččain.

Woody Allen

Ale náital ruðaid dihtii.
Lea álkkit lonet daid.
Skohtalaš sátnevájas

Gitta jagi 2009 rádjái lei dušše almmáiolmmoš/dievdo-olmmoš ja nissonolmmoš geat sáhtte náitalit Norggas. Muhto maiddái homofilaguoimmit háliudit oažžut geatne-gahton oktavuoda guhtet guimmiideasetguin. Áigodagas 1993-2009 sáhtte sii dahkat *searválasvuoda* soahpamuša. Searválasvuohta lea go homoseksuála guoimmit registre-rejít iežaset oktavuoda. Dákkáraš *registreremis* lea seamma juridikhalaš mearkkašupmi earret eará mánáid, árbbi, árbevearu, vearuheami ja earráneami hárrái dego náittos-dilis ge. Eanaš lágat mat leat albmáid/dievdduid ja nisson-olbmuid várás náittosdilis, leat maiddái homoseksuálaid várás geat ellet searválasvuodas. Sii sáhttet maiddái árbet guoimmi jus nubbi jápmá. Lei hirbmat nággu dalle go searválasvuohtaláhka mearriduvvon 1993:s, ja dan leat mañjá maiddái vuostildan, erenoamážit girku beales.

*Norga mearridii searválas-
vuodálága 1993:s.
Govva čájeha Amerihká
nissónbára geat aiddo
leaba náitalan.*

Elošteapmi

Ovdal go Piera ja Ánne náitaleigga, de leigga soai elošteaddjit – soai nappo *elošteigga*. Hui dábálaš ássanvuohki Norggas. Nuorra ráhkistuvvan olbmot ealligohtet ovtas vaikke eai leat náitalan. Dávjá geavvá nu ahte sudnos eai leat mange lágan soahpamušat. li leat várra nu dehálaš ge ahte leat soahpamušat? Go Piera ja Ánne eloštisgoðiiga, leigga soai 20 jahkásacchat. Soai láigoheigga unna ásodagaža ja juogadeigga láigogoluid. Sudnos ii lean ollu maid oamasteigga. Piera válldii mielde iežas CD-čuojanasa ja mátkedihtora, Ánnes lei TV ja videočuojanas. Ovtas osttiiga velá soffá ja beavddi.

Piera duddjui govdaseaŋgga. Jus livččiiga heaitalan dalle, de ii lean nu ollu man alde ridalit.

Muhto maŋŋá go leigga oastán dálú ovttas, oaivvildii Piera eadni, gii lea jurista, ahte dál gal fertebea čállit *eloštan-soahpamuša*. Soahpamušas čuoččui ná:

- Mo golut – ovdamearkka dihtii dálú vealgi – galget juogaduvvot sudno gaskkas.
- Mii dáhpáhuvvá jus heitaleaba.
- Mii dáhpáhuvvá jus nubbi jápmá. Elošteaddjit eai automáhtalaččat árbe nuppi, nu go náitalan olbmot ja searválasvuoda olbmot. Elošteaddji oažžu árbenvuoigatvuoda jus ráhkaduvvo sierra testameanta.

Searveopmodatláhka: sameielov

Searveopmodaga njuolggadusat gávdnojit searveopmodatlágas. Eloštansoahpamuš regulere dábálaččat daid opmodagaid maid bárragoddi lea háhkan dan botta go leat eloštan.

Ovddasvástádus mánáid hárrái

Eloštansoahpamuš regulere dušše ekonomalaš áššiid ja ii daja maidege oktasaš mánáid birra. Go elošteaddji-guovttos oažžuba máná, de oažžu máná eadni automáhtalaččat okto váhnenovddasvástádusa. Jus váhnemát áigot juogadit váhnenovddasvástádusa, fertejít diedjihit álbmotregistarii dan birra maŋŋá go mánná lea riegádan. Dát ii gula eloštansoahpamušii oppanassiige.

Searválasvuoda mánáid hárrái lea nu ahte ii oaččo eatni guoibmi, «eadni 2», dahje áhči guoibmi, «áhčči 2», váhnen-vuoigatvuoda.

Islam ja ráhkisuohda

Máŋgga muslimlaš bearrašis mearridit váhnemát geaiguin sin mánát galget náitalit. Dábálaččat dat dušše dohkkehuvvo – sin mielas dat galgá leat nu.

Iešválljejuvvon dahje lágiduvvon náittosdilli

«In mun leat náitalan ráhkisuodás, muhto lean náitalan iežan vilbeliin praktihkalaš sivaid geažil. In jáhke ahte náittosdilli lea dat seammá jus ovdal náitaleami lea anašan. Ii han dalle leat masa oahpásmuvvat. Min mielas náitaleapmi lea dego juovlaskeančka, man don rabat juovlaruohta! Mii velá lea báhcán náittosdillái jus rabat dan ovdal áigge», dadjá muhtun muslima nisu go muiṭala iežas lágiduvvon náittosdili birra, man váhnemát leat lágidan. Lágiduvvon náittosdilli lea juoga man váhnemát lágidit ja man nuorat dohkkehit.

Nu lea leamaš maiddái Norggas gitta 1900-logu álggu rádjái. Dalle lei áibbas dábálaš ahte lágiduvvui náittosvuohda, ja dábálaš lei ahte náittosbáras lei sullii seamma lágan sosiála ja ekonomalaš duogáš. Muhto nu mo dál ge, de olbmot dalle ge ráhkástuvve. Muhtumat eai háliidan náitalit suinna gean ledje lágidan náittosguibmin, dan botta go earát gis ráhkástuvve sutnje gii lei válljejuvvon náittosguibmin.

Bággonáittosdilli

Norggas gávdnojít dál ge nieiddat geat leat bákkohevón dahje dájuhvón bearraša ruovtturiikii ja doppe leat náitojuvvon. Muhto dábáleabbo lea ahte moarsi dahje irgi vižžojuvvo ruovtturiikkas ja náitet sutnje gii lea bajásšaddan Norggas.

Norgga lága mielde lea bággonáitin lobiheapme. Lágiduvvon náittosdilit gal leat lobálaččat, muhto dávjá lea eahpečielggas mii lea lágiduvvon náittosdilli ja mii lea bággejuvvon. Nuorat gal dábálaččat dohkkehit dán lágan náittosdiliid, danne go lea váttis vuostálastit. Muhtumin sáhttá leat heakkavárra vuostálastit váhnemiid dáhtu.

Muslima náittus.

Korana ja náittosdilli

Korana lea čielggas nissonolbmuid *stáhtusa* hárrái. Máŋgga sajis čilgejuvvo ahte nissonolmmoš lea albmá dahje dievddu vuollásaš, nu go maiddái gávdno Biibalis.

Almmáiolmmoš/dievdu galgá fuolahit bearraša. Son galgá biebmat eamida ja mánáid, ja addit sidjiide biktasiid ja orrunsaži. Nissonolmmoš gal ii dárbbaš fuolahit daid.

Áiggiid čađa leat bearrašat mearridan geainna sin mánát galget náitalit ja dan fertejedje sihke gánddat ja nieiddat dohkkehít. Muhto dakkár vuogatvuođavuođđu gal ii gávdno Koranas. Almmái/dievdu sáhttá náitalit gitta njeljiin nissonolbmuin. Koranas čuožžu ahte sin buohkaid galgá fuolahit seamma láhkai.

«Lohpidit ráhkistit guđetguimmiid...»

Vihapeapmi: borgárlaš dahje girkolaš?

Náitalit sáhttá sihke girkus ja diggegottis. Sii geat háliidit náitalit girkus, váldet oktavuođa báhpain ja báhppakantuvturas devdojuvvo skovvi. Sii geat háliidit náitalit borgárlaččat, mannet dalle diggegoddái gos maid devdojuvvo skovvi.

Náitaledjiin galget leat duođašteaddjit. Náitalit lea lohpi go lea deavdán 18 jagi, muhto jus lea vuollái dan agi, dalle fertejít sihke fylkkamánni ja váhnemat dohkkehít náitaleami.

Vihapeapmi girkus dahje osku- ja eallinoaidnosearvvis

Girkolaš vihaheamit leat ain ge buot dábálepmosat Norggas. Registrerejuvvon oskuservvíid lahtut sáhttet vihahuvvot sin searvegottis. Girku ja oskusearvvit nannejit vihaheami lágalacčat ja addet Ipmila buressivdnádusa.

Jagi 2005 Human-Etisk Forbund oaččui vuogatvuodá vihahit báraid. Dakkár vuogatvuodá lea maiddái ožzon Sjamanistisk Forbund man Romssa fylkkamánni lea dohkkehán 2013:s. Sjamanistisk Forbund háliida fátmmastit buot «šamanismma muođuid, muhto erenoamážit sámiid ja norrøna árbevieruid», daddjo sin báhkkomiin.

*Sjamanistisk Forbund
ovddasteaddji vihaha Nina
Susann Trønnes ja Per Helge
Skålvik.*

Girkolaš vihaheapmi.
Náittosbárra: Marit Ellen
Anne Andersdatter Bongo,
Guovdageaidnu, ja Jo
Dikkanen, Unjárga.

Human-Etisk Forbund
ovddasteaddji vihaha Kirsti
Aarseth (bajásšaddan
Kárášjogas) ja Bjørn Bakke.

Mu moarsi

Moarsán birra mun áiggun juoigat
Son lea čáppis, dat lea vuoigat
Nuvtgo beaivváš, mii lea čuovgat
lea mu nieida, dat lea duoht`
. Vuoi, vuoi, vuoi, vuoi, vuoi

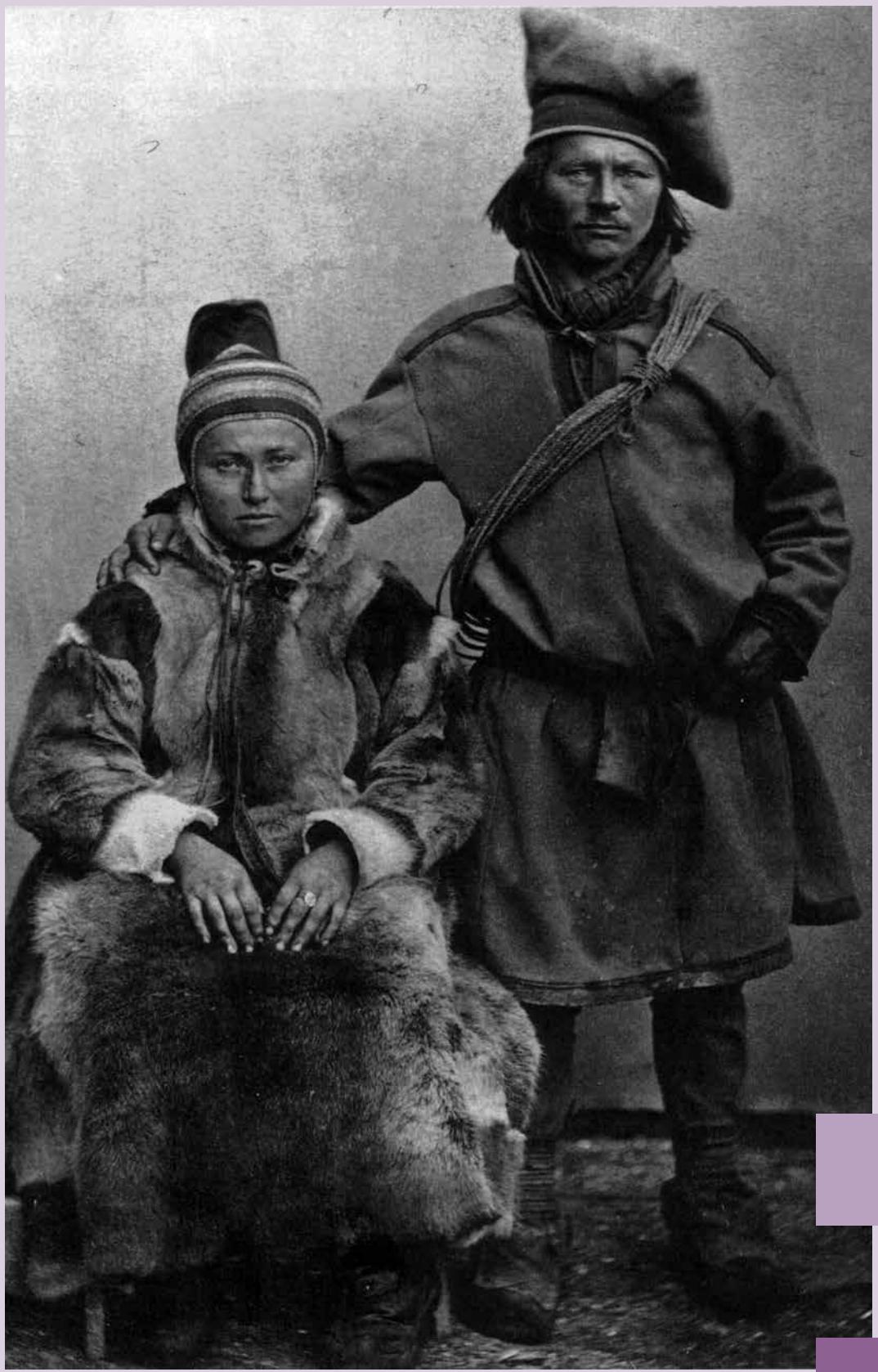
Ikte bohten su čalmmiid geahčcat
ja moadd`cummá su njálmmis viežžat
Mun ožžon guhtta, mun ožžon čieža
ja badjel čuođi, dat lea duoht
. Vuoi, vuoi, vuoi, vuoi, vuoi

Sus lea ollisvuohta stuorra
Son lea čáppis, láđis, buorre
Son lea maiddái áibbas nuorra
Oba rikkis, dat lea duoht`
. Vuoi, vuoi, vuoi, vuoi, vuoi

Sus lea hirpmus ráhkesvuohta
Váimmu ravkan maid sus boahtá
Bárdneolbmá maid son máhttá
gittaváldit, dat lea duoht
. Vuoi, vuoi, vuoi, vuoi, vuoi

Vuoi, vuoi, ráhkis, čáppa Mággá
Mun lea áibbas servviid taga
Muhto jos don áhkkán šattat
de mun oačun, dat lea duoht
. Vuoi, vuoi, vuoi, vuoi, vuoi

Storm Bruun gii lei Buolbmát-Unjárgga leansmánni 1853-1875, lea merken dáid dajahusaid muitui. Sagai Muittalægje almmuhan 1908.

Várijjaga sámebárra govvejuvvon 1867:s.

Borgárlaš vihaheapmi

1918:s addui borgárlaš vihaheami láhka mii lea sin várás geat eai gullan stáhtagirkui dahje eará oskusearvái.

Borgárlaš vihaheapmi nanne náittosdili lágalaččat. Otne ollu olbmot válljejit dattetge borgárlaš vihaheami vaikke gullet ge stáhtagirkui. Borgárlaš vihaheami dahká diggegotti duopmár dahje gávpotfáldi.

Jus náittosdilli gillágohtá

Doaivvu mielde Piera ja Ánne guoktánin manná bures sudno náittosdilis, muhto eat dieđe gal vissásit. Statistihkka čájeha ahte earráneapmi lea hui dábálaš Norgas. Leat measta miljovnna beali máná vuollil 18 jagi geaid váhnemát leat earránan.

Manne son nu ollu bárat earránit? Lea árvaluvvon ahte nuorra bearrašiidda lea mánjii váttis ása hit dálloodoalu. Viesut leat divrasat, ja lea divrras doallat mánáid mánáidgárddis dahje skuvlla astoággeortnegis. Váhnemát šaddet bargat garrisit vai suitet máksit buot goluid.

Dasa lassin lea bargoeallin mánjga láhkai šaddan hui gáibideaddjin. Ferte rahčat garrisit jus galgá lihkostuvvat. Buot dát sáhttet de dagahit ahte dilli gárra ja náittosdilli gaikána.

Mo dáhpáhuvvá earráneapmi?

sierranit: separere
soabadeapmi: mekling

Jus áigu earránit, ferte vuos álggus *sierranat* unnimusat jahkái. Dán áigodagas ferteba orrut sierra.

Sierrananáiggis ii leat lohpi ođđasit náitalit danne go goappašagat ain leaba náittosdilis. Sivvan dasa lea ahte bárra galgá beassat jurddašit sudno dili hárrái. Soai sáhttiba fas hui fargga fárret oktii. Jahkásacčat leat birrasii 2000 bára geat dan dahket.

Jus leat vuolleahkáš mánát, de ferte náittosbárra boahtit *soabadeapmái*, ovdal go ohcaba lobi earránit.

Jagi maŋŋá sáhttá bárra gáibidit earu. Soai eaba dárbbáš leat ovttaoivilis. Doarvái lea jus nubbi háliida earránit.

Erenoamáš sivaid geažil sáhttá earu oažžut duomu bokte, vaikke eaba leat orron sierra. Ovdamearkka dihtii sáhttá sivan leat veahkaválddálašvuohta dahje mánáid illásteapmi.

Bearašgáhttenkantuvra

Máŋgga náittosdilis bohcíidit váttisvuođat. Muhtumat geahččalit čoavdit váttisvuođaid dan láhkai ahte earránit. Earát fas geahččalit čoavdit váttisvuođaid, earret eará *bearašgáhttenkantuvrra* vehkiid bokte. Doppe leat fágaolbmot, sihke doaktárat, sosionomat, psykologat ja juristtat geat sáhttet veahkehít. Máŋgii sáhttá maiddái oažžut veahki báhpas.

Jus váhnemát háliidit, de besset maiddái mánát leat mielde čoahkkimiin *terapeutain* gii bargá bearašgáhttenkantuvras. Muhtumin sáhttet maiddái mánát beassat deaivvadit fágaolmuiguin váhnemiid haga.

Vahku dáppe vahku duoppe

Dien láhkai dovdet muhtun earrodili mánát iežaset dili. Váhnemát sáhttet maiddái vajáldahttit ahte mánain leat maiddái vuogatvuođat dalle go áššit leat vearrámus muttus.

Earráneami statistihka

1800-logu loahpas easkka almmustuvve vuosttaš earráneami logut Norggas. Áigodagas 1886-1890 earránedje gaskamearálaččat 30 bára jahkásaččat. Áigodagas 1900-1907 lassánii lohku 175:ii jahkásaččat, ja 1907:s lei lohku 602 bára.

Maŋŋá nuppi máilmumesoađi leat earráneami logut lassánan garrisit.

Dábáleamos earráneami sivat leat dát:

- Heitet hállamis dahje hupmamis náittosguimmiin.
- Olbmot ovdánit sierra guvlui
- Nissonat gálgašuvvet
- Oskkáldasmeahttunvuohta
- Fuones seksaeallin
- Mánát fárrejít eret ruovttus

Gávdnojit unnán dieđalaš dutkamušat dan birra manne olbmot earránit. Nuorra olbmot gal dávjá earránit fuones ruhtadili geažil.

gálgašuvvat: frigjøres, frigjøre seg

Ánne lea čállán dieđu
áhcčásis ja bidjalan beavddi
ala.

Ahcče.
Len eatne lutte.
Boađan sotnabeivve.
Ánne

Okto vai oktonas?

Odne daddjojuvvo ahte oktonasvuhta lea nu lassánan ahte lea šaddan juo váttisvuohtan. Várра boahtá das go olbmot leat sierranaddan, buolvvat orrot guhkkelis nuppiin ja mánain lea uhccán oktavuohta áhkuiguin ja ádjáiguin. Siidaguoimmit eai šat dárbbaš nuppiid, ja mii diehtit ahte olbmot ieža válljejit ássat okto. Ollu mánát ge ásset muhtun áigge guhká dušše nuppi váhnema luhtte. Mánga rávisolbmo válljejit ássat okto vaikke sis sáhttet leat fásta irggit ja moarssit, muhto goittotge ásset iehčanassii.

MUITTÁT GO?

- 1 Maid mearkkaša lágiduvvon náittosdilli?
- 2 Mii lea erohus girkolaš ja borgárlaš vihaheamis?
- 3 Mii lea bearášgáhttenkantuvra ja makkár doaimmat leat das?
- 4 Makkár njuolggadusat gusket sierraneapmái?
Man guhká galgá leat sierraneamis ovdalgo beassá earránit?

Čoahkkáigeassu

Li oktage sáhte justa muijalit mii ráhkisuuohta lea, muhto mánga diktačálli leat čállán ráhkisuuođa birra. Odne dahket p-pillat ja kondomat álkibun garvit áphehisvuoda. Ahte ráhkásmuvvan lea buorre sivva anašit, na dan ferte juohke okta ieš mearridit. Ollugat oaivvildit ahte ustibiin leat eanet seksavásáhusat go alddiset.

Gávdnojit sihke morála- ja láhkanjuolgadusat seksuála láhttemiidda. Deháleamos njuolggadusat leat dat mat gusket veagalváldimii ja insestii (anašallan lagas fulkkiiguin). Prostitušuvdna gal ii leat lobiheapme, muhto dinet ruđaid earáid prostitušuvnnas gal lea lobiheapme (hallikdoaibma).

Don leat geatnegahtton almmuhit iežat guoibmái jus dus leat nuoskkesdávddat, juogo don ieš almmuhat dahje doavttir dan dakhá. Seksuála vuolleahki Norggas lea 16 jagi.

Náittosvuodálágat leat rievdan ollu áiggiid čađa ja dál gávdnojit Norggas mángga lagan eallinvuogit. Náittosdillí lea nissonolbmo ja almmáiolbmo/dievddu gaskasaš soahpamuš mas lea láhkasuodjalus. Láhka addá rivttiid ja geatnegasvuodáid mat gusket mánáide ja ekonomalaš diliide. Dat addá maiddái geatnegasvuodáid ja vuogatvuodáid addit ja oažut seksuála duhtademiid.

Elošteapmi lea fásta oktavuohta mii mearkkaša ahte guokte olbmo elošteaba dahje ássaba ovttas. Oktavuohta ii leat mearriduvvon lágaid bokte, muhto elošteaddjít sáhttet dahkat soahpamušaid

mat gusket ovdamearkka dihtii viesso-geavaheapmái ja árbái jus nubbi jápmá. Go elošteaddjít ožzot mánáid, de oažju nissonolmmoš automáhtalaččat váhnen-ovddasvástádusa okto. Muhto bárra sáhttá almmuhit álbmotregistarii ahte sudnos lea oktasaš váhnenovddasvástádus.

Searválasvuoha lea go guovttis seamma sohkabealis registrereba iežaska oktavuođa. Dán lágan soahpamušas lea seamma fápmu go náittossoahpamušas. Dan lassin mearridit mánggas ássat iehčanassii.

Oarjin lea leamaš iešválljejuvvon náittosdilli diehttalas manimuš čuohtejagiid.

Lágiduvvon náittosdilit ledje hui dábálaččat ovdalis áiggis Norggas. Diekkáraš vierut leat odne áibbas dábálaččat Asias ja Afrihkás.

Otne sáhttá válljet girkolaš dahje borgárlaš vihaheami. Ahkerádjí lea 18 jagi go áigu náitalit ja dahkat searválasvuoda soahpamuša. Muhto váhnemát ja fylkkamánni sáhttet addit lobi, jus soai geat áiguba náitalit, leaba nuorabut.

Go bárra fárreba guotti sadjái, de dat gohčoduvvo sierraneapmin. Ferte vuos ássat jagi sierraneamis ovdal go beassá earránit.

GAŽALDAGAT

- 1 Mii lea náittosdilli?
- 2 Mii lea elošteapmi?
- 3 Mii lea searválasvuoha?
- 4 Mii lea erohus sierraneamis ja earráneamis?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Jurddaš don leat fárren amas báikái ja háliidat juoidá bargat iežat oktonasvuodain. Don ráhkadat plána, makkár lea du plána?
- 2 Máinnas loahpahuvvo dávjá: «... ja soai eliiga lihkolažjan buot sudno beivviid». Maid don oaivvildat dán cealkagii: «eallit lihkolažjan»? Mii du mielas lea dehálaš vai beará loaktá? Namat juoidá don oaivvildat lea dehálaš dahkat, ja juoidá mii oažju leat dagakeahttá!
- 3 Lea go du mielas dehálaš ahte bárra lea bajásšaddan seamma birrasis ja ahte sudnos leat seamma beroštumit ja ahte sudnos lea sullii seamma oahppu? Galggašedje go nieiddat doalahit iežaset nieidagoarggu go náitalit?
- 4 Čilge maid mearkkašit sánit: oktasaš opmodat, searveopmodat ja sierraopmodat.

Čále makkár sivaid geažil olbmot earránit. Digaštallet joavkkus:

- makkár sivaid geažil galggašedje náittosguoimmit garvit earráneami. Makkár doaibmabijut sáhttet eastadir earráneami.
  - makkát sivaid geažil lea earráneapmi buoremsus čoavddus? Vuođustehket vástádusaid!
- 6 Mo lea dalle go lea okto? Sáhttá go leat okto vaikke lea olbmuid siste?

GUORAHALLAN

Heive joavkobargun. Romssa fylkkamánni lea omd. dohkkehan «Sjamanistisk Forbund» vihahit náittosbáraid ja gásttašit mánáid sin lihtu oskku vuođul. Lihtu báhkkomiiń čuožžu ahte háliidit fátmmastit buot «šamanismma muođuid, erenoamážit sámiid ja norrøna árbrevieruid.» Guorahallet maid guovllu njunuš politihkkárat ja servodat berošteaddjit oaivvildit das ahte «Sjamanistisk Forbund» lea ožjon dakkár vuogatvuoda. Makkár ákkaid sii geavahit? Ráhkadehket statistihka/diagrámma das: Gallis dorjot ja gallis leat vuostá!

Máŋggakultuvrralaš servodat

Dán oasis galggat oahppat

- rasismma máŋga ámadaju
- manne leat ollugat báhtarusas odne
- iešguđet ovttaseallinvuogit máŋggakultuvrralaš servodagas

Servodat gos leat máŋga kultuvrra

Sirdolašvuhta dahje migrašuvdna, mii lea seamma go olbmot fárrejít riikkas olggos ja sisa, lea dahkan ahte olbmot deaivvadit. Sápmelaččaid gaskkas lea áibbas dábálaš ahte leat fuolkkit nuppi riikkas dego Suomas, Ruotas, Norggas ja Ruoššas.

Olbmot geat fárrestallet rájiid rastá, váldet maiddái mielde iežaset kultuvrra ođđa riikii. Nie leat maiddái boahtán ođđa gálvvut ja vierut. Sánit maid mii jáhkkit ahte gullet davviriikkalaš válđoálbmogiidda, leat boahtán eará guovlluin. Ovdamearkkat leat sánit dego «sohkar», «maga-siidna», «soffá» ja «villa» boahtán arábialaš gielas. Dárogiel sáttni «møbel» lea boahtán fránskkaglielas ja «kompis» fas ruotagielas. «Fotball» lea fas eaŋgalasgiela sáttni.

Viehka ollu sámegiela sánit leat boahtán vieris gielain. Sáttni *gahpir* orru vástideamen suomagiela sátnái «kypärä», mii lea jealbma. Šávká-sátni lea eahpitkeahttá boahtán ruoššaglielas, «sjapka», mii mearkaša *gahpir*.

Kulturriidu

Buot joavkkuin lea kultuvra. Dus ja du ustibiin lea din iežadet eallinvuohki, oktasašgiella ja musihkka. Sierra gárvodan málle muitala ahte dii lehpet justa dii. Nuoraidkultuvran sáhttá dan gohčodit. Seamma láhkai rávisolbmuin lea sin rávisolbmuid kultuvra. Go nuoraidkultuvra ja rávisolbmuidkul-
tvra deaivvadit, de doppe sáhttet čuožžilit riiddut.

Seamma láhkai sáhttet čuožžilit riiddut go kultuvrrat sierranas riikkain ellet bálddalagaid. Olbmuin han sáhttet leat iešguđet lágan vierut ja eallinvuogit, iešguđet lágan biktasat ja borramušat ja iešguđet lágan oskkut. Dát gohčoduvvo *kulturkollisuvdnan*.

Sápmelaččat šadde ovdal ollu gillát nállevealaheami. Dat dáhpáhuval mielahis dáruiduhttinpolitihka áigge. Bean-notčuohtejagi áigi bohciidii dakkár servodatoaidnu dahje ideologija ahte mahkáš attii siviliserejuvvon čearddaide morálalaš vuogatrvođa ja geatnegasvuđa bajásgeas-
sit «primitiiva čearddalaš olbmuid», nu go sápmelaččaid. Gievrramus čearddat šaddet birget ja heajumusat gal dušset. Bajimus dásis ledje vilges olbmot geat ovddastedje nu gohčoduvvon sivilisašuvnna.

Dát servodatoaidnu attii Norgga eiseválddiide coavcci oaivvildit ahte sápmelaččat gulle goarránan ja skurnjagan čerdii. Sápmelaččain čeardan ii lean boahtteáigi. Sin áidna beastin lei šaddat dáččan.

Sihke Norgga ja Ruota dutkit geavahedje ollu searaid earret eará mihtidit sápmelaččaid oivviid. Sii ledje dan gáttus ahte sápmelaččain lei «oanehis oaiveskálžu» ja danne eai lean nu jierbmái go vilges olbmot geain mahkáš lei «guhkes oaiveskálžu».

Govva čájeha ruottelaš dutki Gustaf Retzius (1842-1919) gjii áigu mihtidit muhtin lullisápmelačča oaivvi.

Mii lea rasisma?

Čuohtejagi dassái lei dábálaš juohkit álbmogiid čearddaid mielde. Eanaš dutkit beroštedje eanemusat vuoktaivnnis ja vuoktašlájas, liikeivnnis ja ámadadjomálles. Dutkit oaivvıldedje ahte dát erohusat dagahedje iešguđet lágan persovnnalašvuodenaid. Muhtumat oaivvıldedje ovdamearkka dihtii ahte čáhppes olbmot eai lean nu jierpmálaččat go vilges olbmot.

Odne leat diekkár jurddašeemit boaresáigásaččat, ja dál gal várra ii gávdno šat dakkár dutki gii geavaha čerddadoahpaga čilget erohusaid olbmuid gaskkas.

Vaikke dieđa lea guođdán dien doahpaga, de gávdnojít gáttut olbmuid gaskkas ahte muhtun čearddat leat buorebut go earát ja čeardda iešvuodat čuvvot juo árbbi mielde. Diekkáraš guottut leat *rasisttalaččat*.

Rasisttalaš guoddu lea go navdá iežas čeardda dahje álbumoga buorebun go eará álbumogiid. Otne dávjá deattuhit diekkár «iešvuodaid» go oskku, liikeivnni ja našuvnnalaš dahje čearddalaš duogáža. Rasisma nappo juohká olbmuid árvodásiid mielde. Dát álkket dagaha nállevealaheami.

Rasisma vai guottut?

Lea erohus *rasismma* ja *guottuid* gaskkas. Boares Frida Olsen ii liikon arábialaččaide. Son ii lean goassege deaivan ovttage, muhto su isit lei johtán mearaid alde ja sáhtii muitalit ollu baháid sin birra ja buot maid son lei vásihan

Govva čájeha ahte lea
nállevealaheami vuostá.

arábialaš hápmanniin. Go Frida 87 jahkásazjan gártá fárret boarráisiidii, oahpásmuvvá son dikšuin, gean namma lea Ahmed ja lea Palestinas eret. Son lea šiega ja čeahppi ja gudnejahttá boares olbmuid.

Fridas leat leamaš guottut, muhto son gal ii leat leamaš goassige rasista. Jus son livčii leamaš nu, de ii livčče Ahmed gal beassan su dikšut.

Dan besse juvddálaččat vásihit nuppi máilmumesoađi áigge. Sin oaguhedje vaikke sii eai lean maidege baháid bargin.

«Olmmošvuigatvuođaid máilmmejulggaštus» ii dohkket racismma ja man buot ON:a miellahttoriikkat leat geatnegahhton čuovvut. Dása lea čállojuvvon earret eará ahte buot olbmot leat seamma árvosaččat.

Rasisma lea gildojuvvon Norggas

Paragráfa 135 A Norgga lágas gohčoduvvo rasismaparagráfan. Das čuožžu ahte rasisma sihke dagu ja olggosbuktimá bokte lea ráŋggášvuloš.

boarráisiida: gamlehjem
olggosbuktin: ytring
ráŋggášvuloš: straffbart

Odđajagemánuus 2006:s oaččui Norga sierra lága čearddalaš vealaheami vuostá.

Norga lea maiddái dohkkehan ON:a konvenšuvnna čearddalaš vealaheami vuostá. Riikkat mat leat vuolláčállán soahpamuša, leat geatnegahhton heaitthihit buotlágan racismma daguid.

Fárren ja báhtareapmi

Olbmot leat álo fárrestallan, muhtumin maiddái guhkit gaskkaid. Sáhttet leat riikkaidgaskasaš fárrestallamat (sisafárren og olggosfárren) dahje riikka siste fárrestallamat. Fárren oaivilduvvo dalle go molsu bistevaččat orrunsađi.

Fárren lea dávjá čadnojuvvon dasa ahte olbmot háliidit buoridit iežaset eallindili. Muhto historjá čájeha ahte leat ollu dakkár ovdamearkkat ahte olbmot uhcit-eanet leat

bákkohuvvon fárret sođiid, nelggiid, oskku ja politikhalaš vealaheami geažil. Sii gohčoduvvojit dalle *báhtareaddjin*. Otne leat eanaš báhtareaddjít Ásias ja Afrihkás.

Fárren buoret eallimii

Sirdolašvuhta dahje eretfárren Eurohpás mii dáhpáhuvi 1800- ja 1900-logus, lea leamaš buot stuorámus álbtomfárren historjjás. Fárrejeaddjít njulgestaga devde Davvi-Amerihká. Eatnašat ledje eurohpalačcat.

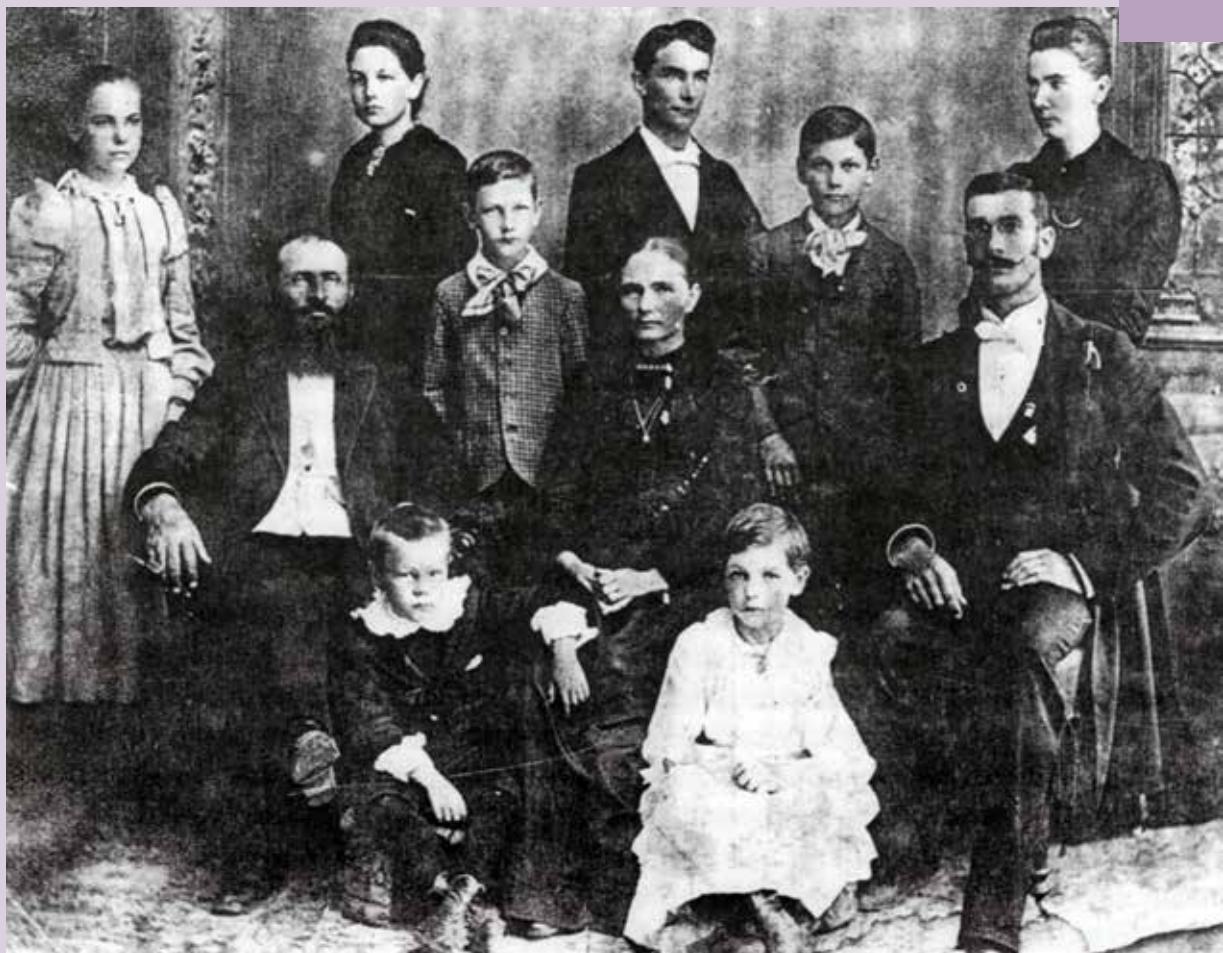
Sullii 50 miljovnna eurohpalačča fárrejedje Amerihkkái. Dan sivvan lei go Eurohpás ledje menddo ollu olbmot. Olbmot gillájedje nealgi ja bargguhisvuoda. Ja Amerihkás lei eana, bargu ja borramuš.

Jagi 1825 rájes fárregohte olbmot Norggas Amerihkkái. Birrasii 750 000 norgalačča guđđe riikka gaskal 1865 ja 1905. Dalle lei olmmošloku Norggas birrasii 2 milovnna, nu ahte lei stuorra oassi álbmogis geat fárrejedje. Sii ásahedje «dáčča giliid» ja dan láhkai sáhtte bisuhit vieruid ja dábiid maid bukte «boaresriikkas».

Fárremat Eurohpás 1850-1930

Muhtun riikkat (sullii logut)

Riika	Miljovnnat
Stuorrbritánnia	11,4
Itália	9,9
Irlánda	7,3
Duiska	4,8
Spánia	4,4
Portugal	1,8
Ruotta	1,2
Norga	0,8
Suopma	0,4
Frankriika	0,4
Dánmárku	0,4

Amanda Magdalena ja Nils Paul Xaviar govejuvvon mánáideaskkaguin
1890-logus.

Nils Paul Xaviar Tornensis (1839-1918)

Nils Paul Xaviar Tornensis lei riegádan Guovdageainnus. Son lei skuvlačeahppi. Son váccii Romssa oahpaheiskuvlla 1858-1860 ja oačcui buriid árvosániid. Dárogielas son oačcui «bedste Karakter».

Son álggii oahpaheaddjin Guovdageeidnui ja lei doppe sullii jagi – 1860-1861. De son fárrii Ivgui ja barggai doppe sihke oahpaheaddjin ja luhkkárin 1862-1873. Jagi 1867 son náitalii báhppanieiddain gean namma lei Amanda Magdalena Norum, Álaheajus eret. Soai oaččuiga ovcci máná.

Dan botta go orui lvggus, Nils Paul jorgalii dárogiel lohkangirjji sámegillii. Dárogiel lohkangirjji lei doaimmahan Chr. Kaurin, gii lei Romssa oahpaheiskuvlla oahpaheaddji ja maŋŋá rektor.

Jagi 1873 Nils Paul Xaviar bearrašiinnis fárrii Amerihkkái. Doppe son logai teologiija ja barggai báhppan sihke Minnesotas ja lowas. Son jámii Portand-gávpogii Washington-stáhtas gosa soai eamidiinnis leigga fárren 1904:s.

Sirdolašvuhta Eurohpái

1960-logu rájes lea leamaš sirdolašvuhta dahje fárren Eurohpái ja Eurohpá siskka bealde. Muhto ii fal eretfárren Eurohpás. Go Oarje-Eurohpás lassánii industriija, de maiddái dárbbašuvvui bargofápmu. Dalle bohte bargooħċċit geafes riikkain, dego Greikkas ja Portugalas, ja eará máilmmeosiin. Frankriika, Vuolleeatnamat ja Englánدا vižże miljovnnaid mielde bargiid iežaset ovddeš kolonijain. Dán lagan fárren goħċoduvvo *bargofárremi*.

Bargu ja buoret ekonomalaš dilit leat leamaš bargofárrema sivvan. 1980- ja 1990-jagiin leat badjel miljovnna olbmo fárren geafes riikkain rikkis riikkaide.

Sirdolašvuhta Norgii

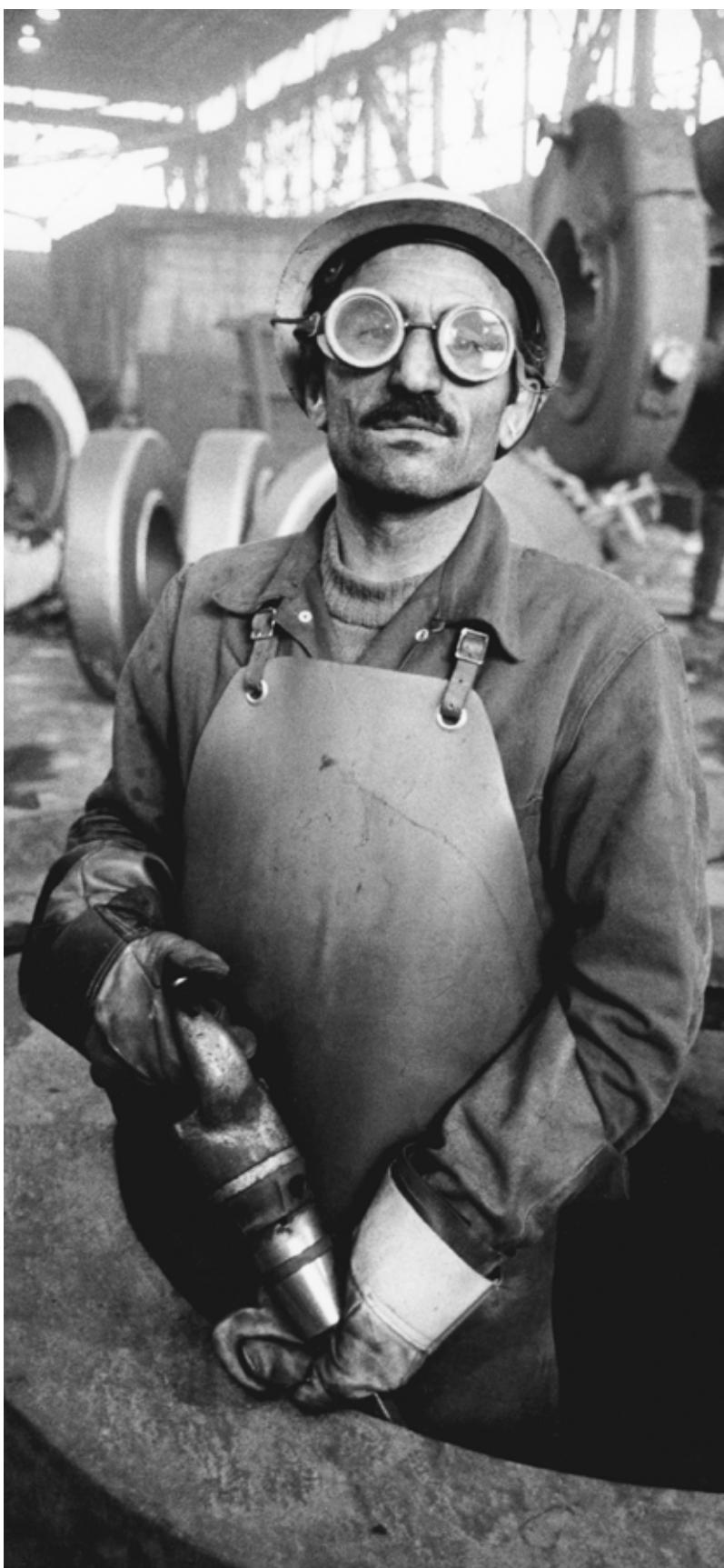
Gitta 1960-logu rádjái ledje olgoriikkalaš inšenevrrat, mearraolbmot, olbmot geat barge gávppiin ja boradanbáikkiin, boahtán Norgii. Muhto 1960- ja 1970-jagiin dárbbašuvvojedje bargit industriiji. 1970-logu álggus bohte ollu bargit Pakistanas.

Norgga eiseválddit čađahedje sisafárrengildosa 1975:s. li lean šat nu stuorra dárbu oħħda bargiide. Dan mañjá lea dušše rahpsan *bearašovttastaħtin*. Dat mearkkaşa ahte lagamus bearašolbmot sisafárrejeddjiide geat leat ożzon ássanlobi Norgii, sáhttet fárret deike.

Fárrengield dus ii guoskka ássiide geat ásset Eurohpás, go Norga lea čadnon Eurohpalaš uniovdnii, EU:i, EØS soahpmuša bokte. Olbmot EU-riikkain sáhttet ohcat barggu Norggas, ja norgalaččat sáhttet dan dahkat EU-riikkain.

Dál lea dilli nu ahte leat measta dušše asyl-ohċċit ja báhta-readdjt geat bohtet Norgii.

*1970-logus bohte
ollu bargit earret eará
Pakistanas Norgii.*

Báhtareaddjit

Juohke beaivvi báhtarit olbmot ruovttuineaset. Eai goassege ovdal leat leamaš nu ollu báhtareaddjit nuppi máilmomesođi maŋjá go 2000-logu álggus. Rehkenastojuvvon leat sullii 40-50 miljovnna olbmo ja diein leat 30 miljovnna báhtareaddji iežaset riikkaid siste. Eatnašat leat báhtaran siskkáldassođiid geažil.

- Nuppi máilmomesođi maŋjá šadde 45 miljovnna ruovttuid haga.
- Go Pakistan vuodđuduvvui sierra riikan 1947, mii ii lean India miela mielde, šadde 15 miljovnna ruovttuid haga ja 1 miljovdna jápme.
- Go ovddeš Jugoslávia háddjanii 1990-logu álgogeahčen, de dat dagahii ahte ollu báhtareaddjit golgagohte Eurohpás. Birrasii 650 000 báhtareaddji ledje boahán eará Eurohpá riikkaide. Ovdal go ráfisoahpamuš dahkojuvvui 1995:s, de ledje 1.3 miljovnna Bosnia ássiin šaddan báhtareaddjin iežaset riikkas.

Eanemus báhtareaddjit geafes riikkain

Nu go lea namahuvvon de ledje ovdalís áigge eanaš báhtareaddjit Eurohpás. Otne áasset 90 proseantta báhtareaddjiin geafes riikkain. Ollugat báhtarit ránnjáriikkaide sođiid geažil.

Badjel bealli máilmomi báhtareaddjiin leat vuollil 15 jagi.

ON ja báhtareaddjit

Ovtastuvvan Našuvnnain (ON:s) lea ovddasvástádus máilmomi báhtareaddjiid hárrái. Buohkain geat leat ožzon ON:s báhtareaddji stáhtusa, lea dalle vuogatvuohta oažžut suodjalusa ja veahki ON:a miellahttoriikkain.

Asylohccit

Sátni *asyl* mearkkaša «báhtareddjiid friddjabáiki». Eanaš asylohccit geat bohtet Norgii, leat oaguhuvvon politihkalač-čat dahje religiovnnalaččat. Sis lea dalle vuogatvuohta oažžut asyla dassázii go sin iežaset riikkas leat dorvvolas dilit. Geafes riikka olbmuin geain eai leat fuolkkit Norggas, lea várra dát dat áidna vuohki beassat rikkis riikkaide ja buorre eallimii, vaikke sii eai duoðaid leat oaguhuvvon. Norgga eiseválddiin lea váttes bargu go galget mearridit geat duoðaid leat oaguhuvvon ja geat leat geafit ja «dušše» ohcamin buoret eallima. Sis ii leat dalle vuogatvuohta ásai-duvvat riikii ja danne sáddejuvvorit olggos riikkas.

Muhtun asylohccit gal besset ásaiduvvat riikii, vaikke eise-válddit eahpidit ahte sii duoðaid oaguhuvvojít. Sii besset ásaiduvvat dan nu gohčoduvvon *humanitára* sivaid geažil. Dat mearkkaša ahte dalle deattuhuvvo ahte asylohcci ovдameakka dihtii lea hui buohcci dahje ahte sus lea ovddasvástádus áimmahuššat unna mánážiid. Dalle sáhttet ásaiduvvat riikii nu gohčoduvvon *olmmošlaš beroštumiid* geažil.

Asylohccit.

Eanet asylrievtti birra

Áiggiid čađa leat olbmot geat leat ballan vearriuođas ja māvssaheamis, ohcan dorvvu dehálaš olbmuin, fámolaš sogain ja girkus.

Girku lea leamaš guhkit áigge dorvobáikin sidjiide geat leat oaguhuvvon. Jähkku lea leamaš ahte ii oktage háliit gutnehuhttit bassi girkolanja. Buot girkut galge beassat leat rafis, ja dan seammá galge sii ge geat ledje girkus. Nu lea girku asylrievtti sisdoallu.

Nuppi māilmumesođi áigge lei hui dábalaš ahte olbmot báhtaredje girkuide ja kloastariidda. Muhto nasisttat eai doahttalan girkuid eai ge kloastariid. Dáhpáhuvai dávjá ahte ovdamearkka dihtii juvddálaččat vižžojuvvojedje girkuin ja kloastariin. Middái maŋjá leat olbmot báhtaran girkuide.

Soađi áigge Balkanis 1990-jagiin bohte ollu báhtareaddjit Norgii. Dalle vuot bodii girku asylriekti atnui. Bearrašat Bosnias ja Kosovos ohce dorvvu girkus dannego balle sin sáddejtit ruovttoluotta.

Sisafárrejeaddjit, báhtareaddjit ja asylohccit

- *Sisafárrejeaddji* (olgoriikkalaš) lea son geas ii leat báhtareaddji stáhtus, muhto sus lea bargo- ja orostallanlohipi. Son oažju vuolgit ruovtturiikii goas ieš háliida.
- *Báhtareaddji* lea son gii lea ožzon báhtareaddji stáhtusa Norggas dahje ON:a báhtareddjiid kommisearas.
- *Asylohcci* lea son gii boahtá Norgii ja sus ii leat makkárge dáhkádus ahte beassá leat Norggas, ja dávjá báhpáriid haga. Son ohcá asyla go boahtá Norgii. Eai nu gallis oaččo asyla, earát sáddejuvvojtit olggos Norggas.
- *Kvohtabáhtareaddji* lea son gii boahtá Norgii Stuorradikki ja ráđđehusa mearrádusa vuodul. Válljen dáhpáhuvvá ovttas ON:a báhtareddjiid kommisearin, Genèves. Sis lea báhtareaddji stáhtus ovdal go bohtet Norgii.

Olbmuid suollefievrrideapmi

Olbmot vulget johtui ovdamearkka dihtii Afrihká geafes riikkain ja mákset stuorra supmiid suollefievrrideddjiide vai bessel eret geafivuođas ja bargguhisvuodas.

Olbmuid suollefievrrideapmi ordnejuvvo hui suollemasat. Dávjá leat dát mátkkit hui heakkaváralaččat.

Mátkkálaččaide ordnejuvvojít lobihis báhpárat ja galget oahppat gielis mitalusaid bajil maid sii galget geavahit go jovdet ođđa riikii. Doppe galget de ieža birget, dasgo suollefievrrideaddjít gal leat juo mannan ruovttoluotta.

Olmmošgávppašeapmi

Olbmuid suollefievrrideapmi lea issoras dahku. Olmmošgávppašeapmi lea vel vearrát, dasgo olbmot vuvdojuvvojít dego gálvun. Nuorra nieiddaide lohpiduvvo bargu dahje oahpahus. Muhto go jovdet mearriduvvon báikái, de bákkohuvvojít fluorástit.

Mánát lohkkaduvvojít dahje lássejuvvojít fabrihkkalanjaide ja bákkohuvvojít earret eará gođđit ránuid ja ráhkadir gápmagiid. Várra gáddet sin váhnemät ahte sii vázzet skuvla. Sáhttá leat nu ahte váhnemät leat vuovdán mánáideaset fabrihka oamasteaddjái. Dat maiddái dáhpáhuvvá.

Maiddái Norggas dáhpáhuvvet dávjá olbmuid suollefievrrideapmi ja olmmošgávppašeapmi. Dás namahit olgoriikkalaš fluoráid geat fállét fuorrabálvalusaid Oslos ja eará gávpogiin. Politijat geahččalit oažžut čielggasin dáid fuorrabálvalusaid.

Mo galgat eallit ovttas?

Go galgat eallit ovttas, de fertet doallat das mii midjiide lea dehálaš min iežamet kultuvras. Muhto mii fertet maiddái oahppat heivehit iežamet earáide.

Go mii leat olgoriikkas, de fertet ovdamearkka dihtii doahttalit árbevieruid mat leat dan riikkas. Seamma láhkai

galgat láhttet go leat gallestallamin muhtumiid geaid dovdat.

Mii vuordit ahte buohkat geat áasset Norggas, doahttalit riikka lágaid. Norggas ii leat lohpi sealgádit dahje huškut mánáid. Dát njuolggadus guoská buohkaide geat áasset dáppe. Albmás dahje dievddus sáhttá leat dušše okta eamit. Ja riikkas lea dábálaš vierru ahte sihke nieiddat ja gánddat sáhttet ieža válljet geainna háliidit náitalit.

Olbmot geat bohtet Norgii eará riikkain, buktet fáruset eará oskkuid, dábíid, musihka, biktasiid ja árbevieruid. Dáid berrejít norgalaččat doahttalit ja árvvus atnit. Norga šaddá eambbo gelddolaš ja mánggabealat servodat dakko bokte ahte eai buohkat leat seammaláganat.

Riikka kultuvra oppa áigge nuppástuvvá. Mii ieža ge leat mielde nuppástuvvamin. Borranvierut leat ollu rievdan manjimuš jagiid. Dan sivvan leat sisafárrejeaddit. Eanaš norgalaččat gal liikojit sisafárrejeeddjiide. Eatnašat oaivvildit ahte eanaš sisafárrejeaddjit leat ávkkálaččat norgalaš servodahkii. Norggas lea ulbmilin ahte sisafárrejeaddit galget integrerejuvvot. Dat mearkkaša ahte sii galget oahppat dárogiela ja áddet dahje ipmirdit riikka kultuvrra.

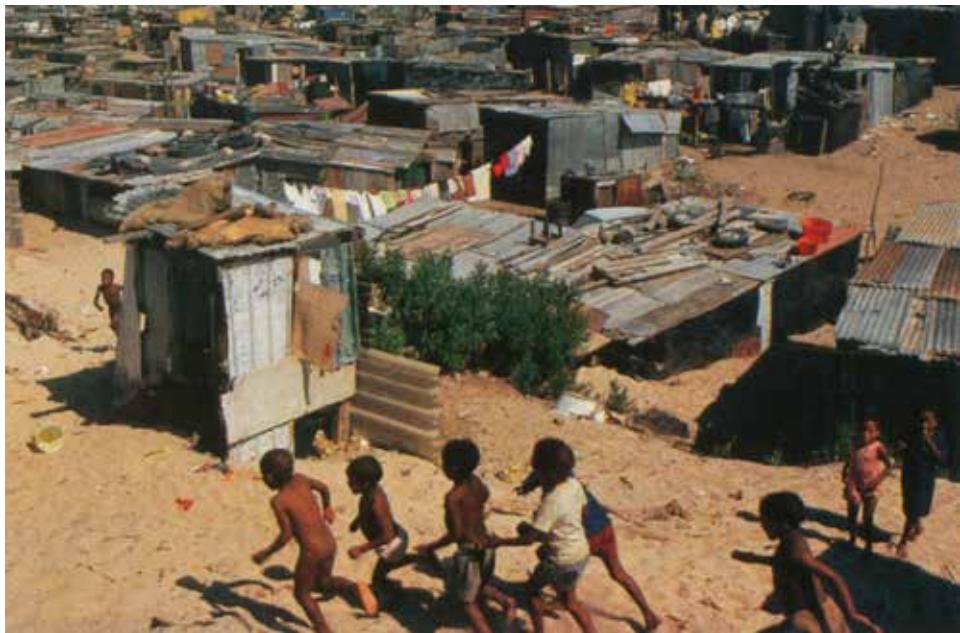
Segregeren ja apartheid

USA lullistáhtain čađahuvvui *segregeren* gitta 1960-lohkui. Segregeren mearkkaša ahte sirret olbmuid fysalaččat, omd. sirret čáhppes ja vilges olbmuid.

Lulli-Afrihkás čađahuvvui segregeren-politikhka guhkit áigge go USA:s. Gitta jagi 1994 rádjái vealahuvvojejdje čáhppes lulliafrihkálaččat.

Lulli-Afrihká stáhta lei duođaid rasisttalaš, ja unnitlogu vilges álbtmot stivrii riikka alcceaset ávkin. Vilges ja čáhppes olbmot ásse sierralagaid ja lei stuorra erohus mo sii elle. Dát stivrenvuohki gohčoduvvo *apartheidan*.

«Crossroad», čáhppes olbmuid geafes guovlu lahka Cape Town-gávpoga Lulli-Afrihkás.

Nelson Mandela jođihii
African National Congress
(ANC) válgavuoitimii Lulli-
Afrihkás 1994:s, ja šattai
riikka presideantan.
Son čohkkái giddagasas
1962:s 1990:ái danne go
vuostálasttii apartheid-
politika.

Čoahkkáigeassu

Čuođi lagi dassái lei dábálaš olbmuid juohkit čearddaide. Dutkit juhke olbmuid vuoktašlája, liikeivnni ja ámadaju mielde ja oaivvildedje ahte dat leat mielde mearrideamen olbmo persovnnalašvuoda. Dát jurddašanvuohki lea hilgojuvvon.

Odne gávdnojít ain ge olbmot geain leat diekkár guottut «čeardda» hárrái. Diekkár guottut leat rasisttalaččat. Rasisttalaš oai-dnu lea jus muhtun olbmuin leat dak-kár oainnut ahte buohkat geat gullet sin «čerdii», leat buoret olbmot go earát. «leš-vuodat» mat dávjá deattuhuvvojít odne, leat oskkoldat, liikeivdni ja čearddalaš duogáš. ON:a «Olmmošvuigatvuodaid máilmmejulggaštus» ii dohkket racismma.

Olbmot leat álohii fárrestallan, muhtumin guhkit gaskkaid. Sirdolašvuhta dahje eretfárren Eurohpás 1800- ja 1900-logus lea leamaš stuorámus álbmotsirdin historjjás.

Manjá nuppi máilmmesoađi dárbbashašuvvui ollu bargofápmu Eurohpás. Norga mearridii sisafárren gildosa 1975:s. Dan manjá lea leamaš dušše asylohcciin ja báhtareaddjiin vejolašvuhta fárret riikii. Dakkár vejolašvuhta lea maiddái lagamus bearas-olbmuin geaid bearas ássá riikkas.

Soađit riikkaid gaskkas ja riikkaid siste leat dahkan ahte olbmot leat ferten báhtarit.

ON:s leat njuolggadusat daid várás geat gehčcojít báhtareaddjin. Asylohccit sáhttet ohcat ON:a njuolggadusaid vuodul

báhtareaddji stáhtusa. Asylohccit sáhttet oažžut ássanlobi jus sii leat oaguhuvvon sin ruovtturiikkas, dalle gehčcojít politihkalaš báhtareaddjin. Sáhttet maiddái oažžut ássanlobi humanitára sivaid geažil.

Kultuvra oppa áigge nuppástuvvá, ja buohkat leat mielde dán nuppástuvvamis. Seammás fertet doahthalit riikka lágaid, leažžat dal Norggas dahje eará riikkain.

Integreren mearkkaša ahte mii heivehit iežamet earáide ja ahte mii dohkkehuvvot dakkárin go mii leat.

Segregeren mearkkaša ahte sirret olbmuid fysalaččat. Lulli-Afrihkás ásse vilges ja čáhp-pes olbmot sierra gitta lagi 1994 rádjái. Dát stivrenvuohki gohčoduvvo namain apartheid.

GAŽALDAGAT

- 1 Mii lea racism?
- 2 Maid mearkkaša humanitára vuodul?
- 3 Mii lea segregeren?
- 4 Maid mearkkaša integreren?

ČIEKNJUDEAPMI

- 1 Maid leat sisafárren kultuvrrat buktán Norgii? Ráhkat čoakkálđaga mii čájeha mo musihkka, biktasat, láhttenvuogit, dánsa, filbma, ustitvuohta, skuvla jna. leat váikkuhan dasa, dannego mis lea mánggakultuvrralaš servodat.
- 2 Govahala ahte don leat olgoriikkalaš ja boađát Norgji. Čále reivve ruovtturiikka fulkiide ja muital sidjiide mo don leat birgen dan ođđa riikkas.
- 3 Máilmimi báhtareaddjit:
  - a Geavat historjjá girjjiid ja gávnna historjjálaš ovdamearkkaid mat leat dahkan ahte olbmot leat gártan báhtarit.
  - á Makkár molssaeavttut leat olbmuin báhtareapmái?
  - b Guorahala maid ON bargá máilmimi báhtareddjiid ovddas. Makkár eará organisašuvnnat barget báhtareddjiid ovddas? Maid barget dat? Gos barget Norgga organisašuvnnat?
- 4 Ráhkadehket seaidneáviissa dáid dieđuiguin.
Maid mearkkašat leat minoritehtan?
Maid mearkkaša leat minoritehta Norggas.
Guorahallet makkár organisašuvnnat gávdnojít Norggas.

GUORAHALLAN

«Gos leat mis fuolkkit?» Guorahala lea go oktage sogas fárren dahje migreren Norgii, Amerihkkái dahje eará riikkaide, ja makkár sivaid geažil vulge sii dohko. Leat go sis leamaš oktavuođat ruovtturiikii?

POLITIHKKA JA DEMOKRATIIJA

Norga lea okta dain buoremus riikkain gos ássat. Dan leat riikkaid-gaskasaš rapportat duođaštan. Jus mii geahčastit Norgga riikkaráji olggobeallái, de fertet gal dovddastit dan. Norggas ii leat ii nealgi iige sohti. Sosiála ortnegat ja oajut dustejit eatnašiid jus juoga geavašii. Mas boahtá dat ahte gohčodit Norgga bures organiserejuvpon ja demokráhtalaš servodahkan? Leat go norgalaččat ieža ovddidan dáid ideaid ja vuogádagaid. Vai leat go earát váikkuhan dasa. Jos leaž-žá nu, geat dahje mat leat váikkuhan?

Vaikko eatnašiin lea buorre eallin Norggas, de leat dattege čoavdde-keahes čuołmmat. Mo čuołmmaid čoavdit, na dan hárrái eai leat politihkkárat ovttaoivilis. Man láhkai sáhtát leat mielde váikku-heamen politihkkáriid? Doaivut ahte dat maid logat čuovvovaš kapiht-taliin, galget rievdadit du nu ahte sáhtát leat mielde «rievdadit máilmmi buorebun».

Demokratija stivren-vuohkin

Dán oasis galggat oahppat

- olmmošvuoigatvuodaid vuodđojurdaga birra
- Norgga Vuodđolága prinsihpaid
- man láhkai Stuorradiggi ja ráđđehus barget
- Sámedikki duogáža ja doaimmaid birra
- iešguđetlágan stáhtavuogádagaid birra
- demokratija ja diktaturra stivrenvugiid birra
- ON-lihtu válđoprinsihpaid, ON–olmmošvuoigatvuoda-julggaštusaid ja ON-konvenšvnnaid birra.

Olmmošvuoigatvuodat

Olmmošvuoigatvuoha lea easkka maŋŋá soađi ožžon oppamáilmmálaš stáhtusa. Dan vuodđojurdagiid sáhttá guorrat hui guhkás maŋos áigái. Lea hábmejuvvon áiggi mielde ja boahtá oidnosii iešguđet hámis historjjás.

Olmmošvuoigatvuoha lea vuodđovuoigatvuoha mii suddje ovttaskas olbmo beroškeahttá das makkár čerdii, sohkabeal-lái dahje oskui dat gullá. Dát regulere ovddimusat stáhta ja individua gaskavuoda. Gávnnat eanet olmmošvuoigatvuoda birra ee. ON olmmošvuoigatvuoda málmmijulggaštusas (neahttiidiu www.fn.no).

Stoismá

Juo 300 jagi ovdal Kristusa bohcíidii filosofalaš suorgi man gohčodišgohte stoismá. Filosofat geat gulle dán suorgáí, oavvildedje ahte:

- Gávdnojedje morálalaš ja juridikhalaš norpmat mat leat oktasažan buot olbmuide. Leat danin lágat mat leat bajábealde olbmuid ráhkadan lágat.
- Dát lágat, mat leat bajábealde olbmuid ráhkadan lágat, gohčoduvvojit *luondduvuoigatvuohant*, dahje lunddolaš láhkan.
- Luondduvuoigatvuohta guoská buot olbmuide danin go buohkain lea seammalágan jierbmi.

Lunddolaš vuoigatvuoda vuodđojurdagiin lea leamaš stuorra váikkuhus eurohpalaš filosofaide gitta otná beaivái. Das lea maiddái dehálaš mearkkašupmi olmmošvuoigatvuoda vuodđojurdagii.

Stoismma lea filosofija. Romalaččaid filosofija lei stoisisttaid filosofija. Greikkalaš filosofa Zenon vuodđudii stoismma. Zenon riegádii Larnaka Kyprosas birrasii 336/5 o.Kr. ja jámii Athenii birrasii 264/3 o.Kr. Mii lea stoismma ja mii lea stoismma filosofija? Stoisisttat ángirušše gávdnat vástdusa čuovvovaš gažaldagaide:

- Mii lea duoh tavuohta, ja mo dan juksá?
- Mii lea univearssa álgú? Seaguhit go ipmilat olbmuid eallimii?
- Mii lea olbmuid luondu, ja makkár geatnegasvuodat leat olbmuin ja mii lea olbmuid eallinvuorbi.

Athera skuvla, gos ee. Zenon logaldalai stoismma birra.

Gaskaáigi

Oktoráðalaš: eneveldig

Lunddolaš lágat, maid stoisisttat ovddastedje, eai vuhtii vál-dán min áddejumi mielde olmmošvuoigatvuodaid. Šlávva-vuhta čilgejuvvui ovdamearkka dihtii lunddolaš ortnegin, ja vuoinjalaš gažaldagat ledje deháleappot go olmmošlaš gažaldagat.

Eurohpás lei katolalaš girkuin stuorra fápmu, ja gonagasat ledje «gonagassan Ipmila árpmus» danin go ledje ožón fámu Ipmilis.

Go Itália gávpogat šadde fámolažjan 1300-logus, de šattai eaŋkil olmmoš eambbo guovddážii. Olbmuid iešárvu ja jier-bmi bođii eanet oidnosii.

1500-logu reformašuvdna geahnohuhtii katolalaš girku fámu. Lea dattege váttis oaidnit dan maid mii navdit olmmošvuoigatvuohstan, danin go gonagasat ledje oktoráðá-lačcat. 1600-logus ledje garra oskusoadit Eurohpás.

Liberalisma

servodatseahtu: samfunnsklasse
boargárseahtu: borgerskap

Dađistaga go gávppašeapmi lassáni ja ruhta šattai dehá-labbon, de šattai ođđa servodatseahtu, *boargárseahtu*. Eatnašat geat gulle dán sehtui, ledje gávpealbmát ja duojá-rat. Boargárseahtu dolkagođii das ahte ádelolbmát eai dárb-bašan máksit vearu. Stáhta namas gonagas, ádel ja girku eai doahttalan boargáriid oamastanvuoigatvuodaid.

Englándda filosofa John Locke (1632-1704) hábmii ođđa áigge ideaid, *liberalismma*:

Vaikko eana ja buot uhcit heakkalačcat leat oktasačcat buot olbmuide, de lea ovttaskas olbmos oamastanvuoigatvuohsta su iežas persovdnii. Dasa lea dušše sus vuogatvuohsta. Su rupmaša rahčamušat ja su giedaid barggut leat su.

Locke oaivvildii maiddái ahte láhka galggai stivret servodaga, ja eai ge dat olbmot (gonagas ja ádel) geat juohke áiggi stivrejit. Son beroštii erenoamážit oamastanvuoigatvuodas ja osku- ja oamedovdogažaldaga iešmearrideamis. Stáhta bargu lei suddjet dáid vuogatvuodaid. Locke oaivvildii ahte friddjavuohta lea seammá go dat mii ii leat bákkolašvuohta.

Eanagalas filosofa John Locke (1632-1704).

Liberalismma servodatoaidnu nappo lea ahte ovttaskas olbmos galgá leat eanemus lági mielde ekonomalaš ja politihkalaš friddjavuohta, ja stáhta ii galgga dasa seaguhit.

leštivrenjulggaštus

Sis, geat ledje guođdán Eurohpá ja fárren dan ođđa Amerihkkái, ledje ain nana ovttaskas olbmo vuogatvuodat. Amerihkalaš friddjavuohtasođis brihttalačaid vuostá mearriduvvui 1776:s «The Declaration of Independence»: Mii oaidnit dáid leat čielga duoh tavuohtan: ahte buot olbmot leat riegádan seammalágain, ja leat ožžon dihto vuogatvuodaid sin sivdnideaddjis, maid ii oktage sáhte rivvet eret. Dáid vuogatvuodaid gaskkas leat eallin, friddjavuohta ja lihkkoohcan vuogatvuohita.

leštivrenjulggaštus:
uavhengighetserkläring

Bajásčuvgehusfilosofat

1700-lohku Frankriikkas gohčoduvvo *bajásčuvgehusáigin*. Fránskalaš filosofat ohce ođđa dieđuid, ja čálle leksikonaid. Ákkastalle garrisit ahte olbmo jierbmi ja dieđalaš áddejupmi dahje ipmárdus berrešedje stivret servodaga. Dan ii galgan gonagasa «ipmillaš» fápmu dahkat. Dán vuolggasajis Montesquieu ráhkadii prinsihpa juohkit fámu golmma oassái:

- Álbtomtválljen čoahkkin galgai mearridit lágaid.
- Gonagas galgai stivret.
- Duopmostuollu galgai dubmet.

vuolggasadji: utgangspunkt

Dát hutkkus lei okta sivain fránskalaš revolušuvdnii mii bohciidii 1789:s čuorvunsániiguin: «Liberté, égalité, fraternité» – friddjavuohta, ovttaláganvuohita, vielljavuohta.

Muhtun dáiddár hábmen olmmošvuogatvuohita-cealkámuša mii celkojuvvui borgemánuš 1789. Das deattuhuvvojedje: Friddjavuohta, ovttaláganvuohita ja vielljavuohta, «Liberté, égalité, fraternité».

Muhtun filosofalaš dajahusat:

«Saus populi suprema lex. – álbumoga válljen lea
bajimuš láhka.»

Cicero, romalaš filosofa (106-43 o. Kr.)

«Gonagasas lea ovddasvástádus
olbmuid hárrái, ii fal ipmila hárrái.»
Jean Jacques Rousseau, fránskkalaš
filosofa (1712-1778)

«In leat ovttaoivilis duinna maid dajat,
muhto áiggun heakkainan doarjut du
vuoigatvuoda dadjat dan.»

François-Marie Arouet Voltaire,
fránskalaš filosofa (1694- 1778)

«li oktage álbumot sáhte lieððut ja leat lihkolaš jus
stuorra oassi álbumoga miellahtuin leat geafit.»
Adam Smith, skohtalaš sosiálaekonoma (1723-1790)

«Nissonat maid leat olbmot.»
Mary Wollstonecraft (1759-1797),
eangalas girječálli.

MUITTÁT GO?

- 1 Goas bohcíidii stoisisma ja mii lei dan filosofija?
- 2 Makkár oðða jurdagiid ovddidii liberalisma?
- 3 Maid mearkkaša «The Declaration of Independence»?
- 4 Makkár čuorvunsániid geavahedje fránskalaččat 1789 revolušuvnnas?

Norgga vuodđoláhka

Miessemánu 17. beaivvi 1814 mearridii Ríkkačoahkkin Eidsvollas norgga *Vuođđolága*. Norga ii šaddan iehčanas dahje iešráđalaš riikan 1814:s, muhto oačui sierra vuodđolága. Dát láhka ráhkaduvvui golmma dehálaš prinsihpa vuodul:

- Álbumotsuverenitehtaprinsihppa
- Fápmojuogadanprinsihppa
- Olmmošvoigatvuodđaid prinsihppa

Ríkkačoahkkin Eidsvollas miessemánu 1814. Kristian Falsen lohká vuodđolága čállosa. Málen Oscar Wergeland 1885:s. Govva heaŋgá Stuorradikki sárdnestuolu duogábealde.

ovddasteaddji demokratija:
representativt demokrati

Álbumotsuverenitehtaprinsihppa

Álbumotsuverenitehtaprinsihppa mearkkaša ahte olbmos lea vuogatvuohta stivret iežas, ja ahte stáhtafápmu stivre álbmoga ovddas. Dán gohčodit *ovddasteaddji demokratijan* danin go eanaš olbmot eai leat njuolgga mielde stivremin riikka. Friddja válggain vállje álbmot áirasiid riikkadiggái (Norggas lea Stuorradiggi) mii stivre sin ovddas. Norgga sámiid gaskkas lea maiddái Sámediggi mii lea ráđđeaddi orgána sámepolitikhalaš gažaldagaid hárrai.

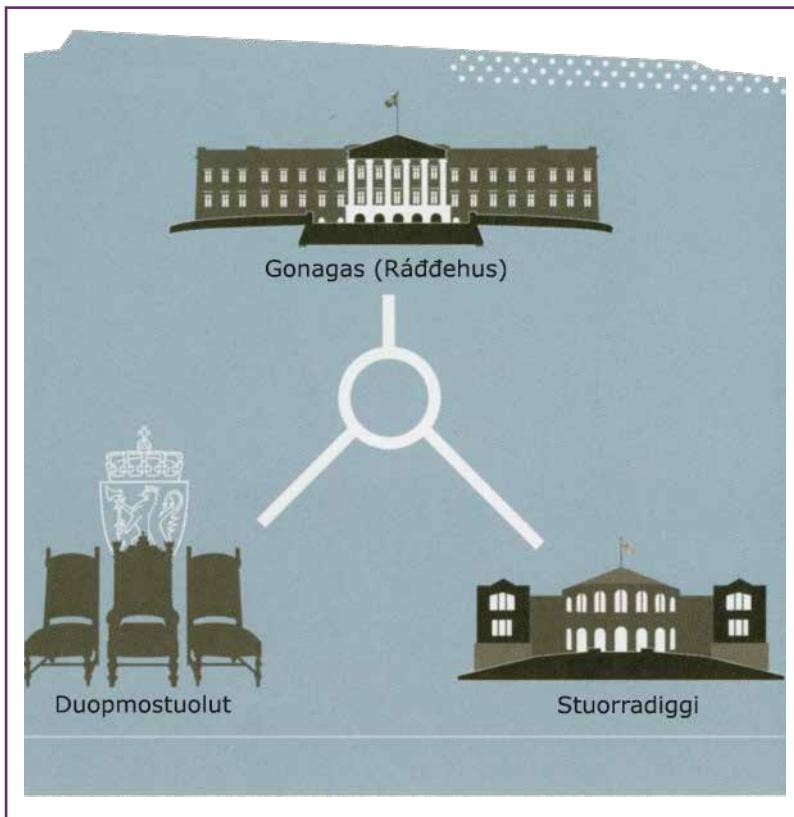
soahpameahttunvuohta: dás: tvist
Riikkadárkkisteaddji: Riksrevisjonen

Fápmojuogadanprinsihppa

Fápmojuogadanprinsihpa sisdoallu lea ahte stáhtafápmu lea juogaduvvon golmma oassái. Lei fránskalaš filosofa Montesquieu (1689-1755) gii ovddidii prinsihpa. Háliidii hehttet ahte sii, gean lei fápmu servodagas, eai galgan geavahit dan boastut. Norggas lea fápmu juogaduvvon ná:

- *Stuorradikkis* lea láhkaaddi, juolludeami ja bearrá-geahčan fápmu. Mearkkaša ahte Stuorradiggi mearrida riikka lágaid. Stuorradiggi mearrida maiddái stáhta-bušehta, mii muitala mo ráđđehus galgá geavahit stáhta ruđaid. Stuorradiggi bearráigeahčá ráđđehusa bargguid earret eará stuorradiggedigaštallamiid ja *gažadandiimmu* bokte.
- Ráđđehusmiellahtut fertejít boahtit Stuorradiggái juohke gaskavahku ja vástidit stuorradiggeáirasiid gažaldagaid. *Riikkadárkkisteaddji*, mii bearráigeahčá ahte ráđđehus geavaha stáhta ruđaid riekta, lea okta Stuorradikki dehá-lamos bearráigeahčanorgánain.
- *Gonagasas (ráđđehusas)* lea duohtandahkan fápmu. Ráđđehus galgá čađahit daid maid Stuorradiggi lea mearridan.
- *Duopmostuoluin* lea dubmejeaddji fápmu. Duopmostuolut galget dubmet sin geat rihkkot norgga lágaid, dahje geat leat soahpameahttumat gaskaneaset, nugo *siviila áššit*.

Dát golbma fápmoorgána galget leat iešstivrejeaddjit guhtetguimmiid ektui amas šaddat boasttu fápmogeava-heapmi.

Olmmošvuigatvuodaid prinsihppa

Vuođđoláhka cealká ahte riikka ássiin leat *sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta, čoahkkananfriddjavuohta ja riektesihkkarvuohta*. Dát leat olmmošvuigatvuodaid prinsihpat.

Sátnefriddjavuohta mearkkaša ahte buohkain, geat áasset Norggas, lea vuigatvuohta dadjat dahje čállit politikhalaš oainnuset birra nu guhká go eai rihko norgga lága.

Oskufriddjavuohta mearkkaša ahte juohke oskuservodaga lahtus lea vuigatvuohta praktiseret oskkus.

Čoahkkananfriddjavuohta mearkkaša ahte mis lea ovda-mearkka dihtii lohpi gohčut olbmuid čoahkkiimidda dehálaš politikhalaš gažaldagaid digaštallat. Mis lea maiddái vuigatvuohta organiseret fágaservviid ja sáhttít leat eaktodáhtolaš organisašuvnnaid miellahtun.

Riektesihkkarvuohta mearkkaša ahte eat sáhte biddjot giddagassii siva haga. Stáhta maiddái ii sáhte bákkuhit bargguid ássiide jus ii leat láhkavuođđu.

Siviila ášši lea soahpa-meahttunvuohta
guokte olbmo dahje
eanet olbmuid gaskkas.
Ovdamearkka dihtii jus
guokte ránnjá riiddá-skeaba áiddi alde, dahje
jus bearalahtut eai leat
ovttaoavivilis árbbiin.
Sáhtát lohkat eanet
Riektestáhta ja riekte-vuogádaga kapiittalis.

Aage Storstein málerija «Olmmošvuigatvuodat». Muitala man láhkai Vuodđoláhka bođii Norgii.

MUITTÁT GO?

- 1 Goas mearriduvvui Norgga vuodđoláhka?
- 2 Makkár golmma prinsihpa vuodđul lea Vuodđoláhka ráhkaduvvon?
- 3 Makkár njeallje friddjavuođa namahuvvojit olmmošvuigatvuodaid namas?

Mii lea Stuorradikki bargu?

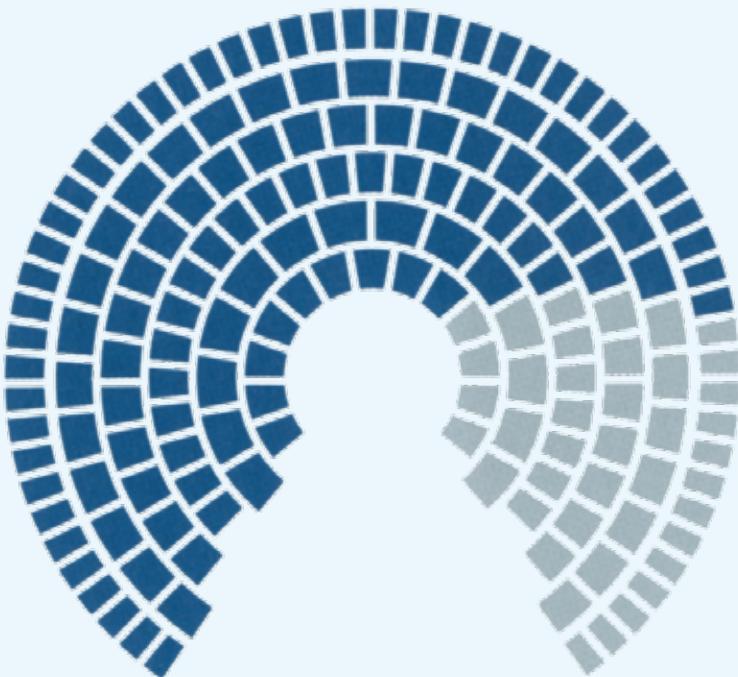
Stuorradiggi ii mearrit *bienalaš* lágaid. Dat mearrida *fápmudus-* ja *rámmalágaid*. Ráððehus ja stáhtahálddahus (stáhtabargit geat barget iešguðet fágasurggiin) ožžot válldi bargat rámmaid siskkabealde maid Stuorradiggi lea mearridan. Go Stuorradiggi ovdamearkka dihtii mearrida muhtin geaidnojohtolatlága, de stuorradiggeáirasat eai digaštala leaktoráji iešguðet guovlluin. Dan dahket stáhtahálddahusa fágolbmot.

bienalaš: detaljert
fápmudus: fullmakt
stáhtahálddahus: statsforvaltning
leaktu, leahttu: hastighet

Dieđut Stuorradikki birra:

- Stuorradiggi rahppo golggotmánus. Stuorradiggeáirasiin leat čoahkkimat suoidnemánu rádjái.
- Stáhtabušeahhta lea vuosttaš stuorra ášši man digaštallagohtet.
- Dán barggu gohčodit namain finánsadigaštallan. Olles čavčča digaštallet stuorradiggeáirasat ollu ruða ovdamearkka dihtii soahtesuodjalus, dearvvaš-vuohtasuorgi ja skuvlasuorgi galget oažžut.
- *Stuorradiggepresideanta* lea Stuorradikki bajimuš joðiheaddjin. Stuorradiggepresideanta, Odeldiggepresideanta ja Lágadiggepresideanta joðihit stuorradiggešiehtadallamiid Stuorradikki čoahkkimiin.
- Stuorradikkis leat 12 fágalávdegotti, ovdamearkka dihtii justiisalávdegoddi, finánsalávdegoddi ja olgoriikkálávdegoddi.
- Juohke stuorradiggeáirras lea fásta lahttun dákkár lávdegottis.
- Go dehálaš olgoriikkalaš politihkalaš gažaldagat digaštallojít, de gohčojuvvo *viiddiduvvon olgoriikkálávdegoddi* searvat digaštallamii. Dalle čoahkkanit fásta lahtut ja dasa lassin vel *parlamentáralaš joðiheaddjit*, geat joðihit sin bellodagaid Stuorradikkis.

Stuorradikki juohkin

Stuorradikki plenum (169 áirasa)

■ Odeldiggi (127 áirasa)
■ Láhkadiggi (42 áirasa)

Odeldiggeproposišuvdna

Ráðdhehus ja stuorradiggeáirasat geat leat Odeldikki mielahtut, sáhttet ovddidit láhkaevttohusa, *odeldiggeproposišuvnna*. Evttohus sáddejuvvo gulaskuddamii. Dát mearkaša ah te joavkkut ja organisašuvnnat besset cealkit oaiviliiddiset evttohussii. Go gulaskuddan lea loahpahuvvon, de fágadepartemeanta čállá proposišuvnna, loahpalaš láhkaevttohusa, mii mearriduvvo Stuorradikkis. Buohkat geat háliidit, sáhttet váikkuhit dasa mo láhka galgá hábmejuvvot.

Stuorradiggediedáhus

áigeguovdil: aktuell

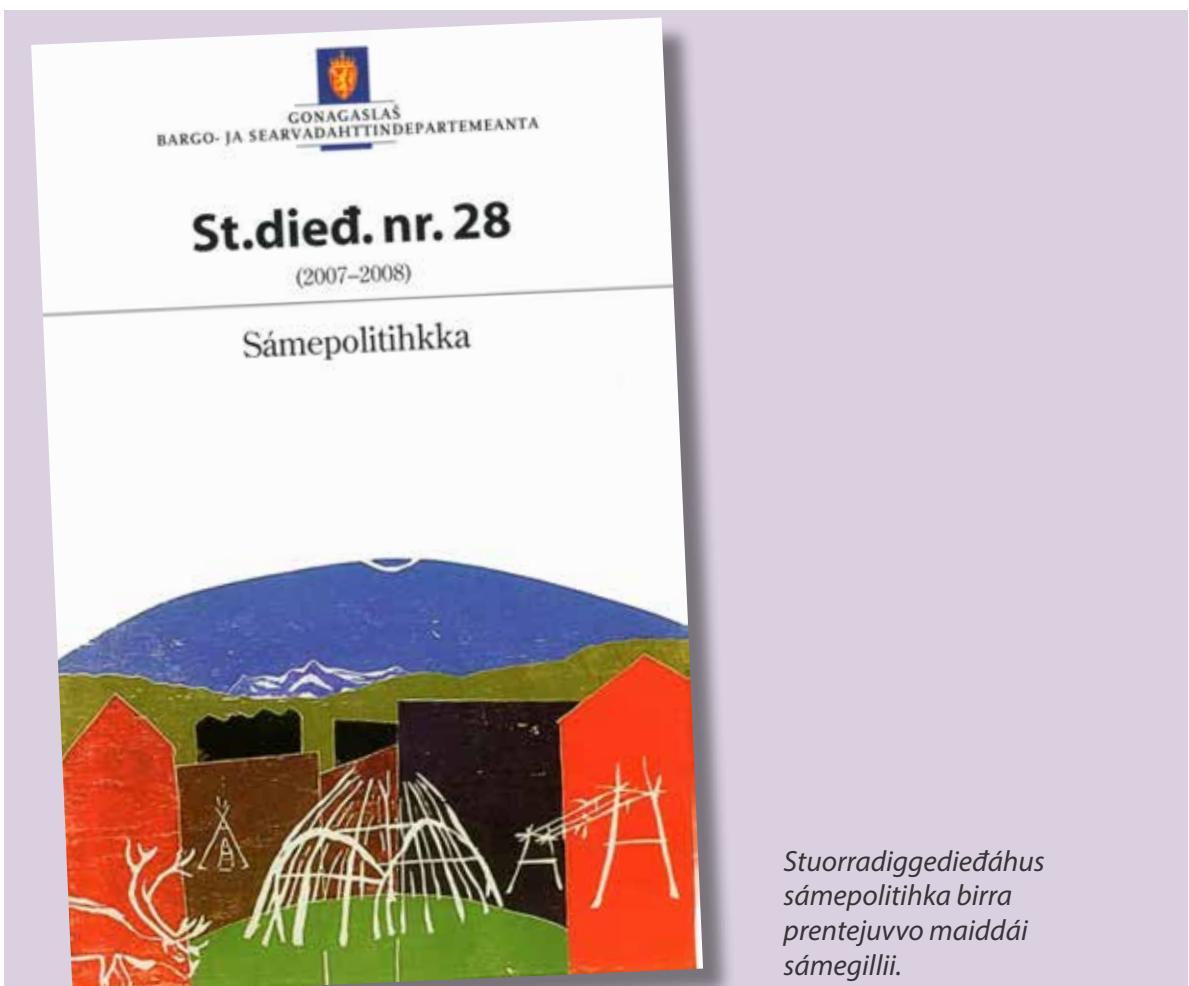
Go ráðdhehus diehtá ah te ii leat ovttaoavilvuohtha dihto ásshis, de ovddida *stuorradiggediedáhusa*, mii lea ráðdhehusa diedáhus Stuorradiggái. Stuorradiggediedáhus lea fágadepartemeantta viiddis čállin dokumeanta. Diedáhus čilge

dan politihka man ráððehus boahtá čuovvut áigeguovdilis fágašuorggis.

Stuorradiggeáirasat, geat leat ovdamearkka dihtii gielda- ja hálddašanlávdegotti lahttun, ožžot dieðáhusa man galget digaštallat. Sáhttet gohčut guoskevaš áššeoašalaččaid gulaskuddamii. Maŋŋá vuđolaš digaštallamiid ovddida lávdegoddi *mearrádusevttohusa* man Stuorradiggi berre mearridit. Jus lávdegoddelahtut eai leat ovttaoaivilis, de ovddidit *unnit-* ja *eanelohkoevttohusa*. Makkár bellodagat evttohit ovttas, sáhttet molsašuddat áššis áššái.

Ášshit Stuorradikkis ja Stuorradiggešiehtadallamat

Man láhkai bohtet ášshit Stuorradikki áššelistui? Áššiid sáhttá ráððehus vuolggahit, dahje stuorradiggeáirasat sáhttet evttohit áššiid.

Go ráđđehus vuolggaha ášši, de dábálaččat nammadit sierra lávdegotti mii galgá čielggadit ášši. Ášši vuodul almmuhit Norgga almmolaš čielggadeami (NAČ). Dasto meannudit departemeanttat ášši. Ráhkadit proposišuvnna dahje diedáhusa Stuorradiggái. Ráđđehus meannuda proposišuvnna dahje diedáhusa stáhtaráđis ja evttohit dan Stuorradiggái.

Stuorrádiggi sádde sihke stuorradiggeáirasa evttohan ášši ja ráđđehusa evttohan ášši lávdegoddái mii bargá dainna áššesurggiin. Stuorradikkis leat otne 12 fágalávdegotti (2009-2013). Lávdegoddi meannuda ášši ja ovddida mearrádusevttohusa Stuorradiggái. Lávdegotti mearrádusevttohus oktan unnitlogu lassimearrádusevttohusain ovddiduvvo Stuorradiggái. Digaštallan mii das vuolgá, gohčoduvvo namain *stuorradiggešiehtadallamat*. Iešguđet bellodagat ákkastallet sin oainnu áššái ja geahčalit ákkastallat nuppiid bellodagaid oainnuid vuostá. Stuorradiggeáirasat šiehtadallet earret eará dakkár áššiid birra:

- Mo sáhttá Norga buoremusat láhčit dili sámi álbmogii vai sihkarastet ja ovddidit gielaset, kultuvraset ja servodat-eallineaset?
- Ollu šaddá máksit stáhtii dáid doaimmaid gokčat?
- Makkár doaibmabijuid doarjut?

Evttohus loahpahit Sámedikki

Geassemánu 14. beaivve 2011 evttohedje njeallje Ovddádusbellodagaa stuorradiggeáirasa ođđa ášši Stuorradikkis. Ášši meannuduvvui čuovvovaš láhkai:

1. Evttohus

Ovddádusbellodat evttohii ahte Norga geassáda ILO-konvenšuvnna nr. 169:s, loahpahit Sámedikki, fámuhuhttit finnmárkolága ja loahpahit sámegiela hálldashanguovlluid.

Stuorradiggi sáddii ášši gielda- ja hállda-šanlávdegoddái.

2. Meannudit lávdegottis

Gielda- ja hálldašanlávdegoddi oačui ášši Stuorradikkis. Lávdegoddi mearridii ávžjuhanáigemeari golggotmánu 19. beaivve 2011. Lágidedje maiddái rabas gulaskuddama golggotmánu 27. beaivve 2011. Rabas gulaskuddamii bovdejedje áššeguoskevaččaid, earret eará bovdejuvvojedje Sámediggi, Sámeráđđi, Norgga Sámiid Riikkasearvi, Gáldu, Norgga Boazosápmelaččaid Riikkasearvi ja «Norsk senter for menneskerettigheter».

Go digaštallamat leat loahpahuvvon, de jienastit Stuorradikkis. Álggus jienastit unnitlogu evttohusa, mii dábálamosit oažju unnimus jienaid. Loahpas mearriduvvo lávdegotti mearrádusevttohus.

Láhkaáššiid já eará áššiid meannudeamit:

- Láhkaáššiid meannudit guovtte geardde Stuorradikkis. Vuosttaš gearddi Stuorradiggi ádde dahje ipmirda láhka-mearrádusa. Go láhkamearrádus meannuduvvo Stuorradikkis nuppi geardde, de láhkamearrádus mearriduvvo. Loahpalaččat Gonagas ja stáhtaministtar vuolláičálliba láhkamearrádusa.
- Eará áššiid meannudit ovta geardde Stuorradikkis. Dalle Stuorradiggi mearrida ášši dahje áššiid loahpalaččat.

Politihkalaš bellodagat

Norgga vuodđoláhka lea boarrásat go bellodagat. Vuodđolágas ii namahuvvo ii ovta ge sániin bellodagaid birra. Gitta 1880-logu rádjái oaivvildedje ollugat ahte lei boastut ja eahpemorálalaš geavahit bellodagaid. Sii jienastedje albmáid dahje dievdduid geidda luhtte, ja geat ožzo dahkat nugo ieža oaivvildedje.

Lávdegoddi meannudii ášši earret eará rabas gulaskuddama dieđuid vuodđul. Juovlamánu 8. beaivve 2011 ovddidii lávdegoddi mearrádusevttohusa oktan unnitlogu lassimearrádusevttohusain Stuorradiggái. Lávdegotti eanetlohku mearridii ahte eai guoras evttohussii.

3. Digaštallan ja mearrádus

Lávdegotti mearrádusevttohus oktan unnitlogu lassimearrádusevttohusain ovddiduvvui Stuorradiggái juovlamánu 20. beaivve 2011. Iešguđet bellodagat ákkastalle sin oainnu áššái ja geahčaledje

ákkastallat nuppiid bellodagaid oainnuid vuostá.

Stuorradikki eanetlohku mearridii ahte eai guoras Ovddádusbellodagag evttohussii loahpahit Sámedikki, fámuhuhttit finnmárkolága ja loahpahit sámegiela hálddašanguovlluid

Sáhtát lohkat eanet ášši birra ja oaidnit báddejuvvon stuorradiggešiehtadallamiid čuovvovaš interneahta siiddus: <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/?p=50717>

1880-logus politikhalaš riiddut, maid birra sáhtát eambbo lohkat historjágirjiin, váikkuhedje dasa ahte Gurutbellodat ja Olgešbellodat vuodđuduvvojedje. Muhtin lagi maŋjá vuodđuduvvui maiddái Bargiidbellodat, ja dan rájes leat vuodđuduvvon eanet bellodagat. Norgga ektui gos leat ollu bellodagat, de leat USA:s ja Stuorrabritánnas uhccán bellodagat.

Stuorradikkis lea iežas neahtti siidu. Das sáhtát lohkat mo Stuorradiggi lea huksejuvvon, ja daid doaimmaid birra: www.stortinget.no

Stuorradiggeválga

jođihangoddi: lederskap

Norgga bellodagat rekruterejít persovnnaid guovddášlaš ja báikkalaš politikhalaš virggiide. Eanaš bellodagat barget aktiivvalaččat oččodit sin bellodatmiellahtuid dehálaš posíšuvnnaide. Bellodagain maiddái lea erenoamáš dehálaš bargu čatnat oktavuođa jienasteddjiid ja válljejuvvon politihkkáriid gaskkas. Bellodagat dárbbasit aktiiva báikkalaš organisašuvnnaid nu ahte Stuorradikki, fylkkadikkiid ja gielldaid/suohkaniid politihkkárat nákcejít doalahit oktavuođa jienasteddjiiguin. Jus nu ii geava, de šaddá menddo stuorra gaska jienasteddjiid ja válljejuvvon politihkkáriid gaskkas. Nu sáhttít oažžut politikhalaš jođihangotti mas ii leat oktavuohta jienasteddjiiguin.

Jus galggat beassat jienastit stuorradiggeválgi, de:

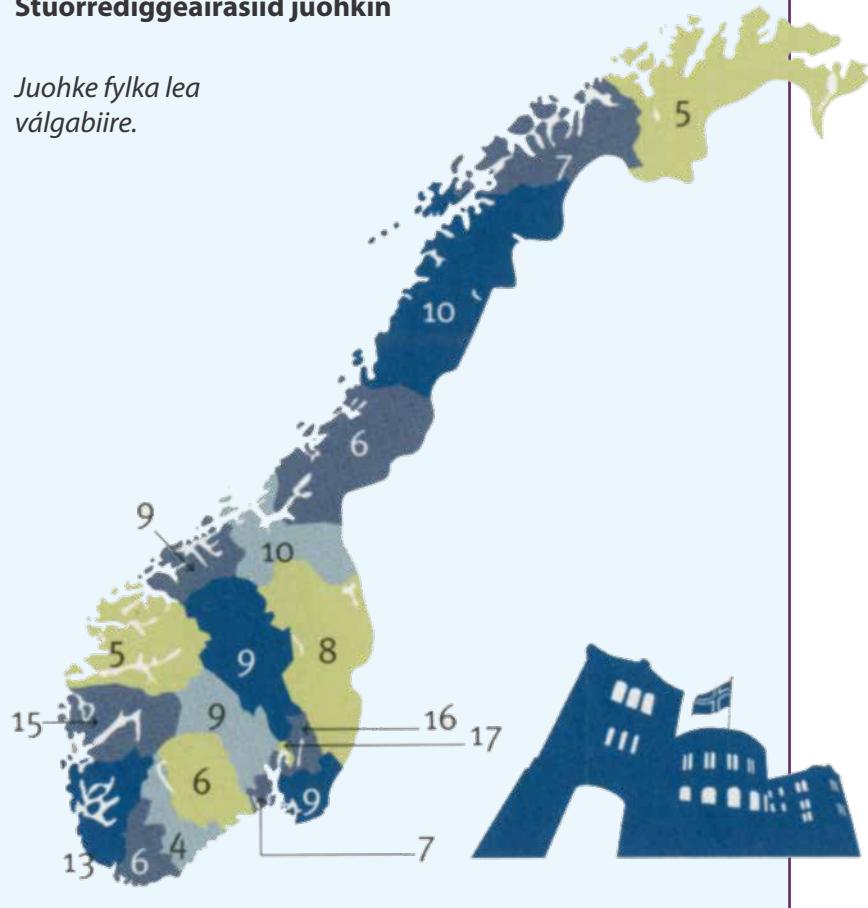
- ferte leat norgga stáhtaboargár
- ferte leat *jienastuslogus*
- ferte leat deavdán 18 lagi válga lagi
- ii galgga leat massán jienastanvuogatvuodja

Man láhkai vuodđuduvvo ráđđehus?

Formálalaččat lea Gonagas gii bivdá dan bellodaga, mii lea ožzon buhtes eanetlogu (eanet go 50 proseantta stuorradiggeáirasiin) válgas, vuodđudit ráđđehusa. Jus ii oktage bellodat leat ožzon eanetlogu, de sáhttá dat bellodat mii lea ožzon eanemus jienaid, vuodđudit unnitlohko-

Stuorrediggeáirasiid juohkin

Juohke fylka lea
válgabiire.

ráðđehusa. Unnitlokhkoráðđehus ferte dalle ovttasbargat eará bellodagaiguin áššis áššái.

Guokte dahje eanet bellodagat sáhttet searvat ja vuodđudit koališuvdnaráðđehusa. Dalle ovttasbarget dát bellodagat Stuorradikkis doarjut ráðđehusa politihka. 1961 rájes ii leat ovttage bellodagas leamaš buhtes eanetlohu Stuorradikkis. 2001-2005 stuorradiggeáigodagas lei Norggas koališuvdnaráðđehus mii datte lei unnitlogus, vaikko golbma bellodaga ovttasbarge. Jagi 2013 rájes lea doaibmagoahán unnitlokhkoráðđehus.

Jienastuslohu lea registtar mas oaidná geas lea jienastantuigatvuhta.

Jagi 2013 rájes lea doaibmagoahztán unnitlokkoráððehus, man stivrejít Olgešbellodat ja Ovddádusbellodat. Erna Solberg lea válljejuvvon stáhtaministtarin.

koališuvdnaráðdehus
lea ráððehus mas
stáhtaráðiid poasttat
leat juhkkon mángga
bellodaga gaskkas.

Man láhkai bargá ráððehus?

Ráððehus bargá njuolggadusaid mielde maid Stuorradiggi lea mearridan. *Stáhtaministtar* lea ráððehusjoðiheaddji. Ráððehuslahtuid gohcodit *stáhtaráððin* dahje ministtarin. Juohke stáhtaráðði joðiha fágadepartemeanttas, ovda-mearkka dihtii olgoriikkaministtar lea Olgoriikkadeparte-meantta hoavda.

Stáhtaráði lohku molsašuddá, ja oðða departemeanttat sáhttet ásahuvvot dahje molsut nama. Dát dáhpáhuvvá go koališuvdnaráððehus áigu čoavdit ráððehuskabála danin go buot bellodagain galgá leat stáhtaráðði, ja ii oktage galgga dovdat eahperehálaččat meannuduvvon.

Parlamentarisma

konstitušuvnnalaš árbevierru:
konstitusjonell sedvane

kabineahttagažaldat:
kabinettpørsmål

Sátni parlamentarisma geavahuvvo dávjá riikka našuvnnalaš-dikki birra. Sátni boahtá Englánndas, *parliament*. 1600-logus ledje dávjá nákkut eangalas gonagasa ja Parlameantta

gaskkas. Gonagas dárbašii eanet ruða stáhtastivremii. Jus galggai oažut ruða dasa, de dárbašii Parlameantta doarjaga.

Gonagasa ja Parlameantta daðistaga nákkut váikkuhedje ahte *Declaration of Rights*-julgaštus ásahuvvui. Dát julgaštus sihkkarasttii Parlameantta ja álbmoga vuogatvuodaid gonagasa ektui. *Bill of Human Rights* (1689) nannii álbmoga vuogatvuoda searvat stáhtastivrii, ja gonagasa ii sáhttán stivret Parlameantta doarjaga haga. Dán stivrenvuogi gohčodit *parlamentarism*.

Ii leat čállon Vuodđolágas ahte parlamentarisma galgá leat stivrenvuohkin Norggas, muhto vuohki lea praktiserejuvvon 1884 rájes. Dan gohčodit *konstitušuvnnalaš árbevierrun*.

Dan rájes go Norga šattai iešheanalazjan dahje iešráðalažjan 1905:s, de lea dáhpáhuvvan mángii ahte ráðđehus lea geassádan. Jagi 2000 fertii guovddášráðđehus (Kristtalašálbmot-bellodat, Gurutbellodat ja Guovddášbellodat) geassádit go stáhtaministtar Bondevik ovddidii *kabineahttagažaldaga* gássarusttegiid huksemiid hárrái.

Kabineahttagažaldat
Go ráðđehus ovddida kabineahttagažaldaga dihto ášsis, de mearkkaša ahte ráðđehus lea gearggus geassádit jus Stuorradikki eanetlohku ii doarjo ráðđehusa oainnu ášsis.

Jagi 2005 Stuorradiggeválggat dagahedje ahte oðða ráðđehus bodii fápmui. Govas oaidnit Norgga oðða ráðđehusa šloahta olgobalde golggotmánu 17. beaivve. Sápmelaš Helga Pedersen lea nammaduvvon Norgga oðða guolástusministtarin, gákti badjelis.

MUITTÁT GO?

- 1 Gii lea Stuorradikki bajimuš jođiheaddji?
- 2 Mii lea odeldiggeproposišuvdna?
- 3 Galle áirasa leat Stuorradikkis?
- 4 Man láhkai bohtet ášshit áššelistui?
- 5 Gii sáhttá jienastit stuorradiggeválgas?
- 6 Mii lea koališuvdnaráððehus?
- 7 Manin gohčodit ráððehuslahtuid?
- 8 Mii lea parlamentarisma?

Sámediggi

Eamiálbmogiid ja sápmelaččaid vuogatvuodaid vuodđu

Birrasii guhtta proseantta máilmimi álbmogis – gaskal 370 ja 500 miljovnna olbmo – leat eamiálbmogat 90 iešguđet riikkas otne. Leat birrasii 80 000 sápmelačča, geat ásset Norggas, Ruotás, Suomas ja Ruoššas.

Otne leat čálihuvvon birrasii 15 000 olbmo sámedikki jie-nastuslohkui Norggas (2013), lohku mii ii soaitte govvidit duoh tavuođa dili.

Ovttastuvvan našuvnnaid (ON) mielde lea *eamiálbmot*:

«álbmot geat leat seailluhan, ollislaččat dahje belohahkii, sin árbevirolaš kultuvrra, árvvuid ja ásahusaid, ja geat ásset dihto guovlluin ovdalgo stuorraservodat dahje stáhta váld-dii badjelasas sin guovlluid.»

Sáhtát lohkat eanet ON birra www.fn.no siidduin.

ON:s lea bistevaš forum eamiálbmotgažaldagaid várás, ja borgemánu 9. beaivi lea ON:a eamiálbmogiid ávvubeaivi.

Máilm mi eamiálbmogat

Ole Henrik Magga lei ON:a eamiálbmotforumaa vuosttaa jođiheaddji, govvejuvvon ON:s New Yorkas 2000 álggus.

Sámiid gáibádusat ožžot coavcci

riikkaidgaskasaš: internasjonal
riikkaidgaskasacčat: internasjonalt

1960- ja 1970-logus sámi nuorat ledje hui dihtomielalaččat ja radikálat. Sii gáibidišgohte máhcahit buot maid ledje massán. Sámeášši šattai maiddái eanet eamiálbmotášsin. Sámi organisašuvnnat bargagohte árjjálaččat ja searvagohte riikkaidgaskasaš eamiálbmotbargui, earret eará Eamiálbmogiid máilmmiráđi (WCIP) bokte.

Eamiálbmogiid Máilmmiráđdi (WCIP) vuodđuduuvvui 1975:s. Kárta čájeha goas ja gos WCIP čoahkkimat leat dollojuvvon.

Jagi 1978 mearridii Stuorradiggi dulvadit Álttá-Guovdageainnu eanu ja hukset elfápmostašuvnna. Dát mearrádus dagahii ahte sihke sámit ja biraspolitihkalaš lihkadusat álge vuostálastit, akšuneret ja lágidit miellačájáhusaid. Dán gohčodit Álttá-áššin, Áltá-akšuvdnan dahje Stillakšuvdnan. Álggus vuostálaste báikkálaš berošteaddjít *Norges vassdrag- og energidirektoratet* plána vuostá dulvadit čázádaga el-fámu buvttadeami várás.

Áltá-áššis ledje ollu dáhpáhusat ja stuimmit. Stuorámus stuibmi lei ođđajagemánu 14. beaivve 1981. Dalle bohite 600 politija čorget sámeleairra ja váldit eret olbmuid geat ledje čanadan iežaset giddalagaid Uvjarodus (Stillas).

Dát Áltá-ášši dáhpáhusat dagahedje ahte Norgga eiseválddit oidne dárbbu gulahallagoahtit sámi organisašuvnnaiguin, na váldit daiguin oktavuođa. Eiseválddit vásihedje ahte vejolašvuohta stivret sámiid lei garrisit hedjonan. Seammás maiddái riikkaidgaskasaččat beroštišgohte čuovvut mo Norga meannudii iežas eamiálbmogin.

Áltá-ášši váikkuhii dan láhkai ahte Norgga eiseválddit dohkkehedje sámiid góibádusaid ja vuoigatvuodaid. Norgga sámit dohkkehuvvojedje, eai dušše minoritehtan, muhto maiddái eamiálbmogin.

Eiseválddit nammadedje Sámi vuoigatvuodálávdegotti ja Sámi kulturlávdegotti mat galge čielggadit sámiid vuoigatvuodaid ja kulturdili Norggas.

Juo 1984:s almmuhuvvui Sámi vuoigatvuodálávdegotti vuosttaš oassečielggadus, «Sámiid riektedili birra». Dát lei vuodđun Stuorradikki Sámelága mearrádussii 1987:s. (Láhka Sámedikki ja eará sámi riektidiliid hárrái). Sámeláhka lei Sámedikki ásaheami vuoigatvuodalaš vuodđu. Sámedikki bargguid ja válddi hárrái daddjo Sámelága 2.1 paragráfas:

*Sámedikki bargun leat buot barggut mat dikki mielas
erenoamážit gullet sámi álbmogii. Sámediggi sáhttá buktit
cealkámušaid buot Sámedikki bargosurggiin.*

Álttá-Guovageainnu čázádaga dulvadeami
vuostálastimat 1979-1981.

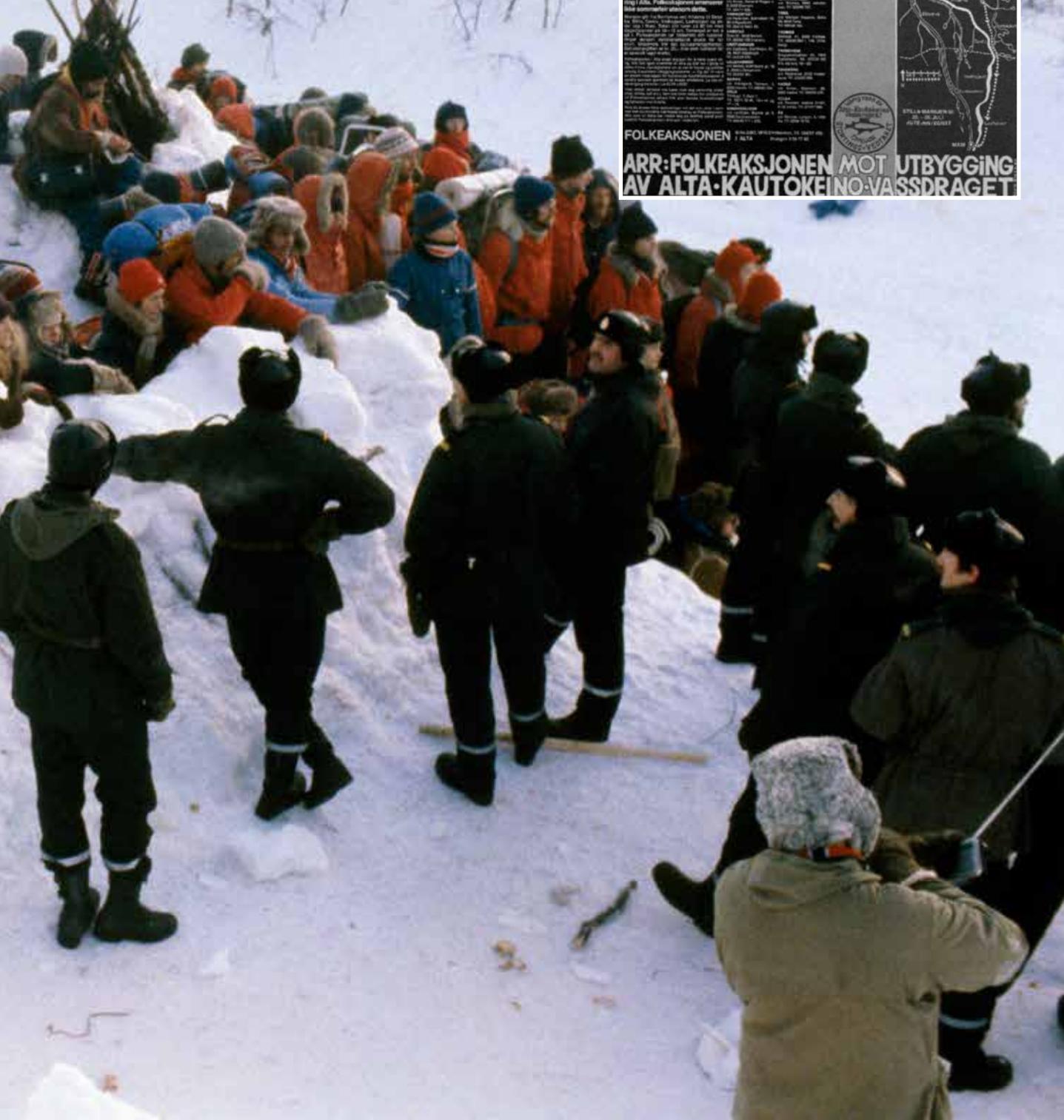
**STILLA
MARSJEN 80**
20-26 JULI

STILLA MARSJEN 80 — en marsj 4-5 dager i tide 20.-26. juli fra Alta til Kautokeino. Marsjen følger alle syngeledene til å delta i marsjen. Dette blir et stort støt mot utbyggingen. Praktiskt og teknisk måtte samarbeidet vinnende slås.

Marsjen vil fra Sørkjosen og innover til Alta. Fra Alta kommer vi ned igjennom Rana og over til Kautokeino. Etter marsjen vil vi ha et arrangement i Alta.

FOLKEAKSJONEN
**ARR: FOLKEAKSJONEN MOT UTBYGGING
AV ALTA-KAUTOKEINO-VASSDRAGET**

STILLA MARSJEN 80
20-26 JULI
ALTA-KAUTOKEINO-VASSDRAGET

Láhkaprofessor Carstein Smith, gii lei vuoigatvuodálávdegotti joðiheaddji, geige lávdegotti čielggadeami justiisaministarii, gii lei Mona Røkke, 1984:s. Vihtta jagi mannjá ásahuvvui Sámediggi.

Sámit leat unnitlogus Norggas ja nu eai bastte ovdan buktit áššiideaset dábalaš demokráhtalaš orgánaid bokte mat leat vuodđuduvvon eanetlohkodemokratijja várás. Datte lea sámiin, go leat eamiálbmot, vuoigatvuhta váikkuhit sin boahtteágái dainna lágiin ahte sihkkarastit ja ovddidit sin giela, kultuvrra ja servodateallima. Vuodđolága § 110 parágrafas čuožju ahte:

Stáhta eiseválddit leat geatnegahattojuvvon lágidit dilálaš-vuođaid nu ahte sámi álbmot Norggas sáhttá sihkkarastit ja ovddidit iežas giela, kultuvrra ja servodateallima.

Norga lea geatnegahattojuvvon váldit vuhtii sámiid beroštumiid earret eará Sámelága, Finnmárkolága, Plána- ja huksenlága, Kulturmidtolága, Boazodoallolága, Oahpahuslága ja Báikenammalága bokte.

Sámedikki doaibma

Gonagaslaš majestehta Gonagas Olav V rabai vuosttaš Sámedikki golggotmánu 9. beaivve 1989 Kárášjogas. Beaivi šattai Norgga beale sámi álbmogii riepmobeavin. Sihke sámi organisašuvnnat, ásahusat ja eiseválddiid ovddasteaddjit válde oasi dán historjjálaš dáhpáhhussii.

Sámediggi lea Norgga sámiid álbmotválljen ásahus. Juohke njealját jagi válljejuvvorit 39 áirasa čieža válgabiirres. Sámediggi galgá nannet sámiid politikhalaš sajádaga ja ovddidit sámiid beroštumiid Norggas. Sámediggi galgá maiddái bargat dan badjelii ahte sámi álbmot gieđahallojuvvo ovttárvosačcat ja vuoiggalačcat. Lassin galgá bargat dan badjelii ahte sámit sáhttet seailluhit ja ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodagaset.

válgabiire: valgkrets

Gonagas Ovllá rähpá vuosttaš Sámedikki.

Sámedikki presideantan leat doaibman:

Ole Henrik Magga

Sven-Roald Nystø

Egil Olli

Aili Keskitalo

1989 – 1997	Ole Henrik Magga (Norgga Sámiid Riikkasearvi)
1997 – 2005	Sven-Roald Nystø (Norgga Sámiid Riikkasearvi)
2005 – 2007	Aili Keskitalo (Norgga Sámiid Riikkasearvi)
2007 – 2013	Egil Olli (Bargiidbellodat)
2013 –	Aili Keskitalo (Norgga Sámiid Riikkasearvi)

Norgga eiseválddit leat dohkkehan sámiid gullevašvuoda iežaset árbeviolaš eatnamiidda. Rabadettiin Sámedikki golggotmánu 7. beaivve 1997:s, Gonagas Harald V celkkii ee.: «Norgga stáhta vuodđun leat guovtti álbumoga ássanguovllut – norgalaččaid ja sápmelaččaid.» Dat mearkkaša dan ahte goappašiid álbumogis lea seamma vuogatvuohta beassat seailluhit ja ovddidit iežas kultuvrra ja giela. Dát prinsihpalaš ovttáárvošvuohta lea nannejuvvon Vuodđolága §110a:s.

Govva čájeha Gonagas Harald vihaheamen almmolaččat Sámedikki ođđa gárdima skábmamánu 2. beaivve 2000:s.

Eamiálbmogin sápmelaččat leat sierra dilis eará unnilohko-álbmogiid dahje minoritehtaid ektui Davviriikkain. Danne lea sápmelaččain vissis iešmearridanvuogatvuohta dakkár áššiin mat gusket gillii, kultuvrii, ealáhussii ja oahpahussii.

Eamiálbmotvuogatvuohta sihkkarastá ahte sámiin galget leat seammalágan vejolašvuodat go dáččain seailluhit kultuvrraset, bisuhit sin eallinvuogi ja vejolašvuohta bissut ál-bmogin maiddái boahtteáiggis. Dán dulkojit ollugat boastut. Muhtimat navdet ahte sierra doaibmabijut leat seammá go sierra vuogatvuodat.

Go sámi mánáin leat Oahpahuslága vuodul seammalágan vuogatvuodat go dáčča mánáin oahppat eatnigielaset skuvlain, de ii leat dat sierra vuogatvuohta. Dat lea doaibmabidju mii lea dárbbashaš go galgá sihkkarastit dássásášvuoda.

Konsultašuvdnašiehtadus stáhtalaš eiseválddiid ja Sámedikki gaskkas

Sámedikki ja stáhtalaš eiseválddiid gaskkas lea nu gohčoduvvon konsultašuvdnašiehtadus. Dan vuolláičáliiga dalá stáhtaráddi Erna Solberg ja sámedikki dalá presideanta Sven-Roald Nystø miessemánu 11. beaivve 2005:s. Sámediggi dohkkehii šiehtadusa geassemánu 1. beaivve 2005. Suoidnemánu 1. beaivve 2005 gonagaslaš resolušuvdna nannii pro-sedyra doaibmat olles stáhtahálddahuas.

Dalá stáhtaráddi Erna Solberg ja Sámedikki dalá presideanta Sven-Roald Nystø vuolláičáliiga konsultašuvdnašiehtadusa miessemánu 11. beaivve 2005:s.

Erna Solberg

Sven-Roald Nystø

Konsultašuvdnašehtadus ii atte Sámediggái biehtalanvuoi-gatvuođa áššiin mat váikkuhit sámi beroštumiide. Formá-lalaš mearrádusaid dahket ain stáhta eiseválddit ja Stuorra-diggi.

Ornet datte addá Sámediggái váikkuhanfámu, mii lea ge šiehtadusa ulbmilin. Ulbmil lea láhčit dilálašvuodžaid nu ah te stáhta eiseválddit ja Sámediggi bohtet ovtta oaivilii, go lea áigumuš mearridit lágaid dahje ásahit doaimmaid, mat soitet njuolga váikkuhit sápmelaččaid beroštumiide. Ulbmil lea maiddái ovddidit oktasaš áddejumi sámi servodaga dili ja ovdánahttindárbbu hárrái.

Sámedikki válgaortnet

Sámediggeválga lea oktanaga stuorradiggeválggain. Vállje-juvvojit 39 áirasa 7 válgbíirres.

Vuosttaš sámediggeválga čakčat 1989, govvejuvpon Deanus.

Vuosttaš Sámediggi.

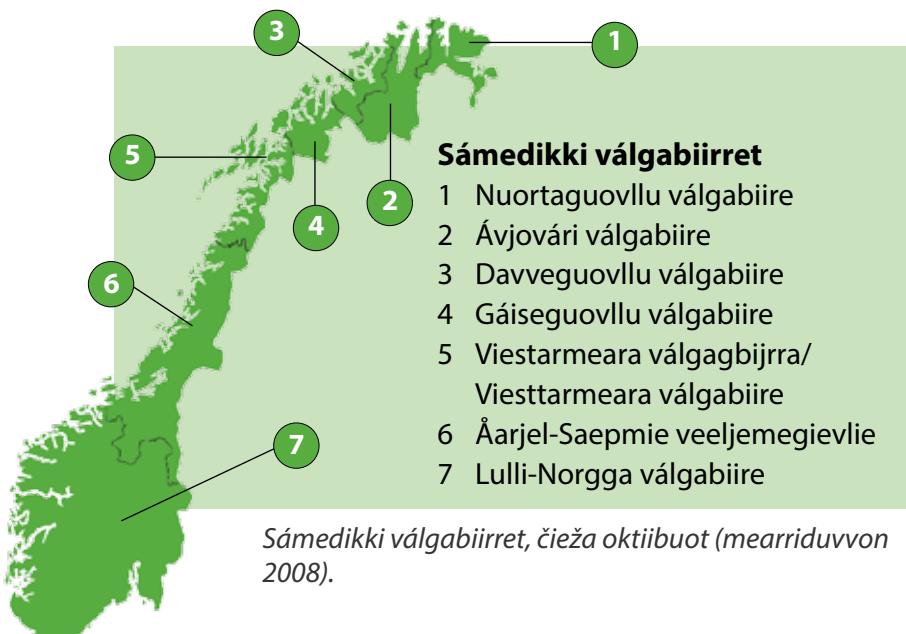
Jos galgá beassat searvat sámediggeválgii, de ferte leat čálihuvvon sámedikki jienastuslohkui. Eavttut leat:

Buohkat geat atnet iežaset sápmelažjan, dahje buohkat
geain

- a) lea sámeigiella ruovttugiellan, dahje
- á) lea dahje lea leamaš vánhen, áhkku/áddjá dahje máttar-
vánhen geas lei sámeigiella ruovttugiellan, dahje gii
- b) lea dakkár olbmo mánna gii lea dahje lea leamaš jienastus-
logus.

Sii sahttet gáibidit čálihuvvot Sámedikki jienastuslohkui.

Buot sámiin Norggas geat leat badjel 18 lagi dahje devdet
18 lagi válgajagi, lea vuogatvuohta čálihit iežaset Sámedikki
jienastuslohkui.

Sámedikki organisašuvdnahámádat

Sámediggi stivrejuvvo seamma prinsipaid vuodul go Stuor-radiggi. Mearkkaša ahte sámediggeráđđi (ráđđehus) ferte oažžut luohttamuša Sámedikkis (dievasčoahkkimis).

hámádat: struktur

2013-2017 áigodahkii leat čuovvovaš bellodagat/listtut vál-ljejuvvon Sámediggái:

- Bargiidbellodat
- Norgga Sámiid Riikkasearvi – NSR – ja Norgga Sámiid Riikka-searvi/Sámeálbmot Bellodat
- Árja
- Johtisápmelaččaid listu
- Dáloniid listu
- Olgešbellodat
- Davvikalohttaálbmot listu
- Åarjel-Saemiej Giélh
- Sámit Lulli-Norggas
- Ovddádusbellodat

Sámedikki áirasat, válljejuvvon 2013.

Sámedikki dievas-
čoahkkimis.

Dievasčoahkkin

Sámediggi bargá áššiiguin mat leat addon Sámelágas. Sámedikki bajimus orgána ja eiseváldi lea dievasčoahkkin. Dievasčoahkkimat dollojit dábálaččat njealje gearddi jagis.

Dievasčoahkkima jođihangoddi

Dievasčoahkkima jođihangoddi ráhkada áššelisttu, gohču čoahkkimiidda ja jođiha Sámedikki dievasčoahkkimiid mearriduvvon njuolggadusaid mielde.

Dievasčoahkkima jođihangoddi mearridit earret eará permisuvdnaohcamiid ja ovddida mearrádusárvalusaid dievasčoahkkimi áššiin mat gusket Sámedikki bargoortnegii.

Sámediggi searvá moanat čoahkkimiidda ja konferánssaide. Jođihangoddi vállje ovddasteddjiid ja áirasiid daidda čoahkkimiidda ja konferánssaide. Jođihangoddi maiddái fuolahit

áššebáhpriid sáddema mearriduvvon bargoortnega mielde. Dievasčoahkkima jođihangottis leat vihtta lahtu ja válljejuvvojit dievasčoahkkima áirasiid gaskkas.

Lávdegottit

Sámedikkis leat čuovvovaš lávdegottit mat meannudit áššiid ja ovddidit mearrádusárvälsaid Sámedikki dievasčoahkkimi:

- Plána- ja finánsalávdegoddi
- Bajásšaddan-, fuolahus- ja oahppolávdegoddi
- Ealáhus- ja kulturlávdegoddi

Juohke sámediggeáirras lea fásta lahttun ovtta dain golmma fágalávdegottis.

Sámedikkis lea lassin bearráigeahččanlávdegoddi ja válgalávdegoddi. Bearráigeahččanlávdegoddi galgá doaimmahit parlamentáralaš bearráigeahču ja bearráigeahčat ásahusaide mat ruhtaduvvojit Sámedikki bušehta bokte. Lávdegoddi sahttá maiddái bearráigeahčat mat sin mielas leat dárbbašlaččat.

Válgalávdegoddi meannuda ja evttoha áššiid ja ovddasted-djiid sierranas ásahusaide sihke siskkobealde ja olggobealde Sámedikki vuogádaga. Dievasčoahkkin dakhá loahpalaš mearridusa.

Sámediggeráđđi

Sámedikki dievasčoahkkin vállje sámediggepresideantta. Sámediggepresideanta, guhte lea rádi jođiheaddji, namma-da Sámediggeráđđi miellahtuid. Ráđđi doaibmá Sámedikki ráđđehussan, ja ovddasvástida beaivválaš politikhalaš doaimma.

Sámediggeráđđi evttoha dievasčoahkkimi maid galget mearridit dihto áššiin. Áššit leat nugo:

- Sámedikki bušehta juogadeapmi
- doaibmabijut čuovvovaš jagi stáhtabušehtii
- Sámedikki jahkedieđáhus
- Sámedikki doarjjaortnegiid váldonjuolggadusat
- Eará áššit maid Sámediggeráđđi árvvoštallá berre ovddidit.

Sámediggeráđđi válljejuvvoč čakčat 2013. Lea unnitlokkoráđđi man ovddasta NSR. Gurut beales: Thomas Åhren, ráđđelahttu; Ann-Mari Thomassen, ráđđelahttu; Aili Keskitalo, presideanta ja Henrik Olsen, sadjášašpresideanta.

Presideanta ja ráđđelahtut juogadit gaskaneaset áššiid maiguin galget bargat. Muhto presideanttas lea bajimus ovddasvástádus buot áššesurggiin. Áššesuorggit leat nugo oahpahus, vuodđoskuvla, giella, vuogatvuodat jna.

Sámedikki nuoraidpolitikhalaš lávdegoddi (SáNuL)

Sámedikki nuoraidpolitikhalaš lávdegoddi (SáNuL) galgá bargat áššiiguin mat gusket nuoraide. Ulbmilin lea beassat váikkuhit Sámedikki politihkkii. SáNuL ásahuvvui bissovaš orgánan 2003:s. Nuoraidlávdegottis leat vihtta fásta lahtu. Sámediggeráđđi nammada lahtuid. Lahtut leat gaskal 16 ja 28 lagi, ja leat miehtá riikka nuorat. Sin bargun lea:

- buoridit sámenuoraid mielmearridanvejolašvuoda ja váikkuhit ahte nuorat beassat váikkuhit Sámedikki politihkki.
- plánet ja lágidit Sámedikki jahkásaš nuoraidkonferánssa.
- movttiidahttit sámi nuoraid searvat politihkalaš bargguide ja doaimmade.
- oačuhit eanet nuoraid čálihuvvot sámi jienastuslohkui, oačuhit eanet nuoraid searvat Sámediggeválggaide, ja oačuhit eanet nuoraid válljejuvvot Sámediggái ja Sámedikki stivrraide ja lávdegottiide.

Nuoraidlavdegoddi bargá maiddái áššiiguin mat sin mielas leat dehálačcat. Sámi nuorat sáhttet maiddái evttohit áššiid Sámedikki nuoradilavdegoddái. SáNuL fas ovddida daid áššiid Sámediggái.

Sámegiela ambassadevrrat ja Sámdiggepresideanta Aili Keskitalo, govvejuvpon čakčat 2013.

Keskitalo lohká son lea giitevaš ja ilus ahte mis leat nuorat geat barget dan ovdii ahte čalmmustahttit min sámegielaid.

Sámedikki vuorrasiid-lávdegoddi válljejuvvon 2014. Sámedikki sadjásašpresideanta Henrik Olsen (*gurut ravddas*), ráđi jođiheaddji Inga Karlsen Divtasvuonas, nubbin jođiheaddji Kåre Eriksen Omatsuonas, Jonhild Joma Laakesvuemies, Olaf Hansen Deanus ja Berit Ellen Nikkinen Varsi Kárášjogas. Sadjásašlahtut: Morten Danielsen Snåases, Kristine Julie Eira Guovdageainnus ja Barit Anna Gaup Álttás.

sorjasmeahttun: uavhengig

Sámedikki vuorrasiidráđđi

Sámedikki vuorrasiidráđđi lea Sámedikki ja dan vuollášaš lávdegottiid ráđđeaddi orgána. Vuorrasiidráđđi bargá vuorrasiidpolitihkain ja lea bellodatpolitihkalaš sorjasmeahttun orgána mii galgá doaibmat ovttasráđiid Sámediggeráđiin. Sii galget ovddidit cealkámušaid ja ráđiid Sámediggeráđđái.

Ođđa Finnmárkoláhka

*Finnmárkkkuopmodaga
beaivválaš jođiheaddji Jan
Olli, virgáduvvon 2013:s.*

Finnmárkoláhka lea sámi akšuvnnaid boađus. Giđđat 2005 mearridi Stuorradiggi Finnmárkolága mii lea leamaš fámus 2007 rájes. Láhka lea dehálaš sihkkarastit finnmárkolačaid ja sámiid riektedili. Lága dehálaš sisdoallu:

- Stáhta sirdá oamastanoasis, 96 proseantta Finnmárkku fylkkas, *Finnmárkkkuopmodahkii*, muhto stáhta galgá ain hálldašit mearraguovlluid gos lea olju ja guolli.
- Guhtta álbmotválljen olbmo galget stivret Finnmárkkuopmodaga, golmmas Sámedikkis ja golmmas fylkkadikkis. Dát guokte bealálačča galget juohke nuppi jagi lonuhit jođiheaddji, geas lea dupaljietna. Ráđđehus mearrida jus eai leat ovttaoivilis.

Sierra lávdegoddi ja sierra duopmostuollu lea ásahuvvon čielggadit eananopmodaga dili Finnmárkkus. Galget árvvoštallat lea go ovttaskas olbmos dahje joavkuin *vuoigat-vuohta* erenoamáš guvlui. Dát bargu sahttá bistit ollu jagiid.

Hartvik Hansen

Marit Kirsten Anti Gaup

Mathis Nilsen Eira

Sámedikki áirasat, geaid Sámedikki dievasčoahkkin lea válljen čakčat 2013 Finnmárkuopmodaga stivrii.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea eamiálbmot?
- 2 Mii lea Áltá-ášši? Mii lea dan duogáš ja boađus?
- 3 Mii lea Vuodđolága § 110a sisdoallu?
- 4 Mii lea organisašuvdna Ovttastuvvan našuvnnat (ON)?
Mat leat ON-lihtu ulbmilat ja prinsihpat?
- 5 Mii lea ILO-konvenšuvdna nr. 169?
- 6 Mii lea konsultašuvdnašiehtadusa sisdoallu?
- 7 Galle áirasa válljejuvvojit Sámediggái ja galle Sámedikki válgabiirre leat?
- 8 Gii sáhttá čálihit iežas sámedikki jienastuslohkui?
- 9 Ollu sápmelaččat leat čálihan iežaset sámedikki jienastuslohkui?
- 10 Namut vihtta bellodaga/listtu mat leat válljejuvvon Sámediggái?
- 11 Mii lea Sámedikki dievasčoahkkin, Sámedikki dievasčoahkkima jođihangoddi, Sámediggeráđđi ja Sámedikki vuorasiidráđđi?
- 12 Makkár váldolávdegottit leat Sámedikkis?
- 13 Mii lea Finnmárkoláhka?

Stáhtavuogit

Monarkiija

stáhtavuogit: statsformer

*Monarkiija lea leamaš
nanus Norggas dan rájes
go mearriduvvui álbmot-
jienasteamis 1905:s.
Govva cájeha Gonagasa
Haakon ja Dronnegaa Maud
kruvdnemis Nidaros-girkus
Troandimis geassemánu 22.
beaivve 1906.*

Sihke Norga ja Spánia leat monarkijat dahje gonagasriikkat. Eai leat nu mánga monarkiija šat máilmnis otne. Ollugat oaivvildit ahte dát stivrenvuohki gullá dološaigái, danin go dat lea ožon válldi ja ovdamuniid árbin.

Lea maiddái čájehuvvon veajemeahttumin doalahit náitima njuolggadusaid, ahte gonagaslaš galgá náitalit gonagaslaččain. Ollugat oaivvildit ahte dát njuolggadus lea olmmošmeahttun, danne go juohkehaš galgá beassat náitalit ráhkisuodja iige geatnegasvuoda geažil.

*Suopma lea republikka.
Suoma parlameanta.*

Republikka

Republikka mearkkaša rievtti mielde *stáhtaášši*, ja lea stáhtavuogádat mas stáhtaoivámuš ii leat monárka. Republikka stáhtavuogádahkan sistisdoallá ahte stáhtaoivámuččat leat válljejuvpon, ja su ámmátnamma lea presideanta.

Stivrenvuohki - háldevnuohki

2012:s leat 196 iešheanalaš dahje iešrádálaš riikka máilmis, ja buohkat leat iešguđetláganat. Muhtun riikkat leat riggát, ja ollu riikkat leat geafit. Leat oahppan maid sátni demokratiija máksá dahje mearkkaša. Ollu riikkain lea demokráhtalaš stivrenvuohki, dan botta earát leat uhcit demokráhtalaččat. Muhtun riikkain lea diktáhtorlaš stivrenvuohki. Dát mearkkaša ahte politikhalaš fápmu lea ovta olbmos geas leat ávddalaš doarjaleaddjit.

stivrenvuohki/háldevnuohki:
styresett
ávddalaš: dás: pâlitelig

jeavddalaš, njuolggaduslaš:
regelmessig

Demokratiija

Demokráhtalaš riika lea dakkár gos ássit friddja válggaid bokte válljejit geat galget stivret. Válggat lágiduvvojít njuolggaduslačat, ovdamearkka dihtii juohke njealját, viðát dahje guðát jagi. Ferte reguleret válggaid dán láhkai. Jus ii, de sáhttet sii geat válljejuvvojít, joatkit stivret vaikko man guhká.

Demokráhtalaš stivrenvuogit sáhttet leat iešguðet láganat, ja leat maid demokratijat iešguðet dásis. Sáttá dadjat ahte demokratija dovdomearka lea ahte das leat friddja, čiegus válggat. Dan lassin das lea sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta ja čoahkkananfriddjavuohta.

ON maiddái eaktuda ahte olmmošvuoigatvuodaid galgá árvvusatnit. Mearkkaša earret eará ahte olmmoš dárbbasha borramuša, buhtes čázi, biktasiid, viesu ja barggu. Demokratijas ii galgga oktage biddjot giddagassii lága ja duomu haga. Ferte čuovvut riektesihkkarvuoda prinsihpaid. Mearkkaša ahte juohkehačcas lea vuogatvuohta oažžut su ášsi meannuduvvot duopmostuolus.

Diktatuva

evttohus: forslag
evttohas: kandidat
evttohasvuoha: kandidatur

Diktatuvrallaš stáhta lea riika gos ássit eai beasa válljet gii galgá stivret riikka. Diktatuva lea eahpedemokráhtalaš. Muhtin riikkain eai obanassiige lágit válggaid. Dábálamos lea dušše vejolaš jienastit ovta bellodaga ja ovta dihto evttohasa.

golmmajuogu fápmu: tredeling av makt

Diktatuvraras váilu maiddái sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta ja čoahkkananfriddjavuohta. Mearkkaša ahte dát friddjavuođat leat garrisit gáržžiduvvon. Leat seamma olbmot geat sihke mearridit lágaid ja dubmejit. Dain riikkain ii leat dat golmmajuogu fápmu man mii dovdat. Lea dávjá nu ahte sii geat vuostálastet dán ráđđenvuogi, biddjojít giddagassii. Biinnideapmi lea dábalaš, ja ollu diktatuvrain lea jápminduopmu dábalaš.

mearrideaddji: dás: avgjørende
stuimmáskit: gjøre opprør

Leat máŋgalágan diktatuvrat, seamma láhkai go leat máŋga lágan demokratija vuogit. Militearas lea dehálaš rolla diktatuvras, danin go lea lagaš oktavuohta soahteveaga ja riikka oaivámuččaid gaskkas. Seammá lea politija

hárrái. Lea mearrideaddji ahte ráððenvuogis lea kontrolla fápmogaskaomiid, soahteveaga ja politija badjel. Muðuid sáhttá álbmot stuimmáskit ja loahpahit diktatuvrra ráððenvuogi.

*Fidel Castro (olgeš bealde), dovddus Cuba presideanta,
gií maiddái lea gohčoduvvon namain diktáhtor.*

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea monarkiija dovdomearka?
- 2 Mii lea republikha dovdomearka?
- 3 Mii lea demokratiija dovdomearka?
- 4 Mii lea diktatuvrra dovdomearka?

Čoahkkáigeassu

300 jagi ovdal Kristusa riegádeami ledje filosofain jurdagat olmmošvuoigatvuođaid birra. Oaivvildit gávdnojit oktasaš luonduviđá lágat danne go buot olbmuin lea oktasaš dat ahte sis lea jierbmi.

1700-logus bohciida Englánndas ođđa ideologija, dahje jurddašeapmi man gohčodit liberalisman. Dás deattuhuvvo ahte juohke olbmos leat friddjavuohta ja vuogatvuođat. 1700-lohku Frankriikkas gohčoduvvo *bajásčuvgehusáigin*.

Stuorradiggi lea láhkaaddi diggi Norggas. Buot stuorradiggeáirasat leat lahttun man nu lávdegottis, mat ráhkkanahttet áššiid Stuorradiggái. Vuosttaš ášši man Stuorradiggi meannuda čakčat, lea stáhtabušeahhta.

Norgga politihkalaš bellodagain lea dehálaš rolla danin go rekruterejtit evttohasaid báikkalaš ja guovddášlaš politihkalaš bargguide. Sii galget maiddái doalahit oktavuođaid guovddášlaš politihkkáriiguin ja jienasteddjiiguin. Válljejuvvojtit 169 stuorradiggeáirasa juohke njealját lagi, ja juohke fylka lea válgabiire. Jus galgá beassat jienastit stuorradiggeválgii, de ferte leat Norgga stáhtaboargárin.

Maŋjá stuorradiggeválgga vuodđuda dábálaččat dat bellodat, mii lea ožon eanemus jienaid, ráđđehusa. Jus ii ovttage bellodagas leat eanetlohku, de lea vejolaš válljet unnitlogu ráđđehusa. Guokte dahje eanet bellodagat sáhttet vuodđudit koališuvdnaráđđehusa. Stáhtaministtar jođhiha ráđđehusa, ja dan miellahtuid gohčodit stáhtaráđđin. Sápmelaččat leat eamiálbmot. Eamiálbmot lea álbmot geat ásset dihto guovlluin ovdalgo stuorraservodat dahje stáhta váldđii badjelasas sin guovluid. Sámi álbmoga vuogatvuođat leat nannejuvvon Norgga Vuodđolága § 110a bokte. Norga lea ratifiseren ON-konvenšuvnnaid ja ILO-konvenšuvnna nr. 169, mat geatnegahttet Norgga čuovvut daid. Dát nannejit sámi álbmoga vuogatvuođaid.

Sámediggi rahppui almmolaččat 1989:s, ja das leat 39 áirasa.

Sámediggeválga dáhpáhuvvá oktanaga stuorradigge-válggain. Sámediggi stivrejuvvo seamma prinsihpaid vuodul go Stuorradiggi. Sámediggi galgá bargat dan ovdii ahte sámi álbumot giedahallojuvvo ovtaárvisaččat ja vuoiggalaččat, ja lassin bargat dan ovdii ahte sámit sahttet seailluhit ja ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodagaset.

Giđđat 2005 mearridii Stuorradiggi finnmárkolága mii sihkkarastá sámiid ja eará finnmárkulaččaid vuogatvuodaid Finnmárkku eatnamiidda ja čáziide.

Gávdnojit máŋgga lágan stivrenvuogit máilmvis. Leat demokratijat main leat sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta, čoahkkananfriddjavuohta ja olmmošvuogatvuodat. Diktatuurvrat leat eahpedemokráhtalaččat.

luondduviđá: naturgitt

GAŽALDAGAT

- 1 Manin gohčoduvvo 1700-lohku Frankriikkas?
- 2 Galle stuorradiggeáirasa válljejuvvojat juohke njealját jagi?
- 3 Gii jođiha ráđđehusa?
- 4 Mii lea eamiálbumot?
- 5 Mat sihkkarastet sámi álbumoga vuogatvuodaid?
- 6 Mii lea Sámedikki ulbmil?
- 7 Mat leat demokratijja ja diktatuurvraa dovdomearkkat?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Geavat leksikona dahje interneahta ja gávnna veháš dieđuid Cicero, Magna Carta, Rousseau, Adam Smith ja Mary Wollstonecraft birra.
- 2 Juohkket ceahki guovtti jokvui, nubbi hálida doalahit monarkija ja nubbi fas hálida republihka. Válljejehket sátne-jođiheaddj ja ovta gii bearráigeahčá sáhkavuorrollista. Lágidehket dievasdigaštallama mii galgá loahpahuvvot mearrásusain.
- 3 Geavat interneahta ja gávnna goas iešguđet Norgga politihkalaš bellodagat leat vuođđuduuvvon. Sárggo juohke bellodatsymbola.
- 4 Vállje ovta bellodaga dahje listtu mii searvá sámedigge-válgji:
  - a Makkár golbma ášši lea bellodat/listu vuoruhan dáin válggain?
  - á Manin lea bellodat/listu vuoruhan dáid áššiid?
  - b Makkár ášši lea dehálamos dutnje?
  - c Ráhkcat statistikhka válgabohotosis.
- 5 Makkár bellodagas, bellodagain dahje listtuin lea fápmu Sámedikkis dál? Mii lea presideantta namma, ja makkár bellodahkii/listui gullá son? Namut eará ráđđelahtuid nama.
- 6 Mana www.samediggi.no siidui, oza áirasiid válgabiirriid mielde ja gávnna du válgabiirre. Makkár bellodagat/listtut ovddastit Sámedikkis? Galle áirasa leat iešguhtege bellodagas/listtus? Galle áirasa leat nissonolbmot?
- 7 Vállje dihto sámedopolitihkkára ja vállje musihka mii heive buoremusat sutnje. Ákkastala musihkkaválljema ja ovdan-buvtte bohtosa ceahkkái.
- 8 Man láhkai berre politihkkár leat? Ráhkcat ákkastallanlistta. Buohastahte listtat muhtin áigeguovdilis politihkkáriin, ja ákkastala manin doallá dahje manin ii doala ulbmiliid.
- 9 Mii lea ILO-konvenšuvnna nr. 169 sisdoallu ja ulbmil?
- 10 Mat leat ON-liittu ja ON-konvenšuvnnat ?
- 11 Manin lea Stuorradiggi mearridan sierra finnmárkolága?

GUORAHALLAN

- 1 Dán guorahallama galgabehtet bargat joavkkus.
Oahpaheaddji ráhkada joavkkuid, 3-5 oahppi joavkkus.
Joavku galgá hábmet servodatdili gažaldaga nugo omd:
- Leago vejolaš oažžut bálvalusa sámegillii sihke njálmmálaččat ja čálalaččat almmolaš ásahusain du yielddas/suohkanis?
  - Leago go buot vuodđoskuvlla oahpahus sámegielas ja sámegillii du lagašbirrasis?
  - Makkár astoágigge doaimmat leat du birrasis?

Joavku galgá plánet ja čađahit iskama joavkku ráhkadan gažaldagaid vuodđul. Digaštallet njálmmálaččat ja čálalaččat bohtosiid joavkkus dahje ceahkis.

- 2 Čále servodatfágalaš teavstta. Vállje čállit ovta čuovvovaš fáttá birra:
- stivrenvugiid demokratija ja diktaturra birra.
  - stáhtavugiid monarkija ja republikha birra
  - olmmošvuoigatvuodđaid birra.

Geavat čálidettiin fágadoahppagiid ja gáldočujuhusaid.
Ákkastala čoahkkáigeasu.

- 3 Reflektere dihto servodatfágalaš gažaldaga. Oza daid dieđuid iešguđet digitála ja bábir-gálduin. Digaštallet gálduid áigumuša ja ášsegullevašvođa joavkkus dahje ceahkis.
- 4 Čuovvovaš tabealla mitala vuodđoskuvlaohppiid logu, geain lea sámegiella fágabiirres, skuvlajagi 2005/2006 rájes skuvlajagi 2011/2012 rádjai:

	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12
Oktiibuot	3055	2672	2542	2517	2346	2245	2153
Davvisámegiella	2844	2479	2354	2339	2158	2058	1987
Julevsámegiella	88	77	79	77	81	96	72
Lullisámegiella	123	116	105	101	97	91	94

Statistihka mielde logat ahte ovtta jagis heite 383 vuodđo-skuvlaoahppi geain lea sámeigiella fágabiirres (skuvlajagi 2005/2006 - skuvlajagi 2006/2007).

Rehkenastte galle proseantta njiejai ohppiidlohu dan ovtta jagis, 2005/2006-2006/2007? Galle proseantta lea njiedjan skuvlajagi 2005/2006 rájes skuvlajagi 2011/2012 rádjái?

Ollu lea gaskamearálaččat njiedjan skuvlajagi 2005/2006 rájes skuvlajagi 2011/2012 rádjái? Maid mualala tabealla ohppiidlogu hárrái geain lea sámeigiella fágabiirres?

Dutkka sivaid manne lea lohku njiedjan, ja erenoamážit manne nu ollugat leat heaitán ovtta jagis. Gávnna rapporta interneahtas (oza «sámi logut muitalit 5»). Árvvoštala addá go tabealla doallevaš dieđuid?

- 5 Geassemánu 14. beaivve 2011 evttohii Ovddádusbellodat Stuorradikkis ahte Norga geassáda ILO-konvenšvnna 169:s, loahpaha Sámedikki, fámuhuhttá finnmárkolága ja loahpaha sámeigela hálldašanguovlluid. Loga eanet ášši birra www.stortinget.no-siiddus (<http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=50717>). Geahča báddejuvvon stuorradiggešiehtadallamiid ášši birra dás: www.stortinget.no (<http://www.stortinget.no/no/Hva-skjer-pa-Stortinget/Videoarkiv/Arkiv-TV-sendinger/?mbid=/2011/H264-full/Storting/12/20/stortinget-20111220-095459.mp4&msid=357&meid=9264>).

Čilge man láhkai ovddidit ášši iešguđet láhkai. Digaštallet joavkkus man láhkai beroštumit ja ideologijat váikkuhit ja mo áddejít dahje ipmirdit mii lea fákta ja duohtauvohta. Makkár ákkaid geavahit doarjut evttohusa ja makkár ákkat geavahuvvojit vuostá?

- 6 Čilge olmmošvuoigatvuodđaid historjjálaččat, stoisismma filosofija bohcideami. Digaštala gažaldaga ja hábme ákkaid daid iešguđetge oainnuide.
- 7 Čále muitalusa iešguđetge servodaga olbmuid birra vássán- ja dálááiggis. Cájet man láhkai eallineavttut ja árvvut váikkuhit jurdagiidda ja daguide.
- 8 Identifisere servodatfágalaš ákkaid, faktaid ja čuočču-husaid servodatdigaštallamiin ja digaštallamiin interneahtas. Árvvoštala daid kritikhkalaččat ja árvvoštala vuogatvuodđaid ja váikkuhusaid mat almmuhuvvojit interneahtas.

*Deatnu.
Olgešbealde: Fanašgieddi.
Gurutbealde: Njuorggán.*

Lagašservodat

Dán oasis galggat oahppat:

- mii gielda dahje suohkan lea
- manne Norgga lea juhkkon gielddaide/suohkaniidda
- makkár doaimmat leat gielldain/suohkaniin
- gieldda/suohkanválga

Mii lea gielda dahje suohkan?

Dan rájes go Ovdagoddeláhka mearriduvvui 1837:s, de lea leamaš Norggas báikkalaš iešmearrideapmi. Gielldain/suohkaniin lea ovddasvástádus ahte buot gieldda/suohkana ássiin galgá leat buorre dilli.

lagašservodat: dás: lokalsamfunn

Juohke gielda/suohkan gokčá dihto geográfalaš guovllu. Juohke áidna oassi Norggas gullá muhtin gildii dahje suohkanii.

ovttadat: enhet

Norggas leat otne 428 gieldda/suohkana (2013). Gieldda/suohkana lohku sáhttá rievdat danin go muhtin gielddat/suohkanat sáhttet biddjot oktii ja šaddat oktasaš gieldan/suohkanin.

Gielda/suohkan lea maiddái politihkalaš ovttadat. Gieldda-dahje suohkanstivra dahká politihkalaš mearrádusaaid. Politihkalaš mearrádus sáhttá leat ovdamearkka dihtii ahte gieldda- dahje suohkanpolitihkkárat mearridit hukset sáme-skuvlla gildii/suohkanii.

Guovdageainnu suohkana
bálvaluskántuvrras.

Guovdageainnu suohkanviessu.

sátnejodíheaddji, ságadoalli:
ordfører
politihkalaš ovttadat: politisk enhet
álbmotválljejuvvon: folkevalgt

Politihkárat geat válljejuvvojit gieldda- dahje suohkanstivrii, gohčoduvvojit dávjá álbmotválljejuvpon. Sii mearridit man láhkai gielda/suohkan galgá geavahit sin ruđaid, ja makkár áššiguin galget bargat. *Sátnejodíheaddji* lea gieldda/suohkana jođiheaddji.

Gieldda/suohkanstivra mearrida ovdamearkka dihtii ollu ruđa juohke skuvla galgá oažžut, man ollu juolluduvvo ohppiidávdnasiidda ja nu ain. Gieldda/suohkanstivra ferte maiddái várret ruđa gieldda/suohkana bargiid bálkkáide.

Gielda/suohkan lea hálldahuslaš ásahus dihto iešmearri-demiin. Hálldašit mearkkaša jođihit. Gieldda/suohkanstivrra hálldahusa doaibma lea stivret ja jođihit ovdamearkka dihtii gieldda/suohkana skuvllaid. Lea bargun ordnet oahpahed-djiid, viessohoaiddáriid ja rektoriid ja čuovvut ahte skuvla lea buhtis ja ahte doalahuvvo ortnegis.

Gieldda/suohkana hálldahus, sii geat leat jođiheaddjít, galgá čuovvulit ja doaimmahit daid maid gieldda/suohkanstivra lea mearridan. Bajimuš hálldahuslaš jođiheaddji lea *ráđđeolmmái*. Ráđđeolmmái lea gieldda/suohkana hálldahusa

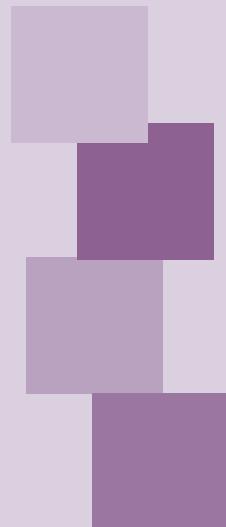
gealbu: kompetanse, dugelighet
viessohoaiddár: vaktmester
ráđđeolmmái, gielddahoavda:
rådmann

hoavda ja lea virgái biddjon su fágalaš gealbbu vuodul. Ráððeolmmái ii leat válljejuvvon politihkalaččat nugo sátne-joðiheaddji lea dahkon.

Fágaláš gealbu mearkkaša ah te lea oahppu mii heive dan bargui. Ovdamearkka dihtii galgá oahpaheaddjis leat oahpaheaddji oahppu.

Man láhkai stivrejuvvo gielda/suohkan?

- Gieldda/suohkanstivras leat uhcimusat 13 áirasa ja eanemusat 85 áirasa. Boahtá vuos man stuoris gielda/suohkan lea.
- Sátnejoðiheaddji lea gieldda/suohkana bajimuš ovddasteaddji ja joðiha gieldda/suohkanstivra čoahkkimiid.
- Gieldda/suohkanstivra áirasiid gaskkas válljejuvvojit ovdagoddi, sátnejoðiheaddji ja sadjásassátnejoðiheaddji. Ovdagottis leat uhcimusat vihta áirasa.
- Ovdagoddi galgá ovddidit mearrádusevttohusaid gieldda/suohkanstivrii ekonomalaš áššiin ja ráhkkanahittit áššiid gieldda/suohkanstivra čoahkkimiidda.
- Gieldda/suohkanstivra čoahkkimat lágiduvvojit dábálaččat eahkedis.
- Dušše sátnejoðiheaddji ja soitet lassin moadde ovddasteaddji leat olles áigge politihkkárat. Eanaš gieldda/suohkana politihkkárii lea eará bargu ja leat politihkkárin astoáiggis.
- Gávpotgielldain/suohkaniin gohčoduvvo gieldda/suohkanstivra *gávpotstivran*.

Kárášjoga gieldda kultur-ja ealáhusossodaga ráððeaddi Anne Grete Fløysvik Balto.

Kárášjoga gielda
ráððeviessu.

searvevuhta: fellesskap

Makkár doaimmat leat gieldtain dahje suohkaniin?

Gielddalaš dahje suohkanlaš doaimmat leat barggut maid olbmot čovdet searveuođas gielddas/suohkanis. Muhtin gieldda/suohkana ássiin sáhttet leat eará dárbbut go eará gieldda/suohkana ássiin. Muhtin guovlluin ásset eanet vuorrasat olbmot dan sadjái go eará guovlluin ásset gis eanet bearasholbmot. Muhtin gielldain/suohkaniin sáhttet leat ollugat geain lea fuones ekonomija dilli. Eará gielldain/suohkaniin gis leat ollugat geain lea buorre ekonomalaš dilli.

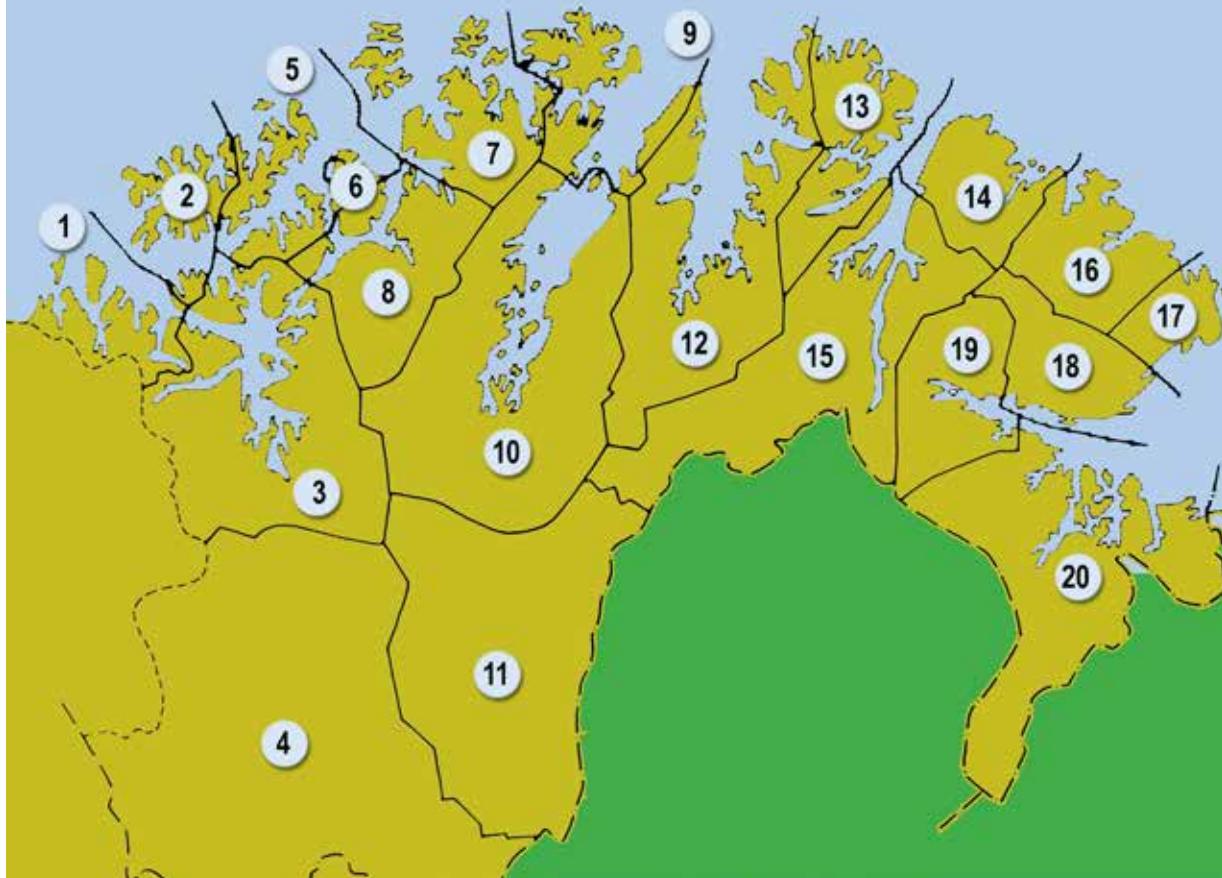
Gielldain/suohkaniin lea válđoovddasvástádus hukset ja jođihit

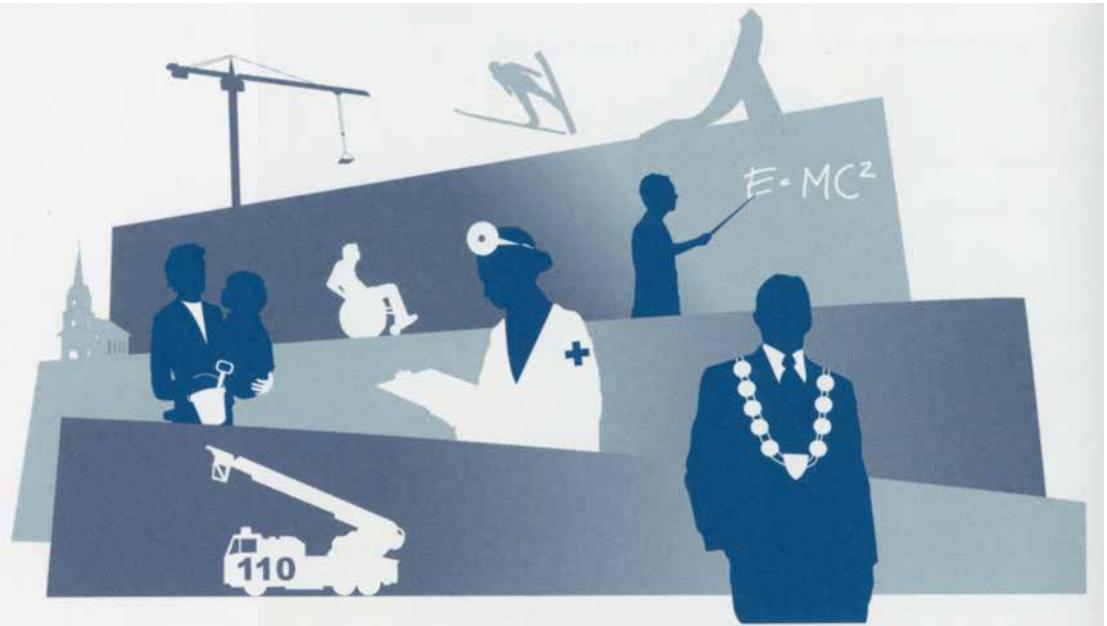
- mánáidgárddiid ja vuodđoskuvlla oahpahusa
- kultur- ja friddjavuođabálvalusa, nugo ovdamearkka dihtii valáštallanrusttegiid, girjerádjosiid ja hállaid
- vuodđodearvvašvuođabálvalusa (doavtterguovddáža ja dearvvašvuođaguovddáža)
- sosiálabálvalusa
- eallilan ja doaimmashehttejuvvon olbmuid dikšuma ja fuolahusa
- mánáidsuodjalusa

- gárrengeavahedjiid fuolahuusbargiid
- čázi ja kloáhka
- el-fápmobuvttadeami ja doapparbálvalusa
- gielddalaš dahje suohkanlaš geainnuid
- hoigat ja čorget muohttaga
- buollin- ja ruhttenbálvalusa
- girkuid- ja girkogárdebálvalusaid
- báikkálaš huksenáššiid ja plánet hukseiid friddja-areálain
- báikkálaš birasdoabmabijuid

Finnmárkku gielddat/suohkanat

1 Loppa	9 Nordkapp	16 Båtsfjord
2 Hasvik	10 Porsáŋgu/Porsanger	17 Vardø
3 Alta	11 Kárášjohka/Karasjok	18 Vadsø
4 Guovdageaidnu/Kautokeino	12 Lebesby	19 Unjárga/Nesseby
5 ja 6. Hammerfest	13 Gamvik	20 Sør-Varanger
7 Måsøy	14 Berlevåg	
8 Kvalsund	15 Deatnu/Tana	

Gieldda/suohkana
doaimmat.

Gos ožžot gielddat/suohkanat ruđa?

Buot maid gielda/suohkan dakhá, máksá ruđa. Gieldda/suohkana dehálamos sisaboađut leat:

- gieldda- dahje suohkanvearru
- el-rávdnje-, doappar-, čahce- ja kloáhkadivat
- stáhta doarjja ovdamearkka dihtii oahpahussii ja dearvvašvuoda dikšumii

Stuorradiggi lea mearridan ahte mii galgat máksit vissis proseantta fylkka- ja gieldda/suohkanvearu. Stáhta sáhttá juolludit gieldda/suohkana doarjaga rámmadoarjjan dahje merkejuvvon doarjjan. Rámmadoarjja mearkkaša ahte gildii dahje suohkanii juolluduvvo dihto supmi man sáhttet geavahit nugo oaivvildit lea buoremusat geavahit. Merkejuvvon doarjja lea ruđat mat galget geavahuvvot mearri-duvvon doaimmaide.

Gielddat/suohkanat leat iešguðet láganat nu ahte ožzot ruða iešguðet sturrodagas maid sahttet geavahit buorrin gieldda/suohkana ássiide. Muhtin gielldain/suohkaniin leat dehálaš resurssat nugo čáhci, boazodoallu dahje guollí. Eará gielldain/suohkaniin lea gis eanadoallu dahje industriija mii lea dehálamos, ja eará gielldain/suohkaniin fas turisma, gávpi dahje hálddahus.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea gielda dahje suohkan?
- 2 Galle gieldda/suohkana leat Norggas?
- 3 Gii lea gieldda/suohkna álbmotválljen joðiheaddji?
- 4 Gii joðiha gieldda- dahje suohkanhálddahusa?
- 5 Maid bargá gieldda- dahje suohkanhálddahus?
- 6 Namut uhcimusat vihtta doaimma mat gielddas/suohkanis leat.
- 7 Gos oažju gielda/suohkan sisaboðus?

Gielda/suohkan ja fylka

Norga lea juhkkon 19 fylkii. Fylka lea geográfalaš ja háldda-huslaš ovttadat mas otne lea earret eará ovddasvástádus doaimmahit joatkkaskuvllaid ja fuolahit fylkkageainnuid. Fylkkat maiddái doibmet *válgabiiren* stuorradiggeválggaid oktavuodas. Dat mearkkaša ahte stuorradiggeáirras ovdda-sta su fylkka.

Politihkalaš bellodagat eai leat ovttaoaivilis fylkkadikki boahtteáiggiin. Muhtimat oaivvildit ahte lea liige ásahus mii berre heittihuvvot. Earát fas oaivvildit ahte lea dárbbašlaš hálddahuslaš ásahus stáhta ja gielddaid/suohkaniid gaskkas.

*Guovdageaidnu lea Norgga
stuorámus suohkan
viidotaga dáfus.*

*Lemet Erland Hætta, Guovdageainnu
suohkana sátnejođiheaddji.*

Buohkat sáhttet jearrat, buohkat galget oažžut váständusa

Buohkat, geat ásset muhtin gielddas dahje suohkanis, galget sáhttit jearrat gieldda/suohkana njunnošiin mii sin gielddas/ suohkanis dáhpáhuvvá. Ja sis lea vuogatvuhta oažžut váständusa.

Gieldda/suohkanlähka geatnegahttá gielddaid/suohkaniid doaibmat aktiivvalačcat nugo juohkit dieđuid álbmogii ovdamearkka dihtii goas gieldda/suohkana vuođđoskuvllat ágetto čakčat. Galgá maiddái leat láhčon buoremus láhkai ahte álbmot beassá čuovvut mielde mii gielddas/suohkanis ja fylkkas dáhpáhuvvá.

Gieldda/suohkanastivrra čoahkkimat leat dábálačcat rabas-čoahkkimat. Mearkaša ahte buohkat geat háliidit, galget sáhttit čuovvut čoahkkima. Áššebáhpárat galget almmuhuvvot buohkaid várás nu ahte galgá leat vejolašvuhta čiekjudit áššái ovddalgihtii.

1989:s mearridii Stuorradiggi čuovvovaš njuolggadusaid: «Riikapolitiikalaš njuolggadusat nannet mánáid ja nuoraid beroštumiid plánema oktavuođas». Dát njuolggadusat muiatalit mo gielddat/suohkanat galget ráhkkanit vuhtiiváldit mánáid ja nuoraid beroštumiid.

Álggariekoteláhka

2003:s mearridii Stuorradiggi álggariekotelága. Dát láhka addá juohkehažžii, maiddái nuoraide vuollil 18 jagi, vuogatvuoda ovddidit áššiideaset maid oaivvildit leat dehálačcat, báikkálaš politihkkáriidda. Áidna eaktu lea ahte uhcimusat guokte proseantta ássiin dahje uhcimusat 300 olbmo dorjot evtto-huvvon ášši.

álggariekoteláhka: initiativrett

Ráhkkanit gieldda/suohkanválgii

Skuvlla 10. ceahkki lea ráhkkanisgoahtimin gieldda/suohkanválgii. Ovtta joavkkus digaštallet jitnosit. Máhtte čuoč-čuha ahte norgga nuoraide lea nuvttá skuvla diehtelas: «Muhtin riikkain, nugo Zimbabwes, eai oaččo buot mánát vázzit skuvlla. Lea issoras dilli doppe. Goddet nuoraid jus ovdamearkka dihtii leat suoládan borramuša».

Niillas čuovvula digaštallama. Biret botke digaštallama ja dadjá ahte lea ovttaoivilis sudnuin, muhto mo guoská dát ášši suohkanválgi? Risten geahčala stivret digaštallama ja oaivvilda ahte lea buorre go beroštat mo eará nuorain lea eará riikkain: «Muhto eat geargga jus joatkit dán digaštallama. Eat go sáhte joatkit dán digaštallama dalle go mis lea: «Gájo Mánáid!»-ášši?»

Niillas botke ja oaivvilda ahte Máhtes lea riekta: «Ferte leat vejolašvuhta buohtastahttit eará riikkain maiddái. Iráanas ii sáhte jienastit gean háliida. Doppe mearridit báhpát. Dan lean oaidnán TV:s! Dáppe fas leat ollugat geat eai gille geavahit sin jienastanvuoigatvuoda.»

Biret čuovvula ja dovddasta ahte Niillasis lea duohta: «Dát lea fáddá maid min joavku sáhttá ráhkkanit ceahki digaštallamii: Berre go álbtmot dovdat iežaset geatnegahhton jienastit? Sáhttá go jienastit bellodaga vaikko ii leat ovttaoivilis buot maid bellodat ovddasta?»

«Máilmimi buorre jurdda», nivkala Risten. Sihke Máhtte ja Biret searvaba fas digaštallamii: «Man láhkai sáhttít mii nuorat váikkuhit politihkkáriid bargguide?»

Jienastit vai beassá mearridit

Norggas leat čiegerus, eaktodáhtolaš válggat. Mearkkaša ahte ii ovttasge leat vuogatvuhta diehtit man bellodaga lea jienastan. Mis lea buohkain jienastanvuoigatvuhta, ja leat stuorradigge- ja gieldda/suohkanválggat juohke njealját lagi. Lea guokte lagi válggaid gaska Norggas.

Buot gieldda/suohkana ássiin lea jienastanvuoigatvuhta gieldda/suohkanválgi ja fylkkagielddadálgii geat:

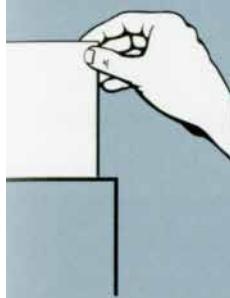
- leat deavdán 18 lagi ovdal juovlamánu 31. beaivve válga lagi
- leat čálihuvvon jienastuslohkui
- leat olgoriikka stáhtaboardárat, muhto čálihuvvon Álbtmotregistarii ja orron Norggas manjimuš golbma lagi ovdal válgabeadivvi

Sáhttá duše jienastit iežas gielddas/suohkanis válgabeaivvi, muhto lea vejolaš ovddalgihte-jienastit vaikko guđe gielddas/suohkanis buori áiggis ovdal válgabeaivvi. Jienastus-lohku lea lista mas boahtá ovdan buohkaid namat geain lea jienastanvuogatvuhta gielddas/suohkanis. Juohkehaš ferte čájehit ahte sus lea lohpi jienastit dahje čájehit válga-koartta, man gielddat/suohkanat sáddejít ássiide ovdal válggaid.

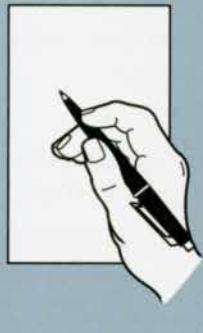
Sii geat leat olgoriikkas, sáhttet jienastit duše dihto báik-kiin, ovdamearkka dihtii Norgga ambassádas. Vuorraset ja buohcci olbmuide, geat ásset ásahusain, lea várrejuvvon sierra beaivi goas sáhttet jienastit.

Mis leat ollu politihkalaš bellodagat maid gaskkas válljet. Ovdal juohke válgga buot politihkkárat válgejít ja geahččalit váikkuhit ahte jienasteaddjit jienastit sin bellodaga. Bellodagat maiddái beroštit nuorain. Sii háliidit oažžut vuosttaš *geardde jienasteddjjid* jienastit sin bellodaga. Bellodagaid nuoraidáirasat servet dávjá válgačoahkkimiidda joatkka-skuvllain. Dát dáhpáhuvvá sihke stuorradigge- ja gieldda/suohkanválggain.

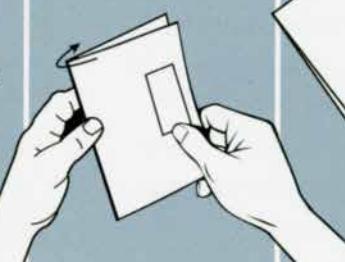
1.
Váldde jienastan-seattala man áiggut geavahit.

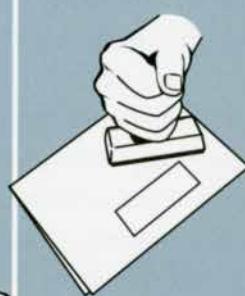
2.
Jus háliidat, de sáhtát rievadadit jienastanseattala.

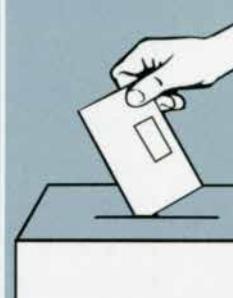
3.
Máhco jiensatan-seattala nu ahte bellodat-namma ii oidno ja steampalruvtto oidno. Dalle ii oainne oktage maid leat jienastan.

4.
Mana válga-doaibmaolbmo lusa ja oaččo su steampalastit jienastanseattala.

5.
De nahket ieš steampalaston jienastanseattala urdnii.

Nominašuvdna

evttohas: kandidat

jienastanseattal: stemmeseddel

Jus galgá beassat searvat nominašuvdnii, de ferte leat miellahtun muhtin politihkalaš bellodagas. Bellodagat lágidit nominašuvdnačoahkkimiid iešguđetge gielldain/suohkaniin (stuorradiggeválggat fylkkaid dásis), ja doppe mearridit loahpalaš evttohaslisttu. Evttohasat bardojuvvojit vuoruhuvvon ráiddu mielde. Dát mearkkaša ahte evttohasain geat leat listtu bajimusas, lea stuorámus vejolašvuohta válljejuvvot. Evttohaslistu lea seammá go bellodagaid *jienastanseattal*.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea álggariekkelága sisdoallu?
- 2 Man dávjá lea gieldda/suohkanstivraválga?
- 3 Maid mearkkaša nomineret?
- 4 Makkár norgga stáhtaboargáriin lea jienastanvuigatvuohta gieldda/suohkanválgii?
- 5 Makkár olgoriikkalaš stáhtaboargáriin lea jienastanvuigatvuohta?
- 6 Mii lea evttohaslistu?
- 7 Maid oaivvildit dajaldagain suffá-jienasteaddji?

Čoahkkáigeassu

Gielda/suohkan lea geográfalaš guovlu. Lea maiddái politihkalaš ja hálddahuslaš ovttadat. Sátnejođiheaddji lea politihkalaš jođiheaddji, ja ráđđeolmmái lea hálddahusa jođiheaddji.

Politihkalaš válljejuvvon gieldda/suohkanstivra mearrida gieldda/suohkanbušehta ja mo ruđat galget geavahuvvot. Gieldda/suohkanplána muitala masa ja gosa gielda/suohkan áigu geavahit ruđa ja bargoveaga. Dát muitala maiddái makkár fálaldagaid gielda/suohkan fállá mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide. Dát čilge earret eará gosa geainnut, viesut ja skuvllat galget dahkkot.

Gieldda/suohkana sisabođut leat vearut, divadat ja stáhta doarjagat. Buohkain lea vuogatvuhta leat mielde hábmemin iežaset báikkálaš birrasa ja oažžut dieđuid gieldda/suohkana plánaid birra. Sihke rávisolbmot ja nuorat vuollil 18 lagi sáhttet evttohit áššiid gieldda/suohkanstivrii jos ožzot uhcimusat 300 báikkálaš olbmos doarjaga áššái.

Lea gieldda/suohkanválga juohke njealját lagi. Buohkain, geat leat badjel 18 lagi ja geat leat ássan Norggas uhcimusat golbma lagi, lea jienastanvuogatvuhta. Buohkat fertejit leat čálihuvvon jienastuslohkui. Ferte duođaštit ahte lea jienastanvuogatvuhta ovdal go beassá jienastit.

GAŽALDAGAT

- 1 Gii lea politihkalaš válljejuvvon jođiheaddji gielddas/suohkanis?
- 2 Makkár barggut leat gieldda/suohkanstivras?
- 3 Gos oažžu gielda/suohkan sisabođu?
- 4 Gii sáhttá jienastit gieldda/suohkanválggas?

ČIEKNJUDEAPMI

- 1 Mii lea buorre eallin?
Mii lea dehálamos? Eallit buorre servodagas, dahje leat buorre iežainis?
Leago olbmos automáhtalaččat buorre dilli iežainis jus orru buorre servodagas?
Leago vejolaš ahte lea buorre dilli iežainis servodagas mii ii doaimma burest?
Sáhttá go leat seamma áiggis leat sihke rikkis ja geafi?
Mii lea geafivuohta?
- 2 Galle áirasa leat du gieldda/suohkana gieldda/
suohkanstivras, ja makkár bellodagaid ovddastit sii?
- 3 Man láhkai sáhttet gieldda/suohkana ássit váikkuhit
gieldda/suohkanstivrra áššiide, earret válggaid bokte?
- 4 Iskka lea go du gielddas/suohkanis sierra birashoavda?
Makkár birasdoaibmabijut leat doaimmas du gielddas/
suohkanis?
- 5 Namut ovdamearkkaid makkár iešguđet joavkkut sáhtte
váikkuhit politihkkáriid bargguide?
- 6 Iskka leago oktage din gielddas/suohkanis geavahan
álggariekotelága? Makkár ášši ovddidedje sii, ja makkár
vástadusa ožžo sii?
- 7 Makkár áššái sáhtášit don čohkket 300 vuolláičállaga
vai beasašit ovddidit dan gieldda/suohkanstivrii dahje
gávpotstivrii?
- 8 Geavat Interneahta (www.kommune.no) ja gávnna
galle nissonolbmo leat du gieldda/suohkana gieldda/
suohkanstivras. Buohastahte uhcimusat guovtte ránnjá
gielldain/suohkaniin. Čále báikkálaš áviisii juoidá dán ášši
birra.

GUORAHALLAN

- 1 Dán guorahallama galgabehtet bargat joavkkus.
Oahpaheaddji ráhkada joavkkuid, 3-5 oahppi joavkkus.
Gažaldat livčii nuo omd:

Vuoruha go mu gielda/suohkan skuvlaášiid eanet go ránnjá gielda/suohkan dahje eará gielda/suohkan mii lea olmmošlogu hárrái seamma stuoris. Guorahallet ovdamarkka dihtii gielddas/suohkanstivrra bušeahtha mearrádusa vuodul. Čilgejehket man vuodul leat guorahallan ášši.

Leago gielddas/suohkanis fálaldat nuoraide maid gielda/suohkan ruhtada? Ollu vuoruha ránnjá gielda/suohkan earáid ektui.

Guorahallet bellodagaid prográmmaid. Válljejehket uhcimusat golmma bellodaga prográmma. Guorahallet maid bellodagat lohpidot nuoraid doaimmaide. Maid lohpidot iešguđet bellodagat?

Joavku galgá plánet ja čađahit iskama joavkku ráhkadan gažaldagaid vuodul.

Digaštallet njálmmálaččat ja čálalaččat joavkkus dahje ceahkis bohtosiid maid lehpet gávnahan.

- 2 Čállet servodatfágalaš teavstta. Čállet ovtta dáin fáttáin:

Mii lea gielda dahje suohkan?

Makkár doaimmat leat gielddas/suohkanis?

Gieldda/suohkanválggat.

Geavahehket čálidettiin fágadoahpagiid ja gáldočujuhusaid. Ákkastallet čoahkkáigeasu.

- 3 Manne lea Norga juhkkon gielddaide/suohkaniidda?
Digaštallet gažaldaga ja hábmejehket ákkaid daid iešguđetge oainnuide.

Politihkalaš joavkkut

Dán oasis galggat oahppat

- Man láhkai eaktodáhtolaš organisašuvnnat barget
- Mii lea «lobbet»?
- Álbmotjienasteapmi Norggas
- Mii lea siviila jeagohisvuhta

Maid sáhttet sii dahkat geat eai gula mange bellodahkii?

Man láhkai sáhttet dábalaš olbmot searvat demokratijii? Man láhkai sáhttet leat mielde váikkuheamen Stuorradikki, stáhta dahje gieldda/suohkana mearrádusaide? Leat geahčan mo sáhttit jienastit politikhalaš bellodagaid válggaid áigge, muhto sáhttit maiddái eará láhkai váikkuhit eise-válldiid mearrádusaide.

siviila jeagohisvuhta: civil ulydighet

Norggas lea čoahkkinfriddjavuhta. Čoahkkinfriddjavuhta mearkkaša ahte mis lea vuogatvuhta organiseret iežamet ja váldit vuhtii beroštumiideamet dahje ovddidit áššiideamet main beroštit. li leat dušše politikhalaš bellodagain fápmu, vuhtiiváldit ja ovddidit min beroštumiid. Maiddái iešguđetge organisašuvnnain lea fápmu. Muhto organisašuvnnain lea eahpeformálalaš fápmu. Dát mearkkaša ahte sis ii leat fápmu lága mielde. Organisašuvnnat fertejít danin váikkuhit sin geain lea formálalaš fápmu.

Leat dušše politikhalaš bellodagat mat ovddastit áššiid Stuorradikkis ja gieldda/suohkanstivras. Dain lea formálalaš fápmu.

Organisašuvnnat

Norga lea organisašuvdnariika mas leat lagabui 3000 smávva ja stuorra organisašuvnna. Juohke jagi čálihuvvojít gaskal 15 ja 20 miljovnna miellahttokoartta Norggas. Dát mearkkaša ahte juohke norgalaš ássi lea gaskamearálačcat miellahtun njealji iešguđetge organisašuvnnas. Lea sáhka organisašuvnnain mat leat iešguđetge sturrodagas ja main leat iešguđet lágan ulbmilat. Politikhalaš bellodagat gullet politikhalaš organisašuvnna šlädjii. Muhto gávdnojit maiddái earát geat háliidit searvat ja váikkuhit politikhalaš mearrádusaide:

- Epmolaš organisašuvnnat nugo «Kirkens Nødhjelp», «Norsk Folkehjelp» ja Amnesty International háliidit ahte eiseválddit galget vuoruhit eambbo humanitára veahki ja doarjut olmmošvuogatvuoda rahčamušaid.
- Valáštallanorganisašuvnnat háliidit eanet ruđaid iešguđet lágan valáštallanrusttegiidda ja bargguide doaimmahit valáštallama vuorrasiid ja nuoraid várás.

epmolaš: ideell
divat, divadat: avgift

Sirpmá valástallansearvi
lea eaktodáhtolaš
valáštallansearvi.

- Biilaorganisašuvnnat háliidit eanet ja buoret geainnuid, unnit bummašuvnnaid ja geahpedit boaldámuš- ja biiladivadiid.
- Birasgáhttenorganisašuvnnat geahčalit váikkuhit politihkkariid ja eiseválddiid bearráigeahčat dárkilappot ahte váralaš industrija mirkkot ja doabbarat eai luitojuvvo čáhcái, eatnamii ja áibmui.

lešguđet lágan akšuvnnat dahje miellačájáhusat

Leat mán̊ga ovdamearkka ahte politihkkárat leat ferten rievdadit oainnuideaset áššái maŋŋá politihkalaš miellačájáhusaid. Ollu skuvllat Norggas leat gáddjojuvvon heaitt-heamis danne go olbmot leat akšuneren dáid evttohusaid vuostá.

miellačájáhus, miellačájeheapmi:
demonstrasjon

Vuolláičálusáŋggirdeamit

lešguđet lágan joavkkut ja organisašuvnnat sáhttet leat mielde váikkuheamen politihkkáriid. Dáhpáhuvvá ahte eaŋkil olbmot ja organisašuvnnat servet álggahit vuolláičálusáŋggirdeami. Ovdamearkka dihtii doarjut ahte muhtin olmmoš galgá oažžut ássanlobi Norggas.

vuolláičálusáŋggirdeapmi:
underskriftskampanje

Áviisasáhkavuorru

Sihke organisašuvnnat ja eaŋkil olbmot sáhttet čállit sáh-kavuoruid dahje čállosiid áviissaide áššiid birra main beroštit. Sáhttet ieža ovddidit áigeguovdilis ášši, dahje sáhttet commenteret dahje čállit oaiviliiddiset earáid áviisa-sáhkavurui dahj áviisačállosii. Ovdamearkka dihtii ahte báikkálaš gávpi ii berre oastit gálvvuid dihto riikkas.

áviisasáhkavuorru: avisinlegg
goariduvvoneana: utviklingsland

Miellačájáhusat - demonstrašuvnnat

Organisašuvnnat ja bellodagat sáhttet maiddái álggahit politikhalaš demonstrašuvnnaid. 2001:s serve 40 000 olbmo

čájehit vuostehágú veahkaválddi ja racismma vuostá mañjágo Benjamin Hermansen goddui. 2003:s serve seamma ollu olbmot vuostálastit USA invašuvnna Irákii. Eanaš miellačajáhusat dahje demonstrašuvnnat leat čaðahuvvon rafálaš láhkai.

Kapitalismma globaliseren čilgejuvvo dávjá ahte kapitála (rikkis ja fámolaš báñkkut ja industriijafitnodagat) ásahuvvo miehtá máilmomi, erenoamážit goariduvvoneatnamiin, gos geavahit hálbbes bargoveaga ja gos váilot demokráhtalaš vuoigatvuodat nugo ovdamearkka dihtii fágasearvvit. Ollugat oaivvildit ahte globaliseren lea positiiva danin go ásahuvvojit bargosajit geafes riikkaide.

Govva čájeha demonstrašuvnnaid Göteborgas EU-njunnošiid čoahkkimiid oktavuodas geasset 2001. Miellačájeheaddjít dáhtto čájehit ahte kapitalismma globaliseren dagaha fuones váikkuhusaid ollu olbmuid birgenláhkái.

Skábmamánu 30. beaivve 1999 lei WTO:s (World Trade Organization) jahkásaš čoahkkin Seattles, USA:s. Lea ollugiidda mearkabeaivin danin go lea vuosttaš geardde ahte duháhiid mielde čoahkkanedje demonstreret *kapitalismma globaliserema* vuostá. Olbmot miehtá máilmimi, maiddái Norggas, serve čájehit oktiigullevašvuoda dasa. Okta daid demonstrašuvnna álggaheddjiiñ lei riikkaidgaskasaš organisašuvdna Attac.

Attac vuodđuduvvui Frankriikkas 1998:s kritikhalaš vuostálasti globaliserema vuostá. Organisašuvnna ulbmil lea geahpedit erohusa geafes ja rikkes riikkaid gaskkas máilmis.

Lobben-doaimmat

Jus Stuorradiggi áigu meannudit ja mearridit birasgáhtten guoski áššiid, de geahčalit birassuodjalanorganisašuvnnat, nugo ovdamemarka dihtii «*Birasvuodđudus Bellona*» dahje luonddusuodjalansearvi «*Naturvernforbundet*» váikkuhit stuorradiggeáirasiid. Organisašuvnnat ráhkadit dábálačcat iežaset dokumeanttaid maid sáddejít Stuorradikki energija-ja biraslávdegoddái. Dáhttöt maiddái čoahkkimastit eankil áirasiin dahje bellodatjoavkuin ja nu bessel ákkastallat oainnuideaset. Organisašuvnnat sáhttet maiddái ovddidit doaibmabijuid evttohusaid lávdegotti gulaskuddamii. Dát leat lobben-doaimmaid ovdamarkkat.

gulaskuddan: höring

lobbendoaibma: lobbyvirksomhet

Stuorámus diehtojuohkinfitnodagat leat virgádan ere-noamáš olbmuid geaid bargun lea veahkehit ealáhusaid dan láhkai ahte eiseválddit mearridit áššiid ealáhusaid miela mielde.

Álbmotjenasteapmi Norggas

Álbmotjenasteapmi, *referendum*, lea jienasteapmi man buot boargárat sáhttet dahkat geain lea jienastanvuogatvuhta riikkas. Álbmotjenasteapmi sáhttá leat mearrideaddjin dahje *ráđđeaddin*. Ráđđeaddin mearkkaša ahte jienasteaddjít addet ráđiid Stuorradiggái man berrejít čuovvut, muhto Stuorradiggi ii dárbaš čuovvut daid ráđiid.

Norgga vuodđolágas ii leat čállon mihkkege álbmotjena-

steami birra, muhto leat datte lágiduvvon guhtta ráðdeaddin álbmotjienasteami Norggas. Guokte vuosttaš ledje 1905:s, loahpahit unionvna (99,95 proseantta jienastedje dahkat Norgga iešstivrejeaddjin) ja stivrenvuogádaga hárrái (78,9 proseantta jienastedje Norgga dahkat monarkijan).

Guokte manemuš álbmotjienasteamis lei sáhka ahte galggai go Norga searvat Eurohpalaš oktavuhtii (EO:ii) 1972:s ja Eurohpalaš uniovdnii (EU:ii) 1994:s. Sihke 1972:s ja 1994:s lei snoagga eanetloku ahte ii searvat miellahttun.

Loga dáid birra nuoraidskuvlla historjjá oahppogirjjis: SÁPMI JA MÁILBMI – Historjá 2 – Sápmi / Norga / manjá 1940, s. 110-112.

MUITTÁT GO?

- 1 Maid mearkkaša formálalaš fápmu?
- 2 Makkár ákšuvdnavuogit sáhttet geavahuvvot?
- 3 Mii lea lobben-doaibma?
- 4 Goas lei vuosttaš álbmotjienasteapmi Norggas, ja man alde jienastedje?
- 5 Goas lei manemuš álbmotjienasteapmi Norggas, ja man alde jienastedje?

Siviila jeagohisvuohta

veahkájo: voldelig
vuollástit: okkupere

Siviila jeagohisvuohta mearkkaša ahte muhtimat diehtomielalaččat rihkkot lágaid ja mearrádusaid veahkájo vugiid haga. Vaikko dat maid barget, lea láhkarihkkun ja vaikko dihtet sáhttet ránggáštuuvvot, de oaivvildit ahte lea riekta dahkat dan. Jus ovdamearkka dihtii gielda/suohkan lea mearridan gaikut muhtin náveha, de sáhttet muhtin nuorat vuollástit dahje okkuperet náveha dan láhkai ahte fárrejít dokko. Oaivvildit ahte lea boastut gaikut náveha go sáhttá leat viessun sidjiide geain ii leat gos ássat jus beare divusta dan.

Eará ovdamearka lea go birasgáhttejeaddjit gaikot muhtin fabrihka uvssaid ja mannet sisá gávdnat lobihis mirkkuid vurkkodeami. Sin áigumuš lea hehttet ahte eana dahje juhkančáhci ii mirkkohuvo.

Sápmelaččaid vuostálastimat

1978:s mearridii Stuorradiggi buođđut Álttá-Guovdageančázádaga oažzut eanet el-rávnnji guvlui. Dát buođđun-áigumuš suhttadii earret eará ollu sápmelaččaid, ja danin serve geahččalit bissehit buođđuma. Oaivvildedje dát čuzii sámiid eana- ja čáhcevuogatvuođaide. Sámelihkadus organiserejuvvui hehttet čázádaga bilisteami. Ožžo doarjaga birasgáhttejeddjiin, ja sihke ášshedovdit ja beakkán olbmot serve vuostálastit buođđuma.

Sámelihkadusa joavku demonstreremin Ráđđe-husviesu olggobealde Oslos.

*Sámi nissonat okkuperen stáhtaministara čoahkkinlanja
guovvamánuš 1981. Nissonjoavkku njunuš Ellen Marit Gaup
Dunfjeld olgešravddas. Stáhtaministtar Gro Harlem Brundtland
ja gielddaminsttar Harriet Andreassen (selggos) dearvvaheamen
miellačájeheddjiid. Nissonat gáibidit ahte stáhtaministtar galgá
bisseehit Álttá-Guovdageain-čázádaga buođđuma.*

Golggotmánuus 1979:s ceggejedje sápmelačcat lávu Stuorradikki olggobeallái ja muhtumat nealgudišgohte. Dát dagahii ahte buođđuma bargu maŋiduvvui, muhto 1980:s čielggai ahte buođđun galgá datte dahkkot Uvjarodú (Still) bokte.

Ođđajagemánu 14. beaivve 1981 álggahuvvui nu gohčoduvvon Áltá-akšuvdna. Čuđiid miele miellačájeheddjit čatne oktii iežaset láhkkiiguin boltunmašiinnaid ovddabeallái čuorvvassániiguin «Ellos eatnul!» («La elva leve»). Ráđđehus sáddii 600 politiijaolbmo Áltái oažžut eret miellačájeheddjiid nu ahte bargu sáhtii álggahuvvot. Olles málbmi lei maid fuomášan mii dáppe dál dáhpáhuval.

Stáhtaministara kantuvrra okkuperen

Guovvamánuš 1981:s vulge 14 nissonolbmo ja mánná Osloigos sii okkuperejedje stáhtaministara Gro Harlem Brundtland kantuvrra. Sin ulbmil lei bissehit Álttá–Guovdageain-čázádaga buođđuma. Háliidedje maiddái oažžut stuorát beroštumi sámiid eana- ja čáhcevuigatvuođaid rahčamušaide.

Sápmelaččat vuottáhalle čázádaga buođđuma ášśis, muhto vuite politihkalaš vuottu. Dát dáiddii lean sivvan dasa ahte Norgga ráđđehus nammadii guokte lávdegotti čielggadit sámiid vuigatvuođaid ja kulturgažaldagaid, main lea leamaš dat váikkuhus ahte Sámediggi ásahuvvui 1989.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea siviila jeagohisvuhta?
- 2 Goas vuodđuduuvvui sámelihkadus ja manne?
- 3 Mii lea Álttá–Guovdageain-čázádaga akšuvdna?

Čoahkkáigeassu

Norggas lea mis lohpi organiseret ja rahčat áššiid ovddas masa mis lea beroštupmi. Ollugat válljejit bargat beroštusorganisašuvnnain dan sadjái go searvat politihkalaš bellodahkii.

Politihkalaš bellodagain, mat leat Stuorradikkis, lea formálalaš fápmu. Mearkkaša ahtesis lea fápmu láhkamearrádusaid vuodul. Organisašuvnnat, nugo ovdamemarka dihtii Birasgáhttenorganisašuvdna Bellona, sáhttet juksat eahpeformálalaš fámu dakko bokte ahte váikkuhit sin geain lea formálalaš fápmu. Organisašuvnnat sáhttet lágidit vuolláičalusánggirdemiid, demonstrašuvnnaid ja lobbet dahje feaskárastit.

Norggas lea leamaš guhtta álbmotjienasteami. Álbmotjienasteapmi, *referendum*, sáhttá leat mearrideaddjin dahje ráđđeaddin. Ráđđeaddin mearkkaša ahte jienasteaddjin rávvejit maid Stuorradiggi berre čuovvut.

Guokte vuosttaš álbmotjienasteami ledje 1905:s. Dalle jienastedje galgá go Norga geassádit Ruota uniovnnas ja galgá go Norga šaddat gonagasriikan, monarkiian. Guokte manjemuš álbmotjienasteamis lei sáhka ahte galgá go Norga searvat Eurohpalaš oktavuhtii (EO:ii) 1972:s ja Eurohpalaš

uniovdnii (EU:ii) 1994:s. Sihke 1972:s ja 1994:s lei snoagga eanetlohku ahte ii searvat miellahttun.

Siviila jeagohisvuhta mearkkaša ahte muhtimat diehtomielalačcat rihkkot lágaid ja mearrádusaid veahkaájo vugiid haga. Ovddamearkka dihtii sáhttet birasgáhtte-jeaddjit gaikut muhtin fabrihka uvssaid ja mannet sisá gávdnat lobihis mirkkuid vurkkodeami. Sin áigumuš lea hehttet ahte eana dahje juhkančáhci ii mirkkuhuvo.

1979:s rahčagohte sápmelačcat oažžut beroštumi sin eana- ja čáhcevuoigatvuođaide. Sámelihkadus vuodđuduuvvui, ja sápmelačcat akšonerejedje iešguđet láhkai. Stuorámus akšuvdna lei Álttá-Guovdagain-čázádaga akšuvdna ođđajagemánuš 1981:s.

beroštusorganisašuvdna: interesseorganisasjon

láhkamearrádusat (pl): lovverk

snoagga: knepent

GAŽALDAGAT

- 1 Geas lea formálalaš fápmu?
- 2 Galle álbmotjienasteami leat leamaš Norggas?
- 3 Manin gohčoduvvo dat go muhtimat rihkkot lágaid ja mearrádusaid veahkaáju vugiid haga?
- 4 Makkár akšuvnnaid álggahedje sápmelaččat 1979:s?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Man láhkai livčet reageren jus livčet fuobmán ahte juhkančáhci du guovllus lea nuoskkiduvvon, muhto báikkálaš eiseválddit oaivvildit ahte ii sáhte almmuhit velá, danne go turistaáigodat álgá. Čális ákkaid mat dorjot du čuoččuhusa, ja digaštallet ceahkis.
- 2 Gávnna golbma ovdamearkka čoahkkinfriiddjavuođas Norggas. Man láhkai jáhkát servodat livčii leat jus ii livčče leat čoahkkinfriiddjavuohta? Geavat áinnas ovdamearkkaid eará riikkain nai.
- 3 Vállje golbma dahje njeallje organisašuvnna. Iskka makkár áššiid vuoruhit bargat, ja gávnna man stuorra váikkuheapmi sis lea. Namut ovttä ovdamearkka maid leat juksan/joksan.

GUORAHALLAN

- 1 Fossila boaldinávdnasat leat koalla, olju, gássa mat addet duođalamos CO₂-luoitima. Ovttasbargga luonddufágaoahpaheddjiin. Guorahala makkár eará energijagáldu sáhttit geavahit ja ođasmahttit. Ráhkcat reklámapláhkáha mas boahtá ovdan vejolaš molssaeavttu energijagáldu. Čielggat maid leat gávnahan ja bohtosiid.
- 2 Geavat interneahta ja guorahala Attac Norga. Ovdanbuvtte bohtosiid njálmálaččat ja čálalaččat.
- 3 Leago ášši maid oaivvildat ahte lea nu dehálaš ahte sáhtášit geavahit siviila jeagohisvuoda? Gávnna čuoččuhusaid ja digaštallet ceahkis.

Mediat ja váikkuheapmi

Dán oasis galggat oahppat

- Makkár mediat gávdnojit
- Makkár doaimmat sis leat
- Makkár fápmu sis lea
- Interneahta vejolašvuodat ja ráddjehusat

Njealját stáhtafápmu

Vuođđolága mielde lea mis Norggas *sátnefriddjavuohta*. Mearkkaša earret eará ahte mis galgá leat friddja ja sorjasmahttun *joavkodieđihangaskoapmi*. Muhto joavkodieđihangaskoamis lea fápmu váikkuhit min dieđuid ja komentáraid bokte maid almmuhit. Danin gohčoduvvo dávjá joavkodieđihangaskoapmi njealját stáhtafápmu, dannego sis lea nu stuorra váikkuhanvejolašvuohta, ja dannego krontrollerejít dan golbma eará.

ráddjehus: begrensning
joavkodieđihangaskoapmi:
massemedium

Demokráhtalaš riika eaktuda ahte buot boargárat sáhttet searvat politihkkii ja dán láhkai leat mielde váikkuheamen mearrádusaid. Norggas sáhttet buohkat geat leat deavdán 18 jagi, jienastit daid politihkkáriid geat galget mearridit earret eará skuvla- ja dearvvašvuodavuogádaga lágaid. Muhto jus mii duodaid galgat sáhttit searvat politihkalaš digaštallamiidda, de mis fertejít leat dieđut mat dáhpáhuvvet servodagas. Daid dieđuid oažžut *joavkodieđihangaskoapmiin*, áviissain, radios, tv:s ja interneahtas.

Joavkodieðihangaskoamit min birra

Gávdnojit mángga lágan *mediat*. lešguðet lágan mediaid seammaláganvuhta lea ahte buohkat kommuniserejít dahje gulahallet. Dat gaskkustit sága. Muhto sága sisdoallu molsašuddá. Lea stuorra erohus ovdamearkka dihtii oðas-reportáša ja musihkkavideo gaskkas.

Preassas leat sierra njuolggadusat man láhkai almmuhit áššiid. Neahttasiiddus www.presse.no sáhtát gávdnat «Leage varrugas-páhkát» (Vær varsom-plakat).

gaskkustit: formidle

sáhka: dás: nyhet

máinnus, rekláma: reklame

Deaddiluvvon mediat, maid fertet lohkat, leat earret eará beaiveáviissat, vahkkobláðit, mánnošá áigečállagat, fágabláðit, politikhalaš propagándagihppagat ja máinnus/reklámagihppagat. Radiot ja mp-čuojanasat leat mediat mat hástalit gulu, du guldalannávccaid. TV, video ja filmmat čuhcet eanet dovdduide danin go dáid mediain lea sihke teaksta, jietna ja govva.

hástalit, hásttuhit: utfordre

geatnit: kople

almmostahttit: avsløre

moaitinveara: kritikkverdig

Nugo diedját, de addá diehtojuohkinteknologijja vaikko man ollu vejolašvuodaid dutnje háhkat dieðuid ja gulahallat earáiguin. Jus dus lea dihtor, de sáhtát geatnit dan modemii dahje njuolggaa fierpmádahkii mas beasat internehtii. Interneahutta lea máilmiviidosaš fierpmádat masa dihtorat miehtá máilmui leat čadnon. Lea dego hirbmat stuorra girjerájus dahje arkiiva.

Joavkodieðihangaskoami barggut

- *Dieðu juohkit* – sis lea vuogatvuhta muitalit mii dáhpáhuvvá du ruovttubáikis, Norggas ja muðuid máilmvis.
- *Čilget* – sis lea vuogatvuhta čilget manin dat dáhpáhuvvá. Sii almmostahttet dávjá politikhalaš oainnuid mat fas cahkkehit vuostálastimiid ja digaštallamiid.
- *Suokkardit* – sis lea vuogatvuhta suokkardit ja dutkat dili servodagas nu ahte eaŋkilolmmoš dahje joavkkut eai

TV-kanálaid lohku lea garrisit lassánan, muhto kvalitehta gale lea nuo ja ná.

meannuduvvo eahperehálaččat. Sii galget leat «vákta-beanan».

- *Almostahttit* – sis lea vuogatvuohta almmostahttit almmolaš eiseválddiid, organisašuvnnaid, dahje ean̄kilolbmo daguid jus láhttejit moaitinveara láhkai dahje rihkkot Norgga lága.
- *Guoimmuhit* – sis lea vuogatvuohta fállat guoimmuheami ja suohttasiid min árgabeaivvi eallimii.

Daid maid mediat áigot bajásčuvget, čilget, dutkat ja almmostahttit, mearridit dábálaččat ieža. Sis leat vaikko man ollu dieđut ja ođđasat maidda ii leat sadji ja áigi almmuhit. Danin doaimmahusat mearridit makkár dieđuid almmuhit midjiide.

Okta vel bargu – dinet ruđa!

Mediain lea maiddái eará ulbmil: Galget dinet ruđa oama-steddiidasaset. Dehálaš mediain nugo Aftenposten, Dagbladet, VG ja TV2 leat oamasteaddjit geat gáibidit ahte doaibma gánnáha ekonomalaččat.

Man láhkai dinejit mediat? Áviissat, nugo VG ja Dagbladet, dinejit eanemusat go vuvdet eankil áviissa. Eaktun ahte birgejtit, lea ahte olbmot ostet áviissa ovdamearkka dihtii go leat jođus bargui dahje barggus, leat gávppašeamen gávppis dahje bargomátkkis. Danin ii leat ártet ahte bajilčállagat leat stuorrát ja geasuheaddjit. Olbmot han fertejtit geasuhuvvot oaidnit mii čuožju.

Áviissat, nugo Aftenposten, Adresseavisen ja Bergens Tidende, leat nu gohcoduvvon dingonáviissat. Dát bohtet juohke beaivvi poastagássii. Danin oainnát maiddái ahte dákkár áviissain lea eará hápmi – bajilčállagat leat áinnas smávibužjan ja ártihkkalat guhkibužjan.

Makkár áviisa dal juo leažzá, de fertejtit buot áviissain leat almmuhusat jus galget birget ekonomalaččat. Danin lea riekta dadjat ahte áviissain leat guokte ruhtagáldu: áviissa vuovdin ja almmuhusat. Dasa lassin ožžot muhtin áviissat, omd. báikkálaš áviissat, preassadoarjaga. Sámi áviissat Ságat ja Ávvir ožžot preassadoarjaga.

Stáhtabušeahdas lea sierra preassadoarjja-poasta sámi áviissaide. Jagi 2011 lei dán poasttas 23,01 miljovnna norgga kruvnnu. Ávvir áviisii juolluduvvui 12,7 miljovnna ja Ságat áviisii juolluduvvui 9,3 miljovnna. Ávvir ja Ságat eai birgeše obanassiige dán doarjaga haga.

Rekláma-tv

Muhtin tv-kanálat, nugo ovdamearkka dihtii Viasat ja Canal+, dinejit ruđa seamma láhkai go dingonáviissat. Olbmot sohpel dingoma, mákset dan ovddas ja besset oaidnit dan maid kanála čájeha. Dasa lassin leat almmuhusat sisaboah-tun mas dinejit ollu. Dakkár kanálat leat earret eará TV2 ja TV Norge. Sis leat reklámat mat botkejtit sin tv-sáddagiid dahje leat tv-sáddagiid gaskkas. Mađe eanet reklámat, dađe eanet sisaboantu.

Maiddái radiokanálat nugo P4 ja kanála-24 ellet almmuhus-sisaboaðuin. Jus dát sisaboaðut nohket, de lea bahá ahte radiokanálat reastaluvvet.

reastaluvvat: gá konkurs

NRK (Norsk Riksringkasting)

NRK lea erenoamáš dilis ja das leat mágga láhkai buoret eavttut go sihke áviissain ja gilvaleaddji radio- ja tv-kanálain. NRK lea riikkaviidosaaš áibmoomedia, mii oažju sihke stáhtadoarjaga ja liseansadivada bokte sisaboaðu. Buohkat geain lea tv, fertejit máksit tv-liseansadivada. Daid manjemuš jagiid leat oaidnán ahte leat čájehišgoahtán suollemas reklámaid maiddái NRK tv-sáddagiin. Fitnodagat, mat dorjot stuorra valáštallandoaluid, ožžot čájehit logoideaset ovdal sáddaga.

NRK:s ii leat rekláma sáddagis. Datte beroštit ja čuvvot mielde geahčilogu ja guldaleaddjilogu. NRK ii hálit vuottáhallat radiokálaide dego P4:ii dahje tv-kanálaide nugo TV3:ii. Danin čuvvot mielde geahči- ja guldaleaddjiloguid gehč-čiidiskosiin. Muhto NRK-tv NRK-radio sáddejít maiddái nu

NRK-tv rahppui almmo-lačcat borgemánu 20. beaivve 1960. Dan dagai Gonagas Olav.

gohčoduvvon gáržzes prográmmáid. Leat prográmmat maid olbmot uhccán gehčet ja guldalit, muhto datte leat dehálaččat doalahit viiddis fálaldaga.

Makkár oððasiid oažžut?

Dáhpáhuvvá juohke beaivvi ja oppa áigge juoga nu. Sáhttet leat válggat USA:s, Sámediggeválggat, nealgedilli Sudanas, soahdedilli Afganistanas dahje biilalihkohisvuoha. Demokráhtalaš riikkain válljejit mediaid doaimmahusat makkár oððasiid galget almmuhit. Uhcit demokráhtalaš riikkain sáhttet leat stivrejeaddji dahje ráððedeaddji eiseválddit geat mearridit.

Dárkkástus

dárkkástus: sensur

veahkájo: voldelig

Dárkkástus mearkkaša ahte riikka eiseválddit mearridit mii galgá čállot áviissain, daddjot radios ja čájehuvvot tv:s ja gávdnot interneahdas. Media oktavuođas mearkkaša dárkkástus dan ahte dárkkistit teavstta dahje filmma, dahje sihkkut dan mii sáhttá leat midjiide eahpemorálalažjan. Dárkkástusa sáhttá maiddái geavahit hehttet politihkalaš unnitlogu beassamis sátnái. Norggas lea dárkkástus ovda-mearkka dihtii filmmaid ahkeloguid hárrái. Maiddái sisdoalu sáhttá sihkkut jus lea roavva veahkájo ášši ja garra porno-grafija.

Politihkalaš dárkkástus

ráððenvuohki: regime

Politihkalaš dárkkástusa dovdat dábálaččat eará ráððenvuogiin mat leat eará máilmmeoasis go min oarjemáilmis. Dat dáhpáhuvvá go ráððehus čiehká dieđuid ja maid riikka ássit eai galgga boahtit diehtit. Dát dahkko vai lea fápmu álbmoga badjel, ja hehttet sátnefridjavuođa mii sáhttá vuolggahit stuimmiid.

Čuoldit oððasiid

2004:s ásahii USA suodjalusministtar Donald Rumsfeld sierra tv-kanála: *Pentagon Channel*. Dát galggai leat dušše soalddáhiid várás, muhto gieskat sáhtte vaikko geat USA:s oaidnit dan birra jándora interneahdas. Journalistat, geain lea kritihkalaš oaidnu USA:a suodjalus- ja olgoriikkapolitiikkii, eai beasa deikke. Dán láhkai čuldojuvvojtit dieđut nu ahte dušše positivvalaš oððasat almmuhuvvojtit.

Oððasat maid beaivválaččat oaidnit ja gullat, leat válljejuvvon dahje čuldojuvvon. *Doaimmahus* mearrida mat galget leat mielde oððasiin; dat ferte válljet miehtá máilmimi oððasiid gaskkas. li leat sadji buot oððasiidda. Doaimmahus árvvoštallá mat leat áigeguovdilis ja dehálamos oððasat ulbmiljoavkku ektui. Lassin ožzot doaimmahusat dieðuid stuorra oðasdoaimmahagagain.

čuoldit oððasiid: dás: sile nyheter
doaimmahus: redaksjon
doaimmahat: byrå

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea njealját stáhtafápmu?
- 2 Mat leat dehálamos joavkodieðihanmediat?
- 3 Makkár doaimmat leat joavkodieðihanmedian?
- 4 Maid mearkkaša dárkkástus media oktavuodas?
- 5 Maid mearkkaša čuoldit oððasiid?

Oza dieðuid iešguðet mediain

Li leat doarvái midjiide oažžut oððasiid dušše tv:s jus galgat oažžut čielga gova mii dáhpáhuvvá máilmvis. Fertet maiddái lohkat áviissaid, girjjiid ja guldalit radio ja ohcat eanet dieðuid interneahdas. Áviissain lea ovdamearkka dihtii buoret áigi ja vejolaš čilget dáhpáhusaid sivaid, ja mii sáhttit ieža mearridit leavttu. iešguðet mediat almmuhit oððasiid iešguðet láhkai ja addet daidda iešguðet áiggi ja saji. Mediat devdet muhtin láhkai guðetguimmiid saji.

Leat iešguðet lágan áddejumit mii lea stuorra oðas, muhto mediamáilmvis gávdnojit muhtin lágan njuolggadusat man láhkai journalistat árvvoštallat oððasiid:

- Dáhpáhus šaddá stuorát oðasin daðe lagat geografalaččat min dat dáhpáhuvvá, dahje jus norgalaš dahje sápmelaš lea seaguhuvvon.
- «Manjemuš oðas» lea dehálamos ja eanemus áigeguovdil.
- Oðas berre áinnas leat eahpedábálaš, áinnas dramatihka-laš.
- Oðas berre áinnas čuohcit dovdduide.

Lea gale maiddái nu ahte eai buot guldaleaddjít, lohkkit ja geahčít oaivvil ahte dát čuoggát leat dehálepmosat ja miellagiddevaččat. Lea maiddái nu ahte mediat árvvoštallet čuoggáid iešguđet láhkai.

Stuorámus oðasásahusat

Gávdnojit ollu stuorra oðasásahusat máilmvis. Eanemus geavahuvvon oarjemáilmvi mediaid gaskkas leat:

- Associated Press (AP), New York:s, www.ap.org
- United Press International (UPI), Washington DC, www.about.upi.com
- Reuters, London, www.reuters.com
- Association France-Presse (AFP), Paris, www.afp.com
- Deutsche Presse-Agentur (DPA), Hamburg, www.dpa.com

Norggas lea «*Norsk Telegrambyrå*» (NTB) dehálamos oðasásahus, www.ntb.no. Nuortaeurohpalaš oðasásahusaid gaskkas fertet namuhit TASS, www.itar-tass.com/eng, mii vuodđuduvvui 1925:s.

Manjá go USA ja Englánđa soahtagohte Irákas, de oarjemáilmvis fáhkkestaga oahpásmuvaimet molssaeavttu oðaskanálain, Al-Jazeera, www.aljazeera.com. Dát lea arába-lašgielat kanála, muhto sáddejít maid oððasiid eangalasgillii.

Anonyma gáldut

Lea dehálaš ahte journalisttain lea vuogatvuhta suodjalit gálduideaset, muđuid ollu olbmot biehttalicče muitaleames. Dát sáhttá hehttet journalisttaid dutkamis ášsi vuđolaččat, ja nu dehálaš dieđut eai addojuvvo. Muhto anonyma gáldut maiddái dagahit váttisin earáide iskat lea go oðas ja čuoččuhus riekta. Lea dalle veadjemeahttun iskat gálduid. Media ja journalistta buorre namma šaddá leat áidna dáhkádus ahte berre luohtit dasa.

Muhtin fuones journalisttalaš barggut leat váikkuhan ahte luohttevašvuhta mediaide lea fuotnánan earret eará go lea čájehuvvon ahte anonyma gáldut eai leat leamaš doallevaččat. Seammás oaidnit maiddái ahte politihkkárat gálibidit

leat anonyman go «suođahit» dahje «ráhkadir» ođđasiid mediai.

Olmmošlogu ektui norga-laččat leat stuorámus áviisalohkki joavku máilm-mis. Muhto maid son nuorat lohket?

Vuostáiváldit

Juohke medias leat iešguđet lágan vuogit ovddidit sin sága dan ulbmiljovkui man háliidit juksat. Sáhka ferte leat heivehuvvon vuostáiváldái. Eanas beaiveáviissain leat ovdamearkka dihtii sierra valáštallansiiddut vai valáštallan-berošteaddjít galget oastit áviissa. TV-fitnodat oastá beakkán amerihkalaš nuoraidráiddu ja doaivu ahte dat galgá geasuhit ollu nuorra gehččiid. Buot dát nuorra geahččit fas galget boahtte vuorus geasuhit iešguđet lágan fitnodagaid oastit reklámaáiggi.

Sáhka áddejuvvo iešguđet láhkai

Dávjá lea nu ahte eat leat ovttaoivilis lea go juoga riekta dahje boastut, ropmi dahje čáppis, somá dahje ahkit, danin go mis leat iešguđet lágan oaivilat. Olbmuin lea iešguđet lágan bearashduogáš. Sii leat bajásgesson iešguđet láhkai. Sis leat iešguđet lágan vásáhusat, beroštumit ja máhttu, ja sis leat iešguđet lágan guottut áššiide. Lea erohus gánddaid/bártniid ja nieiddaid gaskkas, ja nuoraid ja vuorrasiid gaskkas.

Go mediat áigot ovddidit sága, de berre leat čielggas ahte ulbmiljoavku ádde dahje ipmirda dan. Mii sáhttit dulkot sága iešguđet láhkai. Mearkkaša ahte mii bidjat iežamet sisdoalu dan ektui man láhkai mii áddet dahje ipmirdit. Lea okta daid sivain ahte tv lea šaddan miellaávkkálaš media. Sivva soaitá leat ahte jáhkkit govva ii gielis.

Muitalit sáhttá máŋgga láhkai

Go boadát rievssatbivddus ja áiggut muitalit dan birra, de muitalat mátkki birra iešguđet láhkai iešguđet olbmu. Skihpáriidda muitalat mii lei gelddolaš mátkkis ja maid leat dahkan boastut. Váhnemiidda gis muitalat man čábbát don láhttejít. Jus galggat čilget oahpaheaddjái gii jearrá go leat ožzon friddja dan mátkái, de boadát sihkarit čilget man ávkkálaš mátki lei. Buot du veršuvnnat, du oainnu mielde, leat duohta. Mearkkaša ahte heiveha sága guldaleaddji ektui.

Dan seammá barget maiddái journalisttat. Fertejít vál-ljet fákta, mearridit mii galgá šaddat oðasin, ja man láhkai oðas galgá ovdanbuktot. Jus ovdamearkka dihtii nuorat leat illástan muhtin olbmo, de sáhttá dáhpáhus muitaluvvot máŋgga láhkai. Journalisttat sáhttet deattuhit ahte dárbbašuvvojít eanet politijat mat oidnojít. Sáhttet muitalit illástuvvon olbmo vásáhusaid ja dárkilit čilget man láhkai son lea illástuvvon. Dasa lassin sáhttet čállit dáid nuoraid gárrenmirkkuid geavaheami birra. Sáhttet maiddái jearahit makkár ovddasvástádus váhnemiin lea dahje man láhkai skuvllat geahččalit hehttet givssidemiid. Leat ollu vejolaš-vuođat.

«Muitalit man nu bealis» muitala maid journalista hálida deattuhit. Lea dehálaš jurddašit maid dihto muitalanbealli mearkkaša. Oðas soaitá leat oaivvilduvvon dihto ulbmiljovkui. Lea danin dehálaš lohkat, guldalit ja geahččat kritih-kalaččat mediaid sisdoalu.

*Go boðii deatnogáttis viesu lusa,
gánda lei álfárot hirpmástuvvan.
Viegai vissui ja muntilii dálú
olbmuide ahte lei goddán
máilmí stuorámus luosa; dettii
unnimusat 25 kilo. Buohkat
doama olggos geahčcat
dien issoras, stuorra luosa.
Ja nu gánda oktan luosain
govvejuvvui. Jearaldat lea: Olu
son diet luossa dettii?*

MUITTÁT GO?

- 1 Makkár medium lea eanemus miellaávkkálaš?
- 2 Makkár oarjemáilmomi oðasásahusat leat dát: AP, UPI ja NTB?
- 3 Maid mearkkaša muntilit sága man nu oainnu vuodul?

Áviissat

Áviisa sistisdoallá sihke dieđuid ja oaiviliid. Ođassiidduin sáhttit lohkat sihke dáhpáhusaid, dieđuid ja daid duogážiid birra. Stuorámus áviissain leat sihke sisriikka- ja olgoriikkaságat. Doaimmaheaddjičállosis bohtet ovdan áviissa doaimmahusa oaivilat dihto áššis. Jus ovdamemarkka dihtii politihkkárat dihto gielddas/suohkanis leat mearridan heaittihit muhtin giliskuvlla, de oažžut dieđuid dan birra ođassiidduin. Daid maid áviisa oaivvilda ášši birra, sáhttá lohkat doaimmaheaddjičállosis. Áviissain lea maiddái digaštallansiidiu gosa lohkkit sáhttet čállit oainnuideaset.

Sámi áviissat

Vuosttaš sámi áviisa almmuhuvvui jagiin 1875-1875. Áviissa olles namma lei *Muittalægje čuvgetusa haliduvvidi sami gaskast* ja doaimmaheaddjin leigga Christian Andreassen ja Peder Larsen Ucce. Soai goappašagat leigga vázzán Romssa oahpaheaiskuvlla.

Áviisa bođii olggos oktii mánnui, ja olggosaddinbáiki lei Čáhcesuolu. Áviissa ulbmilin lei almmuhit sápmelaččaide ođđasiid sámegillii. Álgonummariin doaimmaheaddji Andreassen čállá Norgga riikkastivrejumi birra ja mii Stuorradikkis dáhpáhuvvá. Ucce fas čilge guhkit čálusráiddus man ávkkálaš oahpahus ja čuvgehusdoaimmat leat.

Muhto Muittalægje ii ceavzán go golbma jagi. Áviisa oaččui uhcán lohkiid. Dasa lassin Andreassen buohcagođii, ja áviissa loahpahettiin son čilge ahte áviisa lea šaddan sutnje stuorra olggosgollun ja áigegáibideaddjin.

Otne lea dilli áibbas eará láhkai. Stáhtabušehtaas lea sierra poasta man namma lea «sámi áviissaid preassadoarjja». Preassadoarjja ásahuvvui 1969:s. Jagi 2011 juolluduvvui buohkanassii 23.011000 norgga kruvnnu stáhtadoarjja sámi áviissaide. Doarjja lea sihke doaibmadoarjja ja gielladoarjja. Otne leat 4 áviissa mat ožzot sámi áviissa preassadoarjaga. Dát njeallje áviissa leat:

- Ávvir, jagi 2011 lei deaddilanlohu 1088
- Ságat, jagi 2011 lei deaddilanlohu 2797

Ávvira doaimmahusgottis Kárášjogas. Grafihkalaš bargi Eva Solbakken ja journalisti Inga Guttorm.

- Lokalavisa NordSalten, lagi 2011 lei deaddilanlohu 2871
- Snåsingen, lagi 2011 lei deaddilanlohu 1611

Guokte mañemuš áviissa leat dárogielat áviissat, muhto áviissain lea maiddái sámi áššiid sisdoallu. Áviissas «*Lokalavisa NordSalten*», leat muhtin čállosat julevsámegillii ja áviissas «*Snåsingen*», leat fas muhtin čállosat lullisámegillii.

Loga sámi mediahistorjjá, neahtas www.calliidlagadus.org/do

Radio - jietna mii juksá ollugiid

Leat go goassige jurddašan ahte radio lea ain áidna media ollu olbmuide? Buohkaide, geat leat čalmmeheamit dahje geain lea fuonesoaidnu dahje lohkanváttisuhta, lea radio dehálamos oðasgaskkusteaddji. Radio lea maiddái guoimmuheaddji ollugiidda go lea juoga maid guldalit. Seammás sáhtát maiddái barggadettiin guldalit radio.

oðasgaskkusteaddji: nyhetsformidler

Riikkain gos stuorra oassi álbmogis leat analfabehtat, eai máhte lohkat eai ge cállit, ja eai suitte oastit tv, mearkkaša radio hui ollu. Radio bokte sáhttet eiseválldit juohkit dieđuid ja lágidit oahpahusa. Muhto leat maiddái hehttehusat: Go nu ollugat fertejít luohttit radioi áidna diehtogáldun, de sáhttá ráđđehus ribahit geavahit dan propagándan. Mearkkaša ahte ráđđehus sáhttá oktageardánit čilget ja diehtomielalaččat báidnit olbmuid guottuid dihsto áššis.

1981:s mearridii Stuorradiggi ahte NRK:a monopolia galggai loahpahuvvot. Rahppui vejolašvuhta priváhta lagašradio-sáddagiidda. Seammás maiddái loahpahuvvui radio ja tv:a reklámagielddus. Ollu báikkálaš reklámaruhtaduvvon radio-kanálat ásahuvvojedje 1980- ja 1990- logus.

NRK Sápmi

Vuosttaš sámegiel sátta mii sáddejuvvui studios, dáhpáhuval Romssa gávpogis skábmamánu 8. beaivve 1946 tiibmu 1640-1700. Sáddaga doaimmahii guovdageaidnulaš *Sara Klemetsen Hætta*, gii lei vázzimin skuvlla doppe.

Oahpaheaiskuvlla oahppiguovttos *Edel Hætta Eriksen* ja *Katrine Johnsen* šattaiga doaimmaheaddjin giđđat 1948. Ledje guokte 15 minuhta guhkkosaš sáddaga vahkkui.

Easkka jagi 1959 NRK:a Sámeradio bođii buoret ortnegii go Katrine Johnsen, eret Ráttovuonas Deanus, bođii Čáhcessullui fásta doaimmaheaddjivirgái. Čáhcesullos gal ii lean nu buorre bargat sámegiel doaimmaheaddjin, muitala Katrine Johnsen girjjis mii lea čállon su birra. Doppe olguštedje ja cielahedje sápmelaččaid. li son ožzon NRK:a njunnošiin ge nu ollu doarjaga. Sin oaidnu lei ain dat ahte sámegielas ii lean boahtteáigi, danne go dáruiduhttin lei juo nu báidnán sápmelaččaid ja Sámi.

Čáhcesullos Katrine Johnsen oaččui veahki ja doarjaga Thor Frettes, gii barggai NRK:a dárogiel prográmmaid doaimmaheaddjin. Vaikko Frette lei dáčča, de son máhtii sámegiela go lei bajásšaddan Kárášjogas. Son lei maiddáái lohkan sámegiela Oslo universitehtas.

NRK Sápmi ođđasat-studios.

Čakčat 1965 Sámi Radio doaimmahus sirdojuvvui Romssa gávpogii. Prográmmafálaldagat maiddái buorránedje go Norga, Ruotta ja Suopma sohpe sáddegoahtit oktasaš ođassáddagiid davvisámegielagiidda. Suoma bealde ledje sámegiel sáddagat álggahuvvon 1948:s ja Ruota bealde 1952:s.

Čakčat 1976 NRK:a Sámi Radio doaimmahus sirdojuvvui Kárášjohkii.

NRK Sápmi, ovddeš NRK Sámi Radio, lea sierra divišuvdna NRK:s. Sáddejít sáddagiid sihke radios, tv:s ja interneahtas sápmelaččaid várás.

MUITTÁT GO?

- 1 Maid sahtát lohkat doaimmaheaddjičállosis?
- 2 Maid gávnat digaštallansiidduin?
- 3 Geaidda lea radio dehálamos diehtogáldun?
- 4 Mii lea NRK Sápmi?

Interneahhta – duohtavuođat ja eahpeduohtavuođat

Diehtojuohkin- ja gulahallanteknologija (IKT) lea rievtti mielde oktasašnamahus mo vieččat, barggat, rájat, čájehat ja sáddet dieđuid elektrovnalaš veahkkeneavvuid bokte. Diehtohivvodat lea vaikko man ollu, nu ahte gažaldat šaddá mo válljet. Lea dehálaš ahte hábme čielga čuolbmačilgehusa vai diehtá maid ohcá ja makkár vástádusa hálida oažžut. Lea stuorra gáibádus ahte lea iešráđalaš, ja du árvvut ja norpmat iskojuvvojit go neahtas gávdnojít ollu boasttu dieđut.

Interneahhta oažžu stuorát ja stuorát mearkkašumi ja lea dat joavkodiedžihangaskoapmi mii lassána eanemusat. Lea reaidu man sihke journalistat ja earát sáhttet geavahit beassat diehtit mii dáhpáhuvvá máilmmiss. Jus dáhpáhuvvá juoga ovdamerkka dihtii USA:s, de sáhttá gávdnat interneahtas nugo ovdamerkka dihtii Washington Postas maid dat čállet dan birra.

Guovddáš doahpagat:

Interneahhta/Web-fierpmádat lea máilm-mi viidosaš dihtorfierpmádat. Juohke áidna dihtor mii lea čadnon fierpmádahkii dihto láhkai, lea iešheanalaš ovttadat. Ii leat guovddáš mii stivre interneahta. Dábáleamos oktavuohta interneahttii lea World Wide Web (WWW) bokte.

WWW (World Wide Web) sistisdoallá siidduid teavsttaiguin, govaiguin ja jienaguin. Siiddut leat čadnon oktii nu gohcoduvvon hyperateavsttain. Hyperateaksta lea merkejuvvon alit ivnniin. Go deaddila dasa, de beassá eará siidui dahje eará dokumentii neahtas. Ii dárbaš smiehttat gos máilmmiss diehtu lea ráddjon. Dan dihtet dihtor-prográmmat.

URL: Buot dokumeanttain, govain ja jietnafiillain interneahtas lea čujuhus, URL

(Uniform Resource Locator). URL dagaha ahete buot dihtorat mat leat interneahtas, sáhttet gávdnat dan čujuhusa.

Govdafierpmádat lea vuohki sáddet digitála dieđuid alla leavttuin sierra el-jođđasa bokte.

Fierpmádat. Ollugat bidjet guokte dahje eanet dihtoriid oktii fierpmádahkan:

1. LAN lea oaniduvvo sánis Local Area Network ja geatná báikkálaččat oktii guokte dahje eanet dihtoriid el-jođđasa bokte. Oktavuohta dihtora ja čálána gaskkas lea maid LAN.

2. WLAN lea čadnon oktii ná: W, wireless (sráŋggaheapme) ja LAN. Sráŋggahis fierpmádat lea otne buot dábálamos ruovttuin. Muhto sihkkarvuoda haga sáhttá ránnjá dahje vaikko gii beassat du dihtorii.

sráŋggaheapme: trådløs

čálán: skriver, skriveenhet

Vuoignaduodjeláhka

Stuorradiggi mearridii giđdat 2005 rievdadit vuoignaduodjelága. Rievdadus dagahii ahte buot vuoignaduoji ávdnasiid kopierenvuogit ja viežžamat interneahtas leat lobiheamet. Dát guoská musihkkii, filbmii, tekstii (girjái), govvii ja prográmmagálvui.

Vaikko omd. ásahusain lea ovddasvástádus čuovvut lága, de berrejit, nugo skuvllat, hehttet lobihis viežžama interneahtas. Ovdamearkka dihtii giddet vejolašvuoda viežžat dihto fillaid.

Ásahusat nugo skuvllat fertejít ieža čuovvut ahte sis leat gustojeaddji liseanssat buot dihtorprográmmaide maid oahppit geavahit.

Dábálaš váttisuohtha lea ahte ásahusa bargit dahje skuvlla oahppit gávdnet goavid interneahtas maid kopierejít ja geavahit oahpahusa ovdanbuktimiin, neahttiidduin jna. Ollugat eai dieđe ahte rihkkot vuoignaduodjelága. Ásahusat ja skuvllat berrejit muitalit sihke bargiide ja ohppiide goas rihkkot vuoignaduodjelága.

*Skuvlaoahppit
dihtorastimin.*

MUITTÁT GO?

- 1 Goas bođii vuosttaš gávpe-tv-kanála?
- 2 Birrasii man guhká bistá tv:a ođassátta?
- 3 Maid suddje vuoignaduodjeláhka?

Čoahkkáigeassu

Vuođđoláhka sihkarastá sátnefridjavuođa Norggas. Okta eaktu ealli demokratijii lea ahte boargárat ožzot buot dieđuid joavkodieđihangaskomiin, áviissain, radios, tv:s ja internehtas.

Joavkodieđihangaskomiin lea vuogatvuhta gaskkustit dieđuid áššiid birra mat dáhpáhuvvet ja čilget manne dáhpáhuvvet. Sis lea vuogatvuhta iskat diliid servodagas ja almmuhit kritikhalaš diliid. Media galgá maid guoimmuhit.

Olbmuin lea iešguđet lágan duogáš. Danin áddejít dahje ipmirdit ságaid maiddái iešguđet láhkai. Seammás maiddái čalmmustahttá journalistia daid ságaid maid oaivvilda leat dehálamosat. Norggas lohket 79% álbmogis (gaskal 9 ja 79 jagi) bábiráviissa dahje neahuttaáviissa. Almmuhvvojit guokte sámi aviisa.

NRK:a oktovoigatvuhta dahje monopola loahpahuvvui 1981:s. TV lea dat media mii váikkuha min eanemusat danin go váikkuha min sihke teavsttaiguin, jienaguin ja govaiguin. Mii geavahit eanemus áiggi tv geahčcat, ja mii jáhkkit ahte govva ii sáhte gielistit. TV-ođđasat eai galgga dušše addit dieđuid midjiide, muhto leat maiddái vuohkasat šearpmas.

Interneahhta lea dat media mii eanemusat lassána nuoraid gaskkas. Oažžut dieđuid ja vejolašvuodja gulahallat eará olbmuiguin miehtá máilmimi. Interneahhta lea váttis sensureret. Lea maiddái seammás váttis

earuhit mii lea duohta ja mii ii leat duohta. Sihkarvuhta geavahit fierpmádaga, lea maiddái stuorra hástalus.

GAŽALDAGAT

- 1 Man láhkai lea sátnefridjavuohta sihkaraston Norggas?
- 2 Makkár njeallje joavkodieđihanmedia rehkenastit mii?
- 3 Goas loahpahuvvui NRK:a oktovoigatvuhta dahje monopola?
- 4 Makkár joavkodieđihanmediai geavahit eanemus áiggi?
- 5 Makkár medias lea stuorámus lassáneapmi geavaheddjiid gaskkas?

ČIEKNJUDEAPMI

- 1 Loga muhtin lohkiidčállosa báikkálaš áviissas. Vállje čállosa mii geasuha du beroštumi. Digaštallet ceahkis lohkiidčállosa. Čále lohkiidčállosa mas kommenteeret čállosa válljema, dahje čále lohkiidčállosa ášši birra mas beroštat. Sádde dan báikkálaš áviisi dahje sádde dan digitála filan post@avvir.no, avis@sagat.no ja/dahje samivaktsjef@nrk.no .
- 2 Makkár media bargu lea du mielas dehálamos? Manin lea dat dehálaš?
- 3 Manne ii leat doarvái ahte oaččut mielde oððasiid ja dieðuid dušše tv:s?
- 4 Vállje muhtin riikkaáviissas njeallje oððasa maid ovdanbuvttát ceahkis. Man láhkai ovdanbuktojuvvo oððas? Makkár dieðut bohtet ovdan? Leago juoga maid váillahat? Makkár prinsihpaid lea journalistia čuvvon ovdanbuktit oððasa?
- 5 Bajilčála lea «Buollin nuoraidskuvllas». Mii sáhttá leat dáhpáhuvvan? Man oaidninsajis lea vejolaš ovdanbuktit ášši? Makkár váikkuhusat leat buot dáid oaidninsajiin? Makkár oaidninsaji vállješit don?
- 6 Man láhkai sáhtášii media váldit buorebut oktavuođa nuoraiguin? Čális lohkiidčállosa, čális váldodoaimma-headdjái čállosa dahje bádde jietna/govva-jiena filla du oainnu áššái. Man láhkai ovddidat ášši iešguđetge vuostáiválldi ektui?
- 7 Makkár ovdamunit leat radios tv:a ektui? Ráhkat sahkavoru dievasdigaštallamii mas ákkastalat ahte radioguldaleapmi váikkuha dan láhkai ahte šattat čeahpit oahppi.
- 8 Namut ovdamearkkaid ja čájet man láhkai oððaágásaš teknihkka dagaha vejolažan oažžut oððasiid ovdan joðánappot.
- 9 Mii lea buorre oððas dutnje? Mii lea fáddá, makkár dieðuid háliidat, ja makkár oaidninsadji geasuha du eanemusat ja lea go dárbu gouvii? Ráhkat váldoalmmuheami áviisi, interneahyttasiidui dahje radio/tv oððassáddagii (golbma minuhta).
- 10 Sohpet ceahkis geahččat seamma filmma. Čállét dahje lohkket jietnabáddái filbmaárvvoštallama ja buohtastahttet bohtosiid.
- 11 Sámi mánát ja nuorat gaskal 11-16 lagi čohkkájít jaska tv:a ja dihtora ovddabeale dahje barget leavssuid gaskamearálaččat 40 tiimmu vahkkui earret skuvlaággi. Ráhkat statistihka áigegeavaheami birra ohppiid gaskkas. Iskka seammás geat dáid gaskkas leat mielde fysalaš lihkadeami doaimmain. Man láhkai sáhtát dulkot bohtosa?

oaidninsadji: dás: vinkling

GUORAHALLAN

- 1 Dán guorahallama galgabehtet bargat joavkkus.
Oahpaheaddji ráhkada joavkkuid, 3-5 oahppi joavkkus.
Joavku galgá hábmet media ja váikkuheami gažaldaga
nugo omd:
  - Makkár oððasiid lohket skuvlaoahppit?
  - Makkár media geavahit (áviisa, radio interneahhta jna.)?

Joavku galgá plánet ja čaðahit iskama din ráhkadan gažaldaga vuoðul.

Digaštallet njálmmálaččat ja čálalaččat joavkkus dahje ceahkis maid lehpet gávnahan.

- 2 Reflekterejehket dihto báikkálaš oððasa. Ohcet daid dieðuid iešguðet mediain. Digaštallet mediaid muntilansaji ja ulbmila.
- 3 Identifiserejehket servodatfágalaš ákkaid, faktaid ja čuoččuhusaid servodatdigaštallamiin ja digaštallamiin medias nugo interneahtas. Árvvoštallet daid kritihkalaččat ja árvvoštallet vuogatvuoðaid ja váikkuhusaid go almmuhuvvvojit interneahtas.

Čorbmadeapmi

LÁHKA JA RIEKTI

Áviissat čállet juohke beaivvi veahkaválddi birra. Dávjá leat dakkár áššit vuosttaš siiddus ja stuorámus bajilčállagiin. Soaittát jurddašit ahte veahkaváldi lea oaivegávpoga váttis-vuohta ja maid leat dievddut dahkan juhkanvuodoas dahje gárrenoaivvis? Muhtin muddui dat lea duohta. Eatnašat leat norgalaš dievddut gaskal 20-29 lagi geat daid dahket.

Soaittát hirpmástuvvat go gulat ahte ruovttuin dáhpáhuvvá eanaš veahkaváldi. Badjel 11 proseantta leat elošteaddjít dahje náittosguoimmit geat váidojuvvojít. Eatnašat leat nisonolbmot oaffarin. Ollu veahkaváldi dáhpáhuvvet čihkosis ja ii váidojuvvo. Politijat oaivvildit ahte dušše 12-16 proseantta veahkaválddis bohtet sin statistihkii.

Man láhkai ja man garra ráŋggáštusa galgá vearredahkki oažžut. Na, das eai leat politihkkárat ovttaoaivilis. Mán̄ggas leat jearran man láhkai giddagasráŋggáštus duođaid doai-bmá. Várra sáhttet šaddat stuorát vearredahkkin go leat čohkkán giddagasas. Dahje várra servodat galgaašii reageret johtileappoit smávit vearredaguid vuostá vai eai nu gallis šatta váralaš vearredahkkin.

Maŋŋá nuppi máilmmesoädi leat riikkaidgaskasaš lágatožžon stuorát mearkkašumi. Norga lea earret eará vuolláičállán dehálaš ON:a soahpamušaid ja konvenšuvnnaid.

Leat dehálaš gažaldagat mat jerrojuvvojít dain kapihtaliin vearredagu, ráŋggáštusa ja lágaid birra.

Riektestáhta ja duopmostuolut

Dán oasis galggat oahppat

- man láhkai politijat dutket ránggáštusáššiid
- makkár áššiid duopmostuolut mearridit
- man láhkai duopmostuolut leat ráhkaduvvon
- geat leat duopmárat
- siviila áššit

Go eallin fáhkka rievdá

Doašk! Čorbma gáibái ja čievčcasteapmi hárčai. Dan maŋná garra čievčcastat oaivái. Dalá maŋná dat olmmoš fas čuožžila.

Man dávjá leat oaidnán dákkáriid TV:s? Nu dávjá ahte lea váttis áddet dahje ipmirdit ahte čorbman ja čiekčan sáhttá leat váralaš. Muhto duohtha dilis gal ii livčče diet olmmoš šat čuožžilan jus livčii nie čorpmahallan ja čievčahallan. Olmmoš gal lei galmmastuvvat dahje jápmit diekkár čievčcastallama maŋná.

geaðas: tinning

Bealli ámadadjó- ja bealljeváttuin mat dikšojuvvojit buohc- cveisueuin, leat čievčcastallama, časkima dahje illásteami sivvan. Dihtet go ovdamearkka dihtii dan ahte jus čorbmaduvvo bealljái dahje geaððašii, de sáhttá bilidit gulu, dahje gullu sáhttá jávkat agibeavái.

Geaðaš suddje jierpmi hállanosiid, danne sáhttá hállan dahje hupman oalát jávkat jus dasa čorbmaduvvo. Dan lassin sáht- tá bealli ámadajus jámálgit jus ámadadjonearva *rihkkašuvvá*.

Čalmmi ii sáhte ravkalit, ii sáhte čaibmat dahje moddjet dan rihkkašuvvon ámadaju bealde. Váttis šaddá maiddái bisuhit borramuša njálmmis danne go njálbmečiehka loažzá.

Dán kapihtalis beasat lohkat nuoraid birra geaid eallin lea rievdan danne go leat vásihan *veahkaválddi*.

vearredahu: forbrytelse

vearredahkki: forbryter

veahkaváldi: vold

rihkkašuvvat: fá skavank

Sahtedohko veahkaváldi

Son čormahalai ja čievčahalai. Johtilis gieðat iskkastedje su lupmaid. Geahččalii huikit, muhto vástádussan dasa lei gámavuoðđu ámadadjui. Bursa ja čoavdagat jávkkihedje, diibmu njulgestaga gaikkihuvvui eret. Vel oktii gáma njuolggaa njeazzái ja buot čáhpihi.

Viðanuppelotjahkásu Jovnna lei fitnan kinos ja ruoktot joðus. Son lei ustitguoktán fitnan kinos geat oruiga eará guovllus gávpogis. Go lei rasttildan muhtun ávdin párkka, bisseheigga guokte amas nuorra dievddu su. Álggos ánuheigga sus ruða, muhto go biehtalii, de uhkádallagoðii-ga soai su. Jovnna lei haksán sudnos vuollahája dalle go nubbi sudnos sálvvai gitta biktasiidda ja čorbmadii njuolggaa ámadadjui. Son geahččalii viehkalit báhtui, muhto čorbmaduvvui vuot ja njuvddestuvvui čivrii.

Veahkaváldi lea fasttes fysalaš dahku.

Diet eahket šattai dego fasttes niehkun, deattánin Jovnnii.
Njunni ja bánit mat ledje billistuvvon, gal fas šadde nu mo
ledje ovdal. Muhto čorbmamat ja čiekčamat mat deive
čielggi, lábmejedje su agibeavái ja buot boahtteáiggi plá-
nat dušše dies moatti minuhtas.

Dutkkalmasat

Politija ja ambulánsa bohte johtilit. Muhtun meattá johtti olmmoš lei dieđihan go lei gávdnan Jovnna veallut geaidnoguoras mañjá go rievideaddjit ledje jávkan. Jovnna dolvojuvvui hoahpus buohccevissui, ja politija dutkkai ja govvii saji. Moadde nuora geat ledje oaidnán dáhpáhusa, dalá mañjá dieđihedje iežaset vihtanin.

dutkkalmas: etterforskning

vihtan: vitne

albmasuoigi: legemsskade

dovddaldat: signalement

illástit: mishandle

Jovnna lei vásihan *roavva rievideami* ja *albmasuoiggi*. Sus ledje suoládan 200 kruvnno ja giehtadiimmu. Muhto buot vearrámusat ledje váttut maid lei ožon čielgái, bániide ja njunnái. Golle mánga beaivvi ovdal go nagodii čilget politijiaide makkárat rievideaddji-guovttos leigga.

Muhto meattá johtti nuoraguovttos geat leigga oaidnán dáhpáhusa, sáhtiiga bures čilget politijiaide makkárat rievideaddji-guovttos leigga. Dat dagai ahte politijat ožo buriid *dovddaldagaid* rievideaddji-guoktá birra. Politijat ožo dalán dan jáhku ahte dáid leigga dahkan guokte nuorra dievddu geat mángii juo leigga dahkan sullasaš daguid. Danne go politijain ledje juo ollu dieđut sudno birra. Politijain ledje sin arkiivvas namma ja orrunsaji dieđut ja govat sudnos. Govat ledje seaguhuvvon eará áibbas amas govaid sisa, muhto vihtan-guovttos dovddaiga vearredahkkiid geat leigga illástan Jovnna viehka fasttet.

Gittaváldin

Politijat sáhtte de váldit gitta vearredahkkiid. Máhtte váldui ruovttus ja moadde beaivvi mañjá váldui vel Lásse ge muhtun nieidaskihpára luhtte.

Guktot šiittiiga vearredagu, muhto dattege válduiga soai gitta ja dolvojuvvuiga politijavissui. Dohko manadettiin eaba beassan humadit gaskaneaskka ja biddjojuvvuiga goabbat dutkanlatnpii. Dáppe sudno dutkkadii politija.

Sis-Finnmárkku diggegotti visti, mii lea Deanus.

Duopmostuolut ja ránggáštusáššit

Áššáiduhttin ja hálđogiddagas

Go politijat ledje váldán gitta nuoraguoktá, de ledje dan oivilis ahte soai leigga **várohuvvon**. Politijat jáhkket ahte Lásse ja Máhtte leaba daguid dahkan. Soai leaba dál áššáiduhton. Mii mearkkaša dan ahte sudnos lea

- vuogatvuohta oažžut advokáhta
- vuogatvuohta geahčcat áššebáhpáriid
- vuogatvuohta oažžut dieduid čoahkkimiid birra dikkis
- vuogatvuohta leat mielde dikkis
- vuogatvuohta biehttalit muitaleames, muhto ferteba addit **heaggadieduid**

áššáiduhttit: sikte
áššáiduhttin: siktelse
áššáiduhton: siktet
hálđogiddagas: varetekta
várohit: mistenke
várohuvvot: mistenkes
várohuvvon: mistenkta
várohus: mistanke
heaggadiedut: personalia
gáibidit: begjære
gáibádus: begjæring

Manit beaivvi mearridii diggegoddi bidjet sudno hálđogiddagassii. Mii mearkkaša ahte áššáiduhton-guovttos dolloba giddagasas dan botta go ášši dutkojuvvo. Hálđo-

giddagas geavahuvvo duše dalle go áššit leat dihto muddui duoðalaččat. Dan lassin vel jus lea ballu ahte duoðaštusat biliduvvojit, dahje ahte lea ballu ahte sii geat leat áššáiduhtton, báhtarit.

Politijiat oaivvildedje ahte ášši lei hui duoðalaš. Dan lassin lei Lásse ovdal ge lobihušan ja čiehkádallan politijiaid ovddas. Dáid ákkaid de geavahedje politijiat go gáibidedje háldogiddagasa.

Vaikke vel guktot biehttaleigga, ahte leigga dahkan veeradaguid, de mearridii diggi ahte soai sáhtiiga dollojuvvot guokte vahku háldogiddagasar.

Áššáskuhttin

áššáskuhttin: tiltale

áššáskuhttot: tiltales

áššáskuhton: tiltalte

áššáskuhttineiseváldi:

pátalemynđighet

ráŋggáštusášši: straffesak

Politijiat jotke dutkat ášši. Máhte geahčen gávdnui Jovnna diibmu muhtun skáhpes, ja Lásse geahčen gis gávdnojedje golbma oðða mp-3 čuojanasa ja gávcci náhkkejáhka.

Muhtun áiggi manjá de sáhtte gažadir Jovnna ge, ja son gal dovddai dalán dán veareddahkki-guoktá.

Go politijat ledje geargan dutkkalmasaiguin, de áššáskuhttin-eiseváldi mearridii áššáskuhttit dán guoktá ráŋggáštusáššin.

Alimus áššáskuhttineiseváldi lea Riikaadvokáhtta, dan vuol-lásaš leat stáhtaadvokáhtat. Dáid vuolábealde leat politijameaštárat ja eará juristtat politijakámmiriin, mat sáhttet áššáskuhttit uhcit áššiin. Økokrim lea maiddái áššáskuhttin-eiseváldi.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea dovddaldat?
- 2 Mii lea erohus gaskal áššáiduhtton ja várohuvvon
- 3 Mii lea beaušteaddji?
- 4 Goas geavahuvvo háldogiddagas?
- 5 Geat leat áššáskuhttineiseválddit?

Diggi boazosuolaášši birra Guovdageainnus ovdal soađi.

Diggegoddi

Lásse ja Máhte ášši ovddiduvvui *diggegoddái* njealjenup-pelot beaivvi maŋjá. Guktot bođiiga diggái iežaska bealuš-tedđiiguin.

Áktor lei politijajurista, gii ovddastii áššáskuhttin-eise-válldi. Áktor lágidii dikki ovdii dutkkalmasaid bohtosiid. Áššáskuhton-guovttos ja sudno bealušteaddjit ledje ovddal-

diggegoddi: tingrett

mielđuopmár: meddommer

gihtii beassan geahčadit áššebáhpáriid dannego ledje ožžon kopijaid báhpáriin.

Láhka dadjá ahte lea áktora bargu duođaštit ahte áššá-skuhtton-guovttos leaba sivalaččat. Son lea maiddái geatne-gahtton ovdan buktit áššebeliid mat sáhttet áššáskuhtton-guoktá dubmet sivaheapmin. Áktor galgá ášši ovdan buktit neutrálalaččat ja objektiivvalaččat.

Lásse-guovttos Máhtiin ášši ovddiduvvui diggegoddái mii lea vuolimus dahje vuosttamuš riekteinstánsa dahje duopmostuollu.

Diggegottis leat golbma miellahtu válndošiehtadallamis ráŋggáštusáššiin: fágaduopmár gii lea jurista, geas lea dát fága oahppu, ja guokte mielduopmára.

Gii sáhttá válljejuvvot mielduopmárin?

Son gii lea

- deavdán 18 jagi
- sivaheapmi, nu daddjon olmmoš gii lea luohtehahti ja geasa sáhttá jáhkkit
- dohkálaš gieldda- dahje suohkanválgguide
- dubmekeahthes, geas leat buhtes báhpárat

Geat eai sáhte leat mielduopmárin

- stáhtaráđi miellahtut
- ámmátolbmot dubmen-ámmáhiin ja riektečállit, nu daddjon geain juo lea doaibma diggeáššis
- áššáskuhttin-eiseválddi virgeolbmot, politijat ja giddagasat
- stáhtagirku báhpat ja báhpat dahje sárdnealbmát registrerejuvvon oskuservviin
- doaibmi advokáhtat

RÁNGGÁŠTUSÁŠŠI

Mii lea ránggáštusášši?

Ránggáštusášši vuolgá das go muhtun váidá politijaide *ránggáštahti* ášši. Politijat sáhttet maiddái fuobmát dáhpáhusaid mat sin mielas sáhttet leat ránggáštahti ášši. Ášši dutkkadettiin sáhttet omd. *burgit ásodagaid, duoguštit* dávviriid dahje dahkat telefovdnakontrolla.

Áššáskuhttin

Olmmoš sáhttá áššáskuhttojuvvot lobihis daguid geažil jus politijain leat sihkkaris dieđut ahte son lea dahkan daid. Jus dahku lea duođalaš, de sáhttá son biddjot hálđogiddagassii. Lea diggegoddi mii mearrida ahte galgá go gii ge biddjot hálđogiddagassii.

Sáhkkocealkkus

Politija sáhttá sáddet *sáhkkocelkosa* jus ášši ii leat nu duođalaš. *Sáhkkocealkkus* lea fálaldat maid politijat fállet áššáiduhtton olbmui jus son háliida čoavdit ášši *sáhku* máksima bokte.

Dovddastanduopmu

Jus áššáiduhtton olmmoš dovddasta politijaide, de sáhttá áššáskuhttin-eiseváldi cealkit duomu nu ahte ii šatta diggi. Diggi sáhttá dalle cealkit *dovddastanduomu*.

Goas áššáskuhttin ovdan-buktojuvvo?

Jus ášši ii čovdojuvvo sáhkkocelkosa dahje dovddastanduomu bokte, de dahkko áššáskuhttin go ášši lea lohppii dutkojuvvo. Son gii lea áššáiduhtton, oažju de áššáskuhtton stáhtusa.

Áššáskuhttin sáddejuvvo diggegoddái mii de cealká duomu.

Bealušteaddji

Son gii lea áššáskuhtton, oažju dábálačcat nammaduvvot beaušteaddji, man almmolašvuhta máksá. Muhtumin ii leat sus vuogatvuhta oažžut beaušteaddji man almmolašvuhta máksá. Dat guoská áššiide mat eai leat nu duođalačcat.

Sus gii lea áššáskuhtton, lea dieđusge vuogatvuhta oažžut beaušteaddji, muhto dalle ferte ieš máksit daid goluid.

Mii dáhpáhuvvá ovdal dikki?

Diggegoddi mearrida dikki áiggi ja báikki. Diggi vállje guokte *mielduopmára*, geat ovttas *fágaduopmárii* galget ášši mearridit. Gienda/suohkan lea ovddalgihtii ráhkadan mielduopmárid listta mas válljejuvvojít mielduopmárat. Fágaduopmáris lea juri-dihkalaš oahppa ja bargá duopmárin.

ránggáštahti: straffbar

burgit: ransake

burgin: ransaking

duoguštít: beslaglegge

duoguštus: beslag

sáhkkocealkkus: forelegg

sáhku: bot

dovddastanduopmu: tilståelsesdom

dovddasteapmi: tilståelse

fágaduopmár: fagdommer

Diggeášši

---

diggeášši: rettssak
riektegieðahallamat:
rettforhandlinger
gillájeaddji: fornærmude
duoðaštallan: bevisførsel
duoðaštít: bevise
duoðaštus: bevis
ákkastallan: prosedyre
loahppačilgehus: sluttforedrag
láhkarihkun: lovbrudd
láhkarihkku: lovtryter
váldogjedahallamat:
hovedforhandling (rettssaken)
loahppačuočuhus: påstand
ášsehuhttin: frifinnelse
ášsehuhttít: frifinne
ášsehuhttot: frifinnes
riektebálvaleaddji: rettsbetjent

Ledje boahtán mánggas go diggeášši álggahuvvui. Ledje maiddái boahtán Jovnna oahppásat, das go diekkár *riektegieðahallamat* leat rahpasat buohkaide jus eará ii leat mearriduvvon.

Buot golbma duopmára čohkkájedje njuolgga álbumoga njuniid, fágaduopmár lei gasku. Dan bálddas lei *riektebálvaleaddji*. Goabbat bealde rievtti čohkkájedje áktor ja áššáskuhtton-guovttos oktan sudno bealušteddjiiguin.

Vihtanat maid ledje gohčojuvvon, muhto dat galge čilget vuoruid mielde ja fertejedje vuordit olggobealde dassázii go sin vuorru lea. Vihtaniin ii leat lohpi čuovvut ášši ovdal go ieža leat čilgen. Jovnna ieš gal ii lean boahtán dig gevissui, danne go lei nu garrisit roasmmohuvvan ja lei ain buohcveisus. Danne ovddastii áktor su, ja su ovddas gáibidii buhtadusa, dannego Jovnna lei ášši *gillájeaddji*.

Álgočilgehus

Fágaduopmár logai áššáskuhttima. Áktor čilgii mii dan sisdoallu lei ja makkár duoðaštusat ášsis ledje mat dahket dán guoktá sivalažžan. Nubbi dán guoktás dovddastii iežas sivalažžan muhto nubbi gal ii dovddastan.

Áktor čilgii dárkileappot ášši osiid, ja son čilgii maid Jovnna lei čilgen áššis. Dan manjá čilgiiga áššáskuhtton-guovttos maid soai leigga bargan dan eahkeda. Áktor gažadii sudno dárkilit. Nu dahke bealušteaddjít ge.

Duoðaštallan

Dan manjá lei vihtaniid vuorru ja čilgejedje maid sii ledje oaidnán. Okta vihtaniin ii háliidan vihtanuššat danne go balai ahte áššáskuhtton-guovttos márssaheaba manjá. Áktor lei čilgen ahte sus lei bággu vihtanuššat. Sutnje lohpividuvvui politijadorvu jus manjá uhkiduvvo.

Áidna geat eai ferte čilget maidege dákkár áššiin, leat áššáskuhttoma lagaš olbmot.

Vihtaniin jerrejuvvo: «Dáhkiday go ahte áiggut muitalit visot mii lea duohta ja it čiegat maidege?» Vihtanat galget vástidit: «Mun dáhkidan ahte visot lea duohta.»

Ákkastallan ja loahppačilgehus

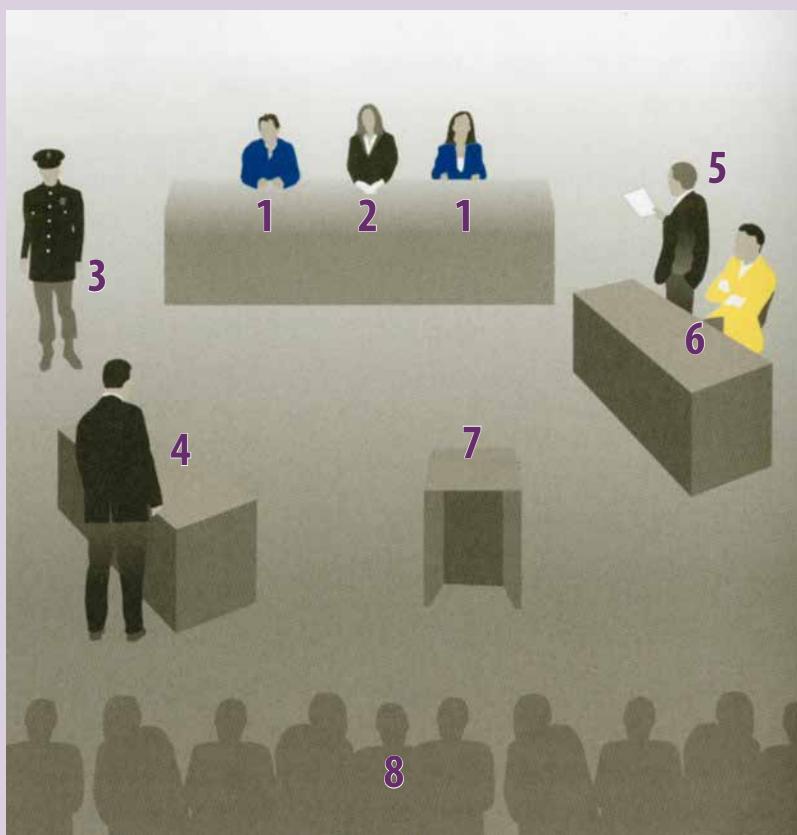
Vihtanuššama maŋjá logai fágaduopmár čállosa mas ledje áššáskuhton-guoktá persovdnadieđut, ee. bearashađuogáš, skuvlavázzin, beroštumit ja ovddeš *lákarihkkumat*.

Diggeášsi *váldogieđahallamat* joavdagohte lohppii. Áktor čilgii áššáskuhttin-čuoggáid ja duođaštusaid mat duođastedje ahte Lásse ja Máhtte leigga dahkkit. Áktora *loahppačuoččuhus* lei giddagasránggáštus guktuide.

Máhte bealušteaddji gáibidii ahte Máhtte galgá *áššehuhttot*, dubmejuvvot friddjan. Máhtte lei leamaš dušše geahčin ja lei maŋjá veahkehan ovdan oažžut dan mii lei dáhpáhuvvan.

Lásse bealušteaddji gáibidii maiddái ahte Lásse galggai *áššehuhttot*. Duođaštusat eai lean doarvái buorit ahte Lásse lei vearedahkki. Lásse nieidaskihpár han lei dadjan ahte Lásse lei su luhtte dien eahkeda.

Diggegoddi

- 1 Álbmotduopmár
- 2 Fágaduopmár
- 3 Riektebálvaleaddji
- 4 Áktor
- 5 Bealušteaddji
- 6 Áššáskuhton
- 7 Vihtan
- 8 Guldaleaddjit

Duopmu

Maŋŋá bottu čoagganii diggi fas. Golbma duopmára ledje miehtan duomu ja fágaduopmár logai duomu jitnosit.

Máhtte gii lei leamaš dušše geahččin, oaččui golmma-mánnosaš *evttolaš duomu*. Dat mearkkaša ahte son ii dárbbas čohkkát giddagasas dainna eavttuin ahte ii daga oðða rán̄ggáštahti daguid boahtte guokte jagi. Jus dahká oðða láhkarihkumiid, de lasihuvvojit dat golbma mánu dan oðða dupmui, maid dalle oččošii.

Lásse oaččui garraseabbo duomu go Máhtte. Duopmu lei golmma mánu *eavttuhis giddagas*. Dat mearkkašii ahte son fertii čohkkát giddagasas. Dan sivvan lei go son lei dat aktiiva olmmoš rievideames, ja lassin ahte son lei ovdal dubmejuvvon danne go lei dahkan duoðalaš veareddaguid.

Duomu sáhttá guoddalit

---

evttolaš duopmu: betinget dom

eavttuhis duopmu: ubetinget dom

eavttuhis giddagas: ubetinget
fengsel

guoddalit: anke

guoddalus: anke

Jus ii leat duhtavaš duomuin, de sáhttá *guoddalit* duomu. Mii mearkkaša ahte duopmu gieðahallojuvvo alit duopmostuolus. Duopmu mii lea celkojuvvon diggegottis, sáhttá guoddaluvvot lágamánneriektái. Muhtun duomut guoddaluvvojit gitta *Alimusriektái*.

Eurohpalaš olmmošvuigatvuodariekti Strasbourgас lea Eurohpá alimus duopmostuollu. Dán duopmostuolus gieðahallojuvvojit hui duoðalaš ášsit, degó álbmotgoddimat.

Sis-Finnmárkku diggegotti diggelatnja.

Sis-Finnmárkku diggegoddi

Sis-Finnmárkku diggegoddi ásahuvvui ođđajagemánu 1. beaivvi 2004. Almmolaš rahpan lei geassemánu 23. beaivvi 2004.

Sis-Finnmárkku diggegoddi lea vuosttašinstánsa-duopmostuollu Guovdageainnu suohkana, Kárájoga, Porsáŋgu, Deanu ja Unjárgga gielldaid várás.

Duopmostuolus leat guokte duopmára ja njeallje ášše-meannudeaddji.

Sámeigela hárrái čállo sin neahttasiidus čuovvovaš:

«Giellageavaheapmi Sis-Finnmárkku diggegottis

Sis-Finnmárkku diggegottis doaibmá sámelága § 3-4, mii addá viiddiduvvon vuogatvuoda atnit sámeigela riekte-ásahusas.

*Sis-Finnmárkku diggegoddii ásahuvvui ođđajagemánu 1. beaivvi 2004. Almmolaš rahpan lei geassemánu 23. beaivvi 2004. Bargit geat dalle biddjojedje virgái: Gurut beales: Áššemeannudeaddji Per Evald Walle, áššemeannudeaddji Rita Boine, duopmárválddálaš Anne Marit Pedersen ja sundi Finn-Arne Schanche Selfors.
Govvejuvvon 2005.*

MUITTÁT GO?

- 1 Galle duopmára leat diggegottis?
- 2 Mii lea erohus evttolaš ja eavttuhis duomus?
- 3 Maid mearkkaša dat ahte duomu sáhttá guoddalit?

Juohkehaččas lea vuogatvuhta sámegillii ovddidit pro-seassačállosiid oktan čuvvosiiguin, čálalaš duođaštusaid dahje eará čálalaš oktavuohtaváldimiid sámegillii. Jos duopmostuollu áigu vuostebealláigaskkustit oktavuohtaváldimiid, de doaimmaha daid jorgaleami dárogillii. Jorgaleamis lea vejolaš vealtat jus vuostebealli miehtá dasa.

Juohkehaččas lea vuogatvuhta njálmmálaččat váldit okta-vuođa duopmostuoluin jos diggelágat addet vejolašvuoda váldit oktavuođa njálmmálaččat dan sajis go čálalaččat. Jos duopmostuollu lea geatnegohttojuvvon čállit oktavuođa-váldima, de sáhttá olmmoš, gii váldá oktavuođa, gáibidit ahte čállojuvvo sámegillii. Dákkár gáibádus ii rihko mange áigemeari. Ovtteža nubbi ja goalmmát čuokkis gustojít seamma láhkái.

Juohkehaččas lea vuogatvuhta sámástit dikkiin. Jos muhtun guhte ii máhte sámegiela, lea šiehtadallamiin mielde, de adnojuvvodulka gean diggi lea nammadan dahje dohkkehan. Go áššái gulli bealli dan sihtá, de sáhttá rievtti ovdolmmoš mearridit ahte šiehtadallangiella lea sáme-giella. Golmmeža nubbi čuokkis gusto seamma láhkái.

Jos sámegiella lea šiehtadallangiella, de sáhttá rievtti ovdolmmoš mearridit ahte mäiddái diggegirjái ge čállojuvvo sámegillii. Duopmostuollu doaimmaha jorgaleami dárogillii. Duopmostuollu bearráigeahččá ahte diggegirjjit mat leat čállojuvvon dárogillii, jorgaluvvojít sámegillii go áššái gulli bealli nu gáibida. Dákkár gáibádus ii rihko mange áigemeari.»

Lágamánneriekti

Kárttas oainnát lágamánnerivttiid politijabiirriid ja fylkkaid mat leat lágamánnerivttiid biirriin.

Diggegotti duomu sáhttá guoddalit lágamánneriektaí, muhto eai buot guoddaleamit dohkkehuvvo. Erenoamážit duođalaš ráŋggáštusáššit gieđahallojuvvot doppe, dego goddin, veagalváldin ja roavva rievideamit mas duopmorámma lea badjel 6 jagi.

lágamánneriekti: lagmannsrett

lágaduopmár: lagdommer

lágamánni: lagmann

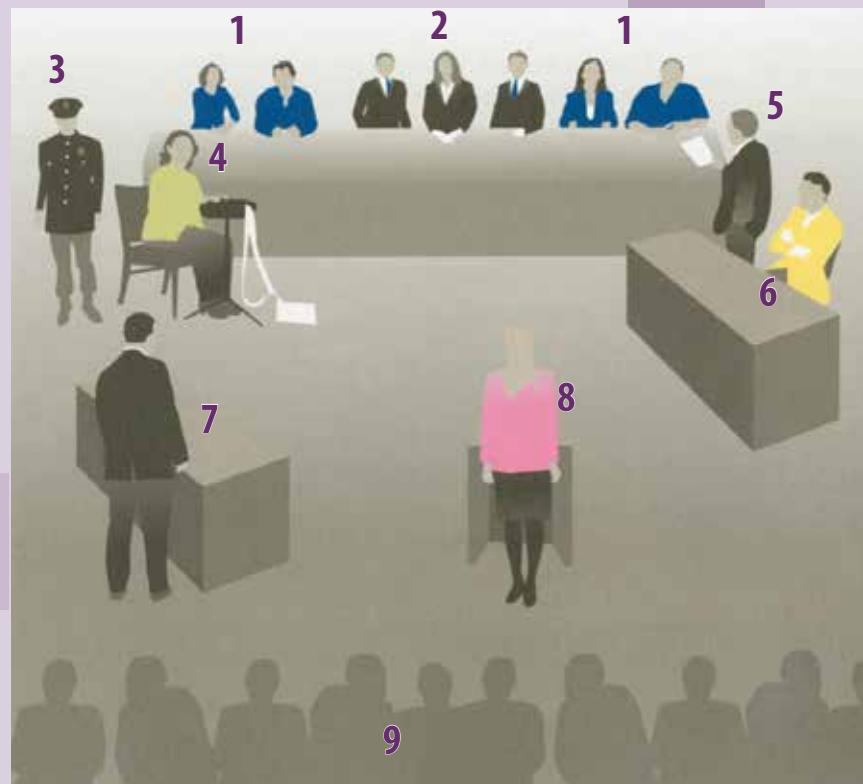
sivalašvoðagažaldat: skyldspørsmål

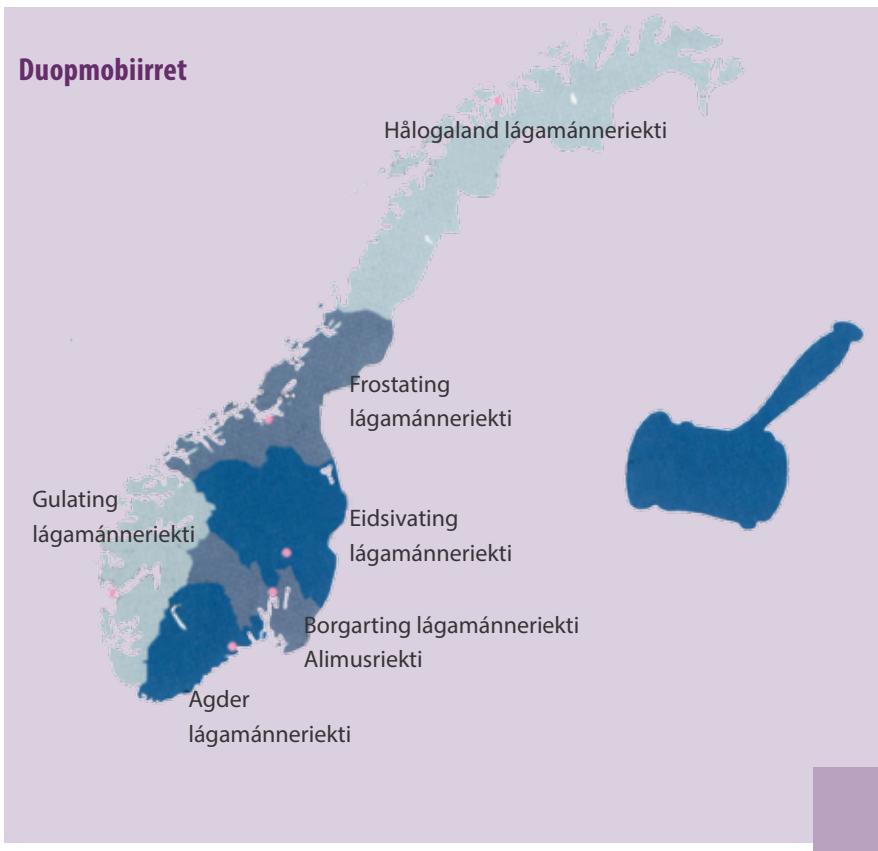
Lágamánnerievttis leat sihke fágaduopmárat ja álbmotduopmárat, muhto dat doaibmá veahá eará láhkai go diggegoddi. Eanaš lágamánnerivttiin leat golbma fágaduopmára ja njeallje álbmotduopmára. Muhtumin válljejuvvojít logi álbmotduopmára man gohčodit juogo lágariektin dahje jury:n. Sii galget mearridit lea go ássháskuhton olmmoš sivalaš vai ii. Jus ássháskuhton olmmoš galgá dubmejuvvot sivalažjan, de galget eanet go čiežas vástidit juo *sivalašvoðagažaldahkii*.

Jus unnit go čiežas vástidit juo, de galgá ássháskuhton olmmoš ásshéhuhttot, dubmejuvvot friddjan. Dan maŋjá duopmu mearriduvvo, ja dan dahket golbma fágaduopmára ja njealjis lágarievtti/jury lahtuin.

Lágamánneriekti

- 1 Álbmotduopmárat
- 2 Fágaduopmárat
- 3 Riektarbálvaleaddji
- 4 Protokollačálli
- 5 Bealušteaddji
- 6 Ássháskuhton
- 7 Áktor
- 8 Vihtan
- 9 Guldaleaddjit

Alimusriekti

Dehálaš ja prinsihpalaš ášiid sáhttá guoddalit gitta Norgga alimus duopmostullui, *Alimusriektái*. *Alimusrievtti váiddagoddi* mearrida makkár ášiid sáhttá Alimusriekti meannudit. Alimusrievtti váiddagottis leat golbma alimusriekteduopmára.

Alimusriekti: Høyesterett
Alimusrievtti váiddagoddi:
 Høyesteretts kjæremålsutvalg

Juohke alimusriekteášsis leat vihtta duopmára. Buohkat leat fágaduopmárat. Go leat stuorra ja dehálaš ášsit, de buot 19 alimusriekteduopmára dahkat mearrádusa ášsis.

Alimusriekti ii váldde beali sivalašvuođagažaldahkii, dasgo dat lea juo mearriduvvon vuolit riekteásahusain, dego diggegottis ja lágamánnerievttis. Alimusriekti válđá oasi dušše dasa man garas duopmu galgá leat, leat go lágat dulkojuvvon ja geavahuvvon riekta, dahje leat go ášse-meannudeamis leamaš boasttuvuodat. Muhtumin sádde Alimusriekti ášsi ođđasis meannudeapmái vuolit riektái.

Alimusriektái ii boađe áššáskuhton olmmoš eaige vihtanat, dušše áktor ja bealušteaddji oktan alimusriekte-duopmáriiguin.

MUITTÁT GO?

- 1 Makkár ášsit guoddaluvvojit lágamánneriektái?
- 2 Galle fágaduopmára leat dábálaččat lágamánnerievttis?
- 3 Galle álbmotduopmára leat dábálaččat lágamánnerievttis?
- 4 Mii lea jury ja maid sáhttá jury mearridit?
- 5 Geat mearridit ahte ášši galgá Alimusrievtti ovdii?
- 6 Galle duopmára leat Alimusrievttis?
- 7 Makkár áššiid sáhttá Alimusriekti mearridit?
- 8 Geat bohtet Alimusriektái?

Siviila áššit

Mii lea siviila ášši?

Siviila áššit leat ovdamearkka dihtii riiddut guovtti olbmo, dahje joavkkuid gaskkas. Ovdamearkka dihtii go boazosiiddat eai soabat guoh-toneatnamiid alde ja go Deanu alde eai soabat buođđosajiid alde. Dalle sáhttá nubbi bealli váidit nuppi. Son gohčoduvvo dalle namain ášši vuolggah-eaddji, ja son gii váido, lea ášši vástideaddji.

Siviila ášši sáhttá leat riidu orohagaid gaskkas guohitoneatnamiid alde.

Siviila áššiid áššemeannudeapmi

Guktot, sihke ášši *violggaheaddji* ja ášši *vástideaddji*, gohčojuvvoba eanaš áššiin *soabahanráđđái*. Jus eai nagot soahpat, de šaddá diggi. Soabahanráđđi sahhtá cealkit duomu unnit lágan áššiin. Seamma láhkai go ránggáštusáššiin lea, de leat dikkis fágaduopmár ja guokte álbmotduopmára, muhto dábálaččat lea dušše fágaduopmár.

ášši vástideaddji: saksøkte
ášši vuolggaheaddji: saksøker
soabahanráđđi: forliksråd
dutkanriekti: forhørsrett

Stuorra erohus ránggáštusáššiid ja siviilaáššiid gaskkas lea ah te siviila áššiin ii leat politiija ii ge áššákuuhettineiseváldi mielde. Dan sadjái bohtet ášši vuolggaheaddji ja ášši vástideaddji iežaska bealušteddjiguin. Muhto dábálaččat gal boahtiba soai bealušteddjiid haga.

Siviila áššiid maiddái sahhtá guoddalit lágamánneriektái ja Alimusriektái. Muhto ii buot áššiid beasa guoddalit. Guoddalan áššiin ii leat jury. Lágamánnerievttis leat dábálaččat golbma fágaduopmára ja Alimusrievttis leat vihtta alimusriekteduopmára geat dubmejit siviila áššiin.

Ollu áššit leat ovttaskas olbmuid ja institušuvnnaid dahje organisašuvnnaid gaskkas. Muhtun olmmoš gii ovdamearka dihtii ii leat ožzon rivttes divšsu buohcceviesus, sahhtá vuolggahit ášši.

Siviila ášši sáhttá maiddái leat riidu buođđosajiid alde Deanus.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea erohus siviila áššiid ja ránggáštusáššiid gaskkas?
- 2 Leat go politijat dahje áššáskuhttin-eiseválddit mielde siviila áššiin?
- 3 Čilge sániid ášši vuolggahaeddji ja ášši vástideaddjil!

Čoahkkáigeassu

Go ránggáštusášši lea čuožžilan, de dutká politija ášši. Jus várohuvvon olmmoš válđo giddagassii, de lea son áššáiduhhton ja dalle sus lea vuogatvuohta advokáhtti.

Dutkanrievttis lea dušše okta duopmár. Duođalaš áššiin sáhttá mearriduvvot hálđogiddagas. Ovdal go ášši boahtá duopmostullui, de dutká vuos politija ášši, ja áššás-kuhttin-eiseváldi sáhttá vuolggahit ášši várohuvvoma vuostá.

Gávdnojít máŋgalágan duopmostuolut dahje riekteásahusat: diggegoddi, lágamánneriekti ja Alimusriekti.

Duomu sáhttá guoddalit, mii mearkkaša ahte dat giedhallojuvvo ođđasit alit riekteásahusat.

Diggegottis leat golbma duopmára ránggáštusáššiin: oahppan jurista ja guokte dábálaš olbmo geain ii leat jurdihkalaš oahppu (álbmotduopmárat). Áktor dahje guoddaleaddji ovddasta áššáskuhttin-eiseváldi. Bealušteaddji galgá gozihit su beroštumiid gii lea áššáskuhtton.

Norggas gávdnojít guhtta lágamánnerievtti. Dain leat golbma fágaduopmára ja njeallje álbmotduopmára ránggáštusáššiin. Muhtumin nammaduvvo jury mas leat logi álbmotduopmára. Jury sáhttá dušše cealkit das ahte lea go sivalaš vai ii. Golbma fágaduopmára ja njeallje álbmotduopmára celket duomu.

Alimusriektái ii boađe áššáskuhtton olmmoš eai ge vihtanat, dušše áktor ja bealušteaddjit ja Alimusrievtti vihtta

duopmára. Sin bargun lea mearridit dehálaš prinsihpalaš gažaldagaid, ii sivalaš-vuođagažaldagaid.

Duopmu sáhttá leat evttolaš dahje eavtuheapme. Eavttuhis giddagasduopmu mearkkaša ahte dalle lea bággu čohkkát ja evttolaš giddagasduopmu lea duopmu mii boahtá fápmui jus ođđa rihkkosat dahje vearredagut dakhkojtit.

Siviila áššit leat riiddut, soahpameahttunuohta gaskal guovtti bealálačča. Riidoášsin sáhttet leat ovdamearkka dihtii guohtoneatnamat dahje guolástansajit, árbejuohku ja earráneamit.

Siviila áššiide ii leat politija ii ge áššáskuhttineiseváldi seaguhuvvon.

Riiddu geahččalit vuos álggos čoavdit soabahanráđi bokte. Jus ii sohppojuvvo, de boahtiba sihke ášši vuolggaheaddji ja ášši vástideaddji diggái iežaska bealušteddjiiguin. Siviila ášši sáhttá guoddalit.

GAŽALDAGAT

- 1 Mii lea erohus gaskal várohuvvon ja áššáskuhtton
- 2 Geat leat dutkanrievttis?
- 3 Geat leat mielde Alimusrievttis?
- 4 Maid oaivvildit dainna: evttolaš duopmu ja eavttuhis duopmu?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 Gávdnojit mánga áddejumi/ípmárdusa das mii lea duoðalaš veарredahku dahje rihkus. Čále man ortnegis du mielas vuolábeale veарredagut bohtet (bija vuosttamušan dan mii ii leat nu garra veарredahku ja lohppii dan mii lea vearrámus veарredahku)
  - doaškalit muhtuma bealjevuollái
  - biillain vuodjit juhkanvuoðas dahje gárremiin
  - suoládit CD muhtun musikhka-gávppis
  - luoitit meahccái riebaniid rieban-gárddis
  - uhkidit skuvlaskihpára sealgádemiiin «jus it bargga...»
  - geavahit lobihis persovdna-dovddaldaga
  - elliid biinnidit
  - golahit searvvi ruðaid iežas dárbbuideČilge iežat vástádusaid
- 2 Čohkke áviissain vahkus buot ránggá-štusáššiid. Geavat skuvladávvala ceahkelanjas. Juogat artihkkaliid bajil-čállagiidda mat heivejit.
- 3 Vállje ovta ášši maid leat gávdnan nuppi bargobihtás dahje maid don leat lohkan eará sajis. Bargga earáiguin ovttas ja dramatiserejhet ášši.
- 4 Mánga veарredagu eai dieðihuvvo goassege politijaide. Manne son dat lea nu? Makkár áššit son dat leat? Manne son olbmot daid hálliidit čiegadit? Smiehta dieid birra ja válmmaš daid digastallamii.
- 5 Manne don jáhkát sii geat leat giddagassii dubmejuvvon, dahket oðða veарredaguid? Manne leat albmát/ dievddut eanetlogus geat dahket veарredaguid? Čále iežat oaiviliid.
- 6 Leat mánga siva manne nuorat dahket veарredaguid. Ja gávdnojit maid mánga oaivila mo servodat galgášii dainna bargat. Vuolábealde gávnnaat cealkámušaid mat dan čájehit.

«Nuorat geat suoládit, galget dalán dubmejuvvot»

«Váhnemát galget máksit mánáid bilidemiid skuvllas.»

«leš veарredahkki galgášii deaivat su gií vahágiid lea gillán.»

«Nuorra veарredahkkit galgášedje oažüt servodatbálvalusa, gos gártet bargat ja leat ávkin earáide.»

Čále lohkiidčállosa áviisii mas don giedhalat dáid cealkámušaid.
- 7 Ráhkat ovdanbuktima mas don čilget Norgga riektevuogádaga. Sáhtát geavahit PowerPoint, rollaspealu, seaidneáviissa, logaldallama, áviisaartihkkala dahje illustašuvnna.
- 8 Loga Áltá-stuimmiid birra kapihtalis: *Polithkalaš preassajoavkkut* (s. 169-171). Lea go son dárbu guldalit iežas oamedovddu ja jáhku dan sadjái go lágaid ja politijaid? Bealli ceahkis galgá ráhkadir cealkámuša manne sii leat Áltáeanu buoððudeami vuostá ja nubbi bealli fas ráhkada áktora ákkastallama.

Kriminalitehta ja ránggáštus

Dán oasis galggat oahppat

- mo lea kriminalitehta ovdánan servodagas
- vejolaš čilgehusat kriminalitehtii
- birasvearredagut
- ekonomalaš vearredagut
- ránggáštusa ulbmil
- ránggáštusvuogit

Mii lea kriminalitehta?

Kriminalitehta lea dagut mat leat otná beaivvi lágaid vuostá. Dáid lágaid lea Stuorradiggi dohkkehan guhkes ja dárkilis meannudeami maŋŋá.

Mii lea láhkarihkkun ja man láhkai iešguđet lágat galget dohkkehuvvot, lea politikhalaš gažaldat man Stuorradiggi mearrida ja čállojuvvo láhkan.

Vearredagut ja rihkkumušat

Dábálaččat sirrejuvvojit kriminalitehta ja láhkarihkkun guovtti válđojovkui: vearredagut ja rihkkumušat.

Vearredagut leat duođaleamos láhkarihkkumat. Rihkkumušat rehkenastojuvvojit unnit láhkarihkkumin main lea ránggáštusrámma gitta guđa mánu giddagas. Rihkkumuš lea omd. go gávppis liŋkala dahje livkala šuhkoláda dahje suohkkopáhka. Stuorát suoládeapmi, dego biila suoládeapmi

vearredahku: forbrytelse

vearredahkki: forbryter

láhkarihkun: lovbrudd

láhkarihkku: lovtryter

rihkkumuš: forseelse

gal juo rehkenastojuvvo veарredahkun mas lea ránggáš-tusrámma gitta golmma jahkái. Sihke rihkkumušat ja veарredagut rehkenastojuvvojít ránggáštahti dakhun.

Kriminálastatistikka mitala midjiide registrerejuvvon kriminalitehta, nappo láhkarihkummat mat leat dieđuhuvvon politijaide. Jagi 2010 Statistikalaš jahkegirjjis oidno ahte dábalamos veарredagut leat vuositokriminalitehta, nu dad-djon iešguđet lágan suoládeamit.

Birasvearredagut

2004:s dubmejuvvojedje guokte fitnodatoamasteaddji 45 beavvi eavttuhis giddagassii maŋjá go máŋga tonna mirkkočáhci golggahuvvui muhtun vutnii Vestlánddas. Ali-musriekti dubmii fitnodatoamasteddjiid eavttuhis gidda-gasránggáštussii biraskriminalitehta geažil.

Govva čájeha duiskka fabrikka, mii russu mirkko-suova.

Fitnodagas lei alumiidnaráhkadan-industriija. Das lei buhtistanrusttet mii ii lean doaibman mángga jahkái, ja nuoskki-duvvon čáhci golggai njuolgga vutnii.

luohtu, luondu: natur
luoðuealli: vilt dyr

Birasvearredaguid sáhttet fitnodagat dahkat. Mañimuš lagiid leat ollu diekkár veарredagut boahtán oidnosii ee. áviissain. Diekkárat leat váralaččat oba servodahkii, sihke odne ja boahtteáiggis.

Eará birasvearredahku lea omd. luoðueliid-kriminalitehta. Dakkár sáhttá leat ovdamearkka dihtii gazzaloddemoniid suoládeapmi, dainna go dakkár loddemonit leat hui hárvásat.

Don leat dat maid don barggat

«Don leat dat maid don barggat!», dajai fránskalaš filosofa Jean-Paul Sartre. Dainna son oaivvildii ahte mis lea vejolašvuhta válljet daid buriid. Dáhttu lea friddja. Sartre maid oaivvildii ahte olmmoš sáhttá friddja válljet iežas dili. Deháleamos lea mo olmmoš dan dakhá. Mii fertet ieža válljet man láhkai mii eallit. Mis lea válljenvejolašvuhta, muhto mis lea maiddái stuorra ovddavástdádus min iežamet válljejumiide. Sartre oaivvildii ahte min válljejumit eai guoskka dušše midjiide, muhto dat gusket maiddái lagamuččaide.

Eallin lea dan lágan ahte mii górtat čađat improviseret. Son buohastahtii min neavttáriidda geat bálkestuvvojit lávddi ala dieđekahtá makkár rolla sis lea, dahje makkár vuorrosánit sis leat. Eallimis bohtet oppa áigge ášsit vuorddekeahhtá, ja ii oktage savkal min bealljái maid mii galgat dadjat. *Jean-Paul Sartre (1905-1980).*

Ekonomalaš kriminalitehta

---

buiján: svindel

buijár: svindler

buiját: svindle

duolgu: bestikkelse

duolgut: bestikke

Stuorra oassi vearredaguin lea ekonomalaš kriminalitehta. Dat sáhttet leat ruhtabuijámat, dáhkádusskelbmošeamit dahje vearronjihtan. Korrupšuvdna lea kriminalitehta man dahket olbmot luohttamuš virggiin. Korrupšuvdna lea go vuostáiváldá duolgguid.

Bargat čáhppadit lea maiddái muhtun lágan ekonomalaš kriminalitehta. Go stuorra barggut dakhkojuvvojit ja eaige máksojuvvo vearut, de mearkkaša ahte máŋga miljárdda ruvnno juohke jagi eai boađe stáhtakássii. Dát ruđat galggašedje mannat oktasaš buriide.

*Datakriminalitehta lea ođđaáigásaš
kriminalitehta mii lea šaddan stuorra
vearredahkun manjemus jagiid.*

Leat go mii riegádan skealbman – vai šaddat go mii daði mielde?

Lea váttis dadjat mii dagaha kriminalitehta. Leat mánga ášsi mat ovttas váikkuhit olbmo bajásgeassimii. Sihke ruoktu ja ustibat, skuvlavázzin ja asttoáigi leat mielde váikkuheamen olbmo sosialiseremii ja makkár iešdovddu dat oažžu.

Dan lassin lea vel ahte juohke olbmos lea válljenvejolaš-vuohta. Vaikke olmmoš lea sosiála ráhkkanus, nu daddjon boaðusin iežas birrasis, de lea olmmoš maiddái iešráðalaš sivdnádus. Mii sáhttit mearridit galgat go bargat riekta vai boastut. Midjiide sáhttet earát váikkuhit, muhto loahpalaš mearrádusaíd dahkat mii ieža.

Dattetge lea váttis dadjat man ollu olmmoš ieš mearrida iežas friddja dáhtuin ja man ollu biras váikkuha dasa. Makkár mearkkašupmi árbbis lea, iešvuodðat maiguin mii leat riegádan, ja man stuorra váikkuhusat birrasis leat midjiide?

Mii lea sivvan go muhtumat dadjet ahte sii leat hirbmat buorre biilavuoddjit go leat juhkan dahje gárremiin, ja earát fas eai heivet dan goassege bargat?

*Ná go mii jurddašít
vearredahkkiid birra?
Váikkuhit go dákkár
sárggasráiddut min oainnu
sin hárrái?*

Balahahkesvuhta sáhttá dávjá lea goddinsivva. Manne leat muhtumat eanet balahahkkát go earát?

Ollugat suoládit dávviriid mat sis váilot, dan sivas go sin mielas ádjána nu guhkes áiggi fitnet daid lobálaš vuogi mielde. Muhto eai buohkat suolát, vaikke váilot sis dávvirat. Mii lea sivvan go olbmot nu sierra láhkai válljejit?

Sierra lágan čilgehusat kriminalitehta birra

gednen: soning

gednet: sone

gednet ránggášusa: sone straffen

Dávjá čilgejit guovtti láhkai mas kriminalitehta vuolgá. Nubbí bidjá eanet deattu indiviidii. Servodat min birrasis ii leat dalle nu dehálaš, dasgo dalle lea indivienda dahje olbmo iežas friddjaválljen mii gehčojuvvo dehálažjan. Láhkarihkkku lea ieš válljen šaddat kriminálan. Sivalaš sáhttá dalle dohkkehít ránggáštusa. Son *gedne ránggágšusa*.

Earát fas gehčet vearredahkki billašuvvan olmmožin, ja oaivvildit ahte olmmoš lea šaddan vearredahkkin fuones bajásgeassima geažil.

MUITTÁT GO?

- 1 Gii lei Jean-Paul Sartre?
- 2 Mii lea kriminalitehta?
- 3 Mii lea erohus vearredaguid ja rihkkumušaid gaskkas?
- 4 Mat leat dábáleamos vearredagut?
- 5 Namat ovdamearkkaid mat leat ekonomalaš vearredagut?
- 6 Mat leat dat guokte eanemus geavahuvvon čilgehusa das mii kriminalitehta lea?

Ránggáštus

Manne mii ránggáštit vearredahkkiid? Ránggáštusa ulbmil sáhttá leat hehttet ránggáštahti daguid. Ránggáštusas galgá leat hehtjeaddji váikkahuus guovtti láhkai. Sivalačča

galgá baldit dahkamis ođđa ráŋggáštahti daguid, ja earáid galgá baldit dahkamis sullasaš daguid.

Norggas gávdnojit máŋgga lágan ráŋggáštusat. Leat juo gullan evttolaš ja eavttuhis duomuid birra. Sáhkkocealkkus lea goittotge vuohki mo eanaš ráŋggáštusášshit čovdojuvvo-jit odne.

Sáhkkocealkkus lea fálaldat man áššáskuhttineiseváldi addá sutnje gii lea lága rihkkon. Dalle son beassá máksit ruđalaš sáhku, ii ge registrerejuvvo politiija ráŋggáštusregistarii.

Oažžuba goson seamma ráŋggáštusa?

rájus: forvaring

Rájus

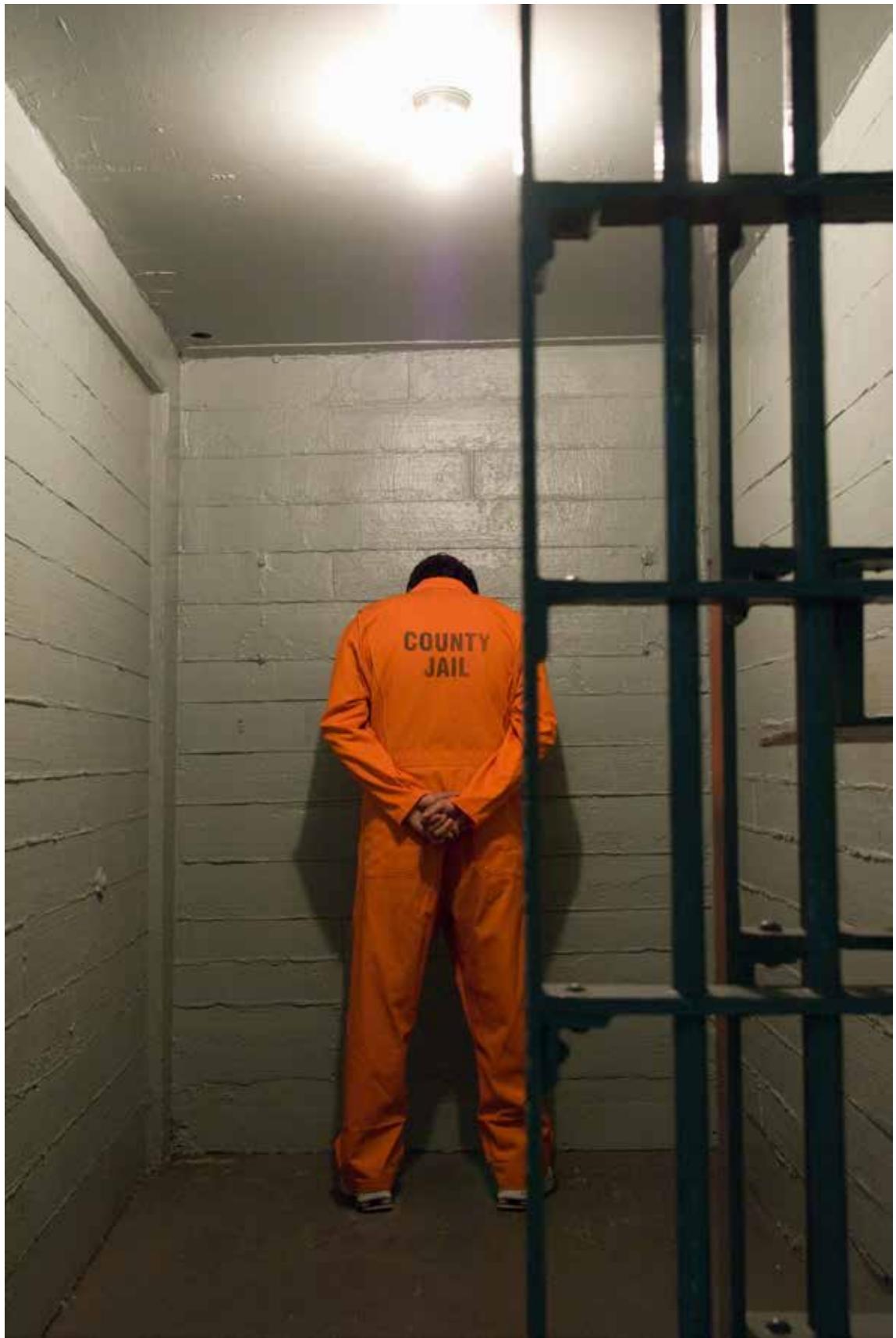
Muhtumin sáhttá láhkarihkku dubmejuvvot *rádjosi* dihto jagiide ráŋggáštusa lassin dahje dan sadjái. Dábáleamos lea ahte rájus dáhpáhuvvá giddagasas, mii sáhttá ipmirduvvot joatkkan ráŋggáštussii. Muhto rájus lea oaivvilduvvon suodjalit servodaga, ii ge lassi ráŋggáštussan. Dat geavahuvvo dakkár olbmuid vuostá geat leat dahkan erenoamáš fasttes daguid. Dakkárat leat omd. veahkaválddálaš ja seksualá veareddahkkit.

Vajálduvvon mánát

Juohke jagi vásihit birrasii 4000 máná dan ahte nubbi dahje guktot váhnemát šaddet giddagassii.

Mánain lea láhkamearriduvvon riekti deaivat iežas váhne-miid, muhtumin lea giddagasas. Muhtumin lea giddagas guhkkin eret; dahje váhnen gii lea giddagasas, lea ožžon guhkeságge duomu, dahje nubbi váhnen ii háliit ahte bearáš galgá diehtit maidige dan birra gii lea giddagasas.

Muhtun giddagasat lágidit galledemiid. Dain lea sierra bearášlatnja, gos bearáš sáhttá leat ovttas muhtun diim-muid. Bredtveidt nissongiddagasas lea galledanásodat gos lea idjadanjelašvuhta.

Kriminálafuolahus friddjavuoðas

Ráñggáštussii sáhttet čadnot sierra eavttut. Ulbmilin lea hehttet ahte láhkarihkkut dahket oðða ráñggáštahti daguid. Oassin friddjavuoða sihkkarastimis sáhttá leat ahte son gii lea dubmejuvpon, galgá bearráigehčojuvvot. Dan dakhá bearráigeahči dahje gohcci gii goziha ahte láhkarihkku ii daga oðða rihkkumiid. Ulbmilin lea normála eallin. Danne galgá son gii lea dubmejuvpon, beassat eallit friddjavuoðas.

Servodaga fágabargit veahkehít su earret eará gávdnat ássanbáikki, dahje ohcat sutnje skuvasaji dahje barggu.

Servodatráñggáštus

Servodatráñggáštus lea dalle go dubmejuvpon olmmoš galgá bargat servodatlaš ávkkalaš bargguid dan sadjái ahte čohkkát giddagasas dahje sáhkuid máksit. Ráñggáštus lea earálagan ráñggáštusmálle man mánnggas oaivvildit lea ávkkáleabbo servodahkii ja vearredahkkái alcces. Servodatráñggáštus bodíi 2002:s servodatbálvalusa sadjái mii lei ásahuvpon geahčalanortnegin Norgii 1980-logus.

fuoláhus: omsorg

kriminálafuolahus: kriminalomsorg

Mo galgá ráñggáštit nuoraid?

Jus nuorat (geat leat gaskal 15 ja 21 lagi) dubmejuvvojit dahkan vearredagu, de geavahuvvojit eará ráñggáštusvuogit dan sadjái go čohkkát giddagasas. Muhto dalle ferte leat vearredagu ráñggáštusrámma leat vuollái lagi. Jus nuorat dubmejuvvojit čohkkát giddagasas, de dakhko ollu vai nuorat eai dárbbaš leat giddagasas ovttas vearrámus vearredahkkiigun. Jus ássi ii leat nu duoðalaš, de dakhko áššáskuhttinheitta, ovdamearkka dihtii jus dakhki lea nuorra ja ii ge leat ovdal dubmejuvpon. Áššáskuhttinheitta mearkkaša ahte son ii áššáskuhtto.

áššáskuhttinheitta:
páttaleunnlatelse

Kriminála vuolleahki

Buot davviríkkain lea kriminála vuolleahki 15 lagi. Muhtun riikkain leat geahčalan rievadait dan, muhto eai leat ožzon politikhalaš eanetlogu, eai Stuorradikkis eai ge Riikabeivviin.

Buot davyvirrikkat váldet vuhtii dan ahte jus mánát ja nuorat riikkot lágaid, de lea dárbu váldit atnui sierra doaimmaid go daid maid dahket rávisolbmuid ektui.

Dat mearkkaša ovdamearkka dihtii dan ahte riikkain lea oktasašbargu politijaid, áššáskuhttineiseválldiid ja sosiála-eiseválldiid gaskkas nuoraid hárrái geat leat dahkan kriminalitehta. Erenoamážit čadno mánáidsuodjalus áššái.

Riidočoavdinráðđi

riidočoavdinráðđi: konfliktråd

soabaheapmi: mekling

kriminála vuolleahki: kriminell
lavalder

Várra lea din skuvllas ge ohppiid-soabaheapmi? Dalle várra diehtibehtet juo juoidá mo riidočoavdinráðđi sáhttá doabmat. Jurddan lea ahte son gii lea dahkan juoidá boastut, galgá deaivat su gii lea gillán dan. Dalle boahtá dovdat mo nubbi lea gillán. Ovttas, ja earáid vehkiin, gávdnaba de buriid čovdosiid mat leat dohkálačcat guktuide.

Jagi 1991 dohkkehii Stuorradiggi riidočoavdinráði soaba-hanlága. Dalle mearriduvvui ahte juohke gielda dahje suohkan galgá ásahit riidočoavdinráði. Stáhta máksá buot goluid, nu ahte lea nuvttá geavahit riidočoavdinráði.

Riidočoavdinráðđi galgá gieðahallat sihke ránggáštusáššiid ja siviilaáššiid. Stuorradiggi deattuhii maiddái dan ahte riidočoavdinráðđi sáhttá meannudit kriminála áššiid maid kriminála vuolleagi nuorat (15) leat dahkan.

Riidočoavdinráði áššiid mearri lea lassánan jagis jahkái.

MUITTÁT GO?

- 1 Makkár ránggáštusvuogit leat mis?
- 2 Mii lea rájus?
- 3 Mii lea kriminálaufolahu friddjavuođas?
- 4 Mii lea servodatránggáštus?
- 5 Mii lea áššáskuhttineaitta ja goas dat geavahuvvo?
- 6 Mii lea kriminála vuolleahki Norggas?
- 7 Makkár áššiid gieðahallet riidočoavdinrádis?

Konfliktrådet

Register deg og logg inn Logg inn

Hjem Ditt konfliktråd Oppfølgingsteam Blogg Stikkord Kontakt Søk

SISTE NYTT

Jeg savner drigimre i barnehagen
March 4, 2014 | NRK
Jacob Kutch gleder seg til å komme tilbake til hverdagen etter overfallet som han ble utsa...

Trusler mot to Kommuneansatte
March 4, 2014 | Østlandet
Trusler og bedrageri haglede mot to ansatte i Ringsaker kommune nylig. Forholdet er politan...

Ditt konfliktråd

Konfliktrådet er en statlig tjeneste som bistår for å løse konflikter – enten mellom private parter eller mellom formyrmende og gjerningsperson der en kriminel handling har funnet sted. Hensikten er at partene gjennom dialog kan finne fram til løsninger, enten det gjelder å gjøre opp for konkrete lovbrudd – eller gjenopprette mellommenneskelige relasjoner. Konfliktrådet er et tilbud til alle, uavhengig av alder. Tjenesten er gratis og tilbys i hele landet.

Alle kan ta kontakt med sitt konfliktråd for hjelp og veiledning.

Kontakt administrasjonen for konfliktrådene i Norge hos Sekretariatet for konfliktrådene.

Konfliktrådets virksomhet er regulert i konfliktrådsloven og tilhørende forskrift.

SISTE BLOGGINNLEGG

 Vi kan sende flere saker sier politiet
Av: Karen Kristin Paus Skrevet: 18.03.14
Politiet kan sende over langt flere saker enn de gjør i dag. Det mener sakstevnerverdene selv! Hele 74 % av dem som er spurta fra politi- og

Stikkord: flere saker i konfliktråd
Kommentarer: 0 Visninger: 39 Vurdering:

 Anbefaler konfliktråd
Av: Karen Kristin Paus Skrevet: 14.02.14
Brukerne gir konfliktrådet positive tilbakemeldinger i undersøkelse foretatt i 2013.

STIKKORD

blogg familievold helgeland konfliktråd meglerforum nordmøre og romsdal oppfølgingsteam pressemelding referat ukemøte skolemegling ungdomsstraff vold øresrelatert vold østfold

OTHER LANGUAGES

» Choose languages here

OM KONFIKTRÅDET

» Ta kontakt
» Gjenopprettende prosesser
» Meglingsmettet
» Straffesaker
» Sivile saker
» Meglere
» Avtaler
» Statistikk
» Forskning og prosjekter
» Meglervær og ledige stillinger
» Resultater brukerundersøkelse

BRUKERUNDERØRSØKELSE

Har du møtt i konfliktrådet?
Gi tilbakemelding her!

LOGG INN

E-POST:
PASSORD:

Riidočoavdinráðði.

Čoahkkáigeassu

Kriminalitehta leat dagut mat leat lágaid vuostá maid Stuorradiggi lea dohkkehan. Duopmostuolut mearridit sivalašvuodožažaldagas ja mearridit man garra duopmu galgá leat juohke áššis.

Vearredagut leat duođalaš láhkarihkkumat mat sáhttet ráŋggáštuvvot giddagassii guhkit go guđa mánヌui. Dábáleamos vearredagut leat vuoitovearredagut, ovda-mearkka dihtii suoládeapmi. Liŋkaleapmi gehččo rihkkumuššan.

Dahkkojít maiddái ekonomalaš vearredagut, ovdamearkka dihtii ruhtabuiján, vearronjihtan ja korrupšuvdna.

Birasvearredagut leat vearredagut mat bilidit sihke olbmuid ja luonddu odne ja boahtte áiggis. Ovdamearkka dihtii leat fitnodagat mat nuoskkidit.

Kriminálastatistikka lea statistikhka mii muitala vearredaguid loguid ja šlájaid. Muho ollu láhkarihkkumat eai váidojuvvo ja dan sivas eai boađe mielde statistikhkii. Lea čielggas ahte leat eanet albmát dahje dievddut go nissonat geat rihkkot lágaid.

Ráŋggáštus galgá sihke hehttet ahte láhkarihkkku dahká ođđa ráŋggáštahti dagu, ja baldit earáid dahkamis kriminála daguid. Sáhkut, evttolaš ja eavttuhis giddagasar leat ráŋggáštusaid ovdamearkkat.

Ráŋggáštussii sáhttet čadnot sierra eavttut. Ulbmilin lea hehttet ahte láhkarihkkut dahket ođđa ráŋggáštahti daguid. Son gii lea dubmejuvvon, galgá bearráigehč-

čojuvvot. Dan bearráigeahččá kriminála-fuolahuš friddjavuođas.

Servodatránggáštus mearkkaš ahte dubmejuvpon olmmoš sáhttá bargat barguid mat leat servodahkii ávkkálaččat dan sadjái go giddagasas čohkkát ja sáhkuid máksit.

Buot gieldtain lea riidočoavdinráđđi mii giedħahallá sihke ráŋggáštus- ja siviilaáššiid. Dat sáhttá maiddái meannudit kriminála áššiid maid kriminála vuolleagi nuorat (15) leat dahkan.

Jus ášši ii leat nu duođalaš, de dahkko áššáskuhttinheaitta, ovdamearkka dihtii jus dahkki lea nuorra ja ii ge leat ovdal dubmejuvpon. Áššáskuhttinheaitta mearkkaš ahte son ii áššáskuhtto.

sivalašvuodožažaldat: skyldspørsmål

liŋkaleapmi: naskin

liŋká: nasker

GAŽALDAGAT

- 1 Mii lea erohus liŋkaleamis ja suoládeamis?
- 2 Namut iešguđet lágan vearredaguid.
- 3 Maid mii diehit mas kriminalitehta vuolgá?
- 4 Mii lea ráŋggáštusa ulbmilin?

ČIEKNJUDEAPMI

- 1 Oza áviissain ovdamearkkaid mat namahit biras-vearredaguid Norggas ja olgoriikkain. Jáhkát go ahte birasvearredagut leat «oðða» vearredagut? Jus eai, manne don jáhkát ahte dat leat easkka dál ožzon nu ollu fuomásumiid? Ráhkat logaldallama daid dieðuid vuoðul maid leat čohkken ja maid leat jurddašan.
- 2 Čále mo du mielas sáhtášii olbmuid hehttet šaddamis kriminálan. Válldahala olbmo eallima riegá-deamis, bajásšaddaneavttuin, skuvlavázzimis ja bargovejolašvuodain. Váldde maiddái mielde mo olbmuidgaskasaš oktavuoðat sáhttet váikkuhit. Geavat daid dieðuid go čálát lohkiidčállosa.
- 3 Leat go jurddašan áššiid mat odne leat krimináladagut, mat eai dárbbáš leat boahtte áiggis kriminálaášsin? Leat go dus jurdagat makkár áššiid sáhtášii váldit eret kriminálaáššiid joavkkus?
- 4 Datakrriminalitehta lea oððaáigásaš kriminalitehta. Norggas lea dakkár ásahus go «Økokrim», mas lea sierra data-krim-guovddáš. Makkár áššiid dutká dát guovddáš? Oza dieðuid earret eará neahtas.
- 5 Geahčat statistihka mii čájeha suoládemiid, veahkaválddi, gárrenmirkkuid áššiid ja johtolatrihkkumušaid marjemus 20 lagi. Mearkko dieðuid maid oainnát statistikhain. Ráhkat PowerPoint-ovdanbuktima fáttá birra. Dieðuid gávnnat earret eará neahtas.

GUORAHALLAN

Albmát/dievddut dahket eanet vearredaguid go nissonat. Muhto dál leat manjimuš jagiin ilbman reportášat mat muitalit ahte nieiddat leat válidan gánddaid/lunttaid veahkaválddi vieruid. Oza ovdamearkkaid dakkár dáhpáhusain áviissain. Gávnnat go vejolaš sivaid dasa?

Norga ja riikkaidgaskasaš lágat

Dán oasis galggat oahppat

- manne ON vuodđuduuvvui
- The International Bill of Human Rights
- mánáid ja nissoiid vuigatvuodat
- Norgga heiveheapmi riikkaidgaskasaš konvenšuvnnaide
- ON:a ráfibisuhan veagat

ON:a vuodđudeapmi

Guktii leat riiddut Eurohpás dagahan máilmumesođiid. Ovdal go nubbi máilmmesohti nogai, de ledje lihtolačcat ságastallagoahtán mo sahtášii nannet bissovaš ráfi. Ledje dalle ságastallan vejolašvuodaid vuodđudit máilmmeviidosaaš organisašuvnna masa searvvašedje ráfi-ráhkisteaddji riikkamat ovttas geahčalit dáhkidit riikkaidgaskasaš ráfi ja dorvolašvuoda. Geassemáanus 1945:s čoahkkandedje 51 riikka lahtut San Francisco-gávpogii USA:s, ja golggotmánu 24. beaivve sahtii United Nations, ON, doaibmagoahtit.

riikkaidgaskasaš: internasjonal
ON: Oktasaš našuvnnat

ON:a ideála áigumušat

ON:a váldoáigumuš lea bisuhit máilmmeráfi. Muho ON galgá maiddái álggahit ustitalaš oktasašbargguid álbmogiid gaskkas čoavdit ekonomalaš, sosiálalaš, kultuvrralaš ja humanitára váttisvuodaid.

dorvolašvuhta: trygghet

ON galgá maiddái bargat dan ovdii ahte riikkat doahttalit olmmošvuigatvuodaid. Danne lea ON dohkkehan konven-

ON:a julggaštus dohkkehuvvui San Francisco-gávpogis geassemánu 26. beaivve 1945.

Norgalaš Trygve Lie (1896-1968) lei ON:a vuosttaš generálačálli.

šuvnnaid mat gusket buot miellahttu-riikkaide. Dat gohčo-duvvojit namain *The International Bill of Human Rights*:

- *ON:a olmmošvuoigatvuodaid máilmmejulggaštus*
- *Ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna*
- *Siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna*

Olmmošvuoigatvuodaid máilmmejulggaštus

Jagi 1948 dohkkehii ON *Olmmošvuoigatvuodaid máilmmejulggaštusa* dávjá namahuvvon namain *olmmošvuoigatvuodaid julggaštus*. ON lea manjá dohkkehan vuoigatvuodaid mat guoskkahit erenoamáš gillájeaddji mánáid, nissoniid ja unnitlogu joavkkuid. Gávdnojít muđui 100 riikkaidgaskasaš olmmošvuoigatvuodaid dokumeantta.

julggaštus: erklæring
orjjasmeahttun : uavhengig

Diekkár organisašuvdna go *Amnesty International* ja sorjasmeahttun mediat leat dehálačcat dan dáfus ahte sáhttet cuiggodit stáhtaid geat rihkkot olmmošvuoigatvuodaid.

Siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna

Dás namahit muhtun čuoggáid Siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid konvenšuvnnas:

- vuoigatvuhta dan hárrái ahte ii galgga dárbbasit gillát biinnideami dahje issoras, olmmošmeahttun gieđahallama dahje ráñggáštusa (artihkal 7)
- vuoigatvuhta dan hárrái ahte ii galgga dárbbasit gillát sahte areastta dahje hálđogiddagasaid (artihkal 9)
- ahte juohke okta geas válđojuvvo friddjavuhta, galgá oažžut humána giehtadallama (artihkal 10)
- johtolatfriddjavuhta ja vuoigatvuhta ieš válljet orrunsaři (artihkal 12)
- jurddašan-, oamedovdo- ja religiovdnafriddjavuhta (artihkal 18)
- sátnefriddjavuhta (artihkal 19)
- čoahkkananfriddjavuhta (artihkal 22)
- juohkeovtta vuoigatvuhta searvat stivrraide iežas riikkas (artihkal 25)

Konvenšuvdna namaha sierra mánáidvuoigatvuodaid (artihkal 24), ja 27. artihkkalis čilgejuvvojit gaskaoamit mat galget suodjalit čearddalaš, religiovnnalaš dahje gielalaš minoritehtaid.

areasta: arrest

háldogiddagas: varetekta

háldofáŋga: varetekstfange

gaskaoapmi: virkemiddel

Konvenšuvdna čilge maiddái mo ON galgá gozihit ahte stáhtat devdet lohpádusaid eaŋkil olbmo hárrái, ja dat *gieldá jápminduomuid*.

Ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna

Dás namahit muhtun čuoggáid *ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodaid konvenšuvnna*:

- vuoigatvuhta bargui (artihkal 6)
- vuoigatvuhta buorre bargobirrasii (artihkal 7)
- vuoigatvuhta sosiálalaš dorvvolašvuhtii (artihkal 9)
- vuoigatvuhta doarvái borramušii, biktasiidda ja orrunsaŋgiide (artihkal 11)
- vuoigatvuhta buoremus lági mielde fysalaš ja mentálalaš dearvvašvuhtii (artihkal 12)
- vuoigatvuhta oahpahussii (artihkal 13)

ON dohkkehii konvenšuvnna 1966:s ja doaibmagodii 1976 rájes.

ON:a mánáid vuoigatvuodaid konvenšuvdna

Mánáid- ja bearášdepartemeanta (2005) ráhkadii oanehis veršuvnna *ON:a mánáid vuoigatvuodaid konvenšuvnna*. Dá leat muhtun dehálaš čuoggát:

- Buot mánát vuollil 18 lagi leat mánát, jus stáhta ii leat mearridan árat agi (artihkal 1).
- Mánáid beroštumit galget leat deháleamosat buot daguid bokte (artihkal 3).
- Stáhtas lea geatnegasvuhta čaðahit mánáidvuoigatvuodaid (artihkal 4).

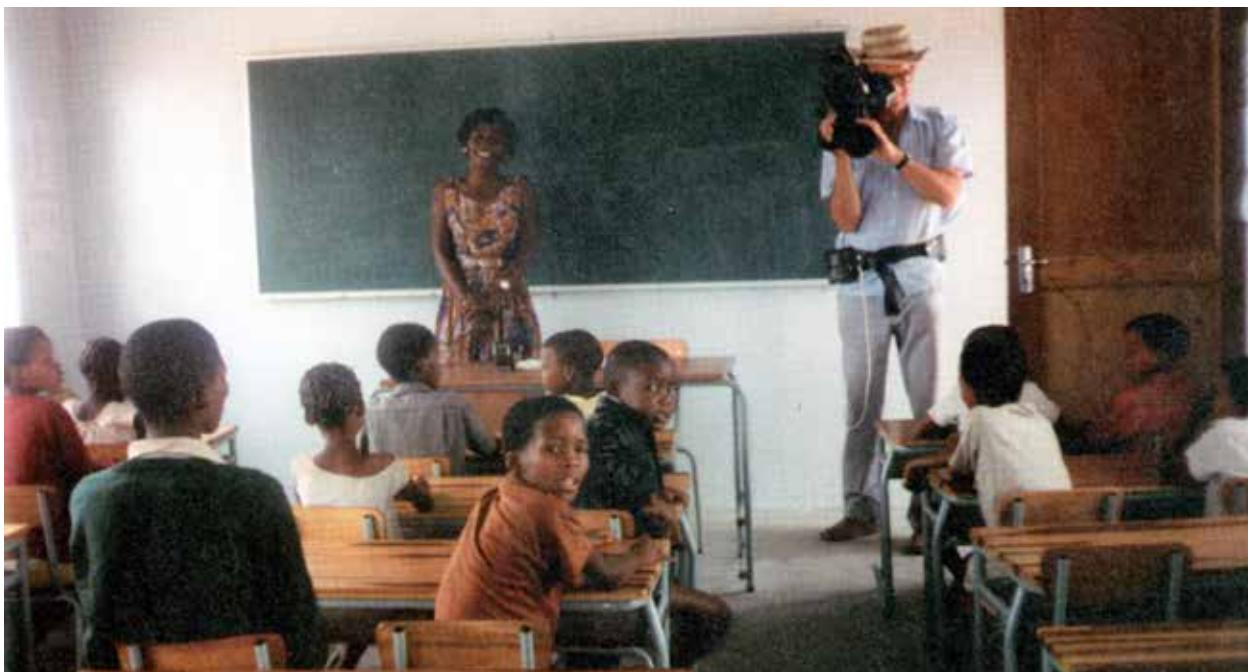
- Máná ii galgga earuhit váhnemiin iežas dáhtus vuostá, eará jus lea mánnái buoremusat (artihkal 9).
- Bearašovttastumiid ohcamušat badjel riikkarájiid galget meannuduvvot positiivalaččat, humána ja johtilis vuogi mielde. Mánás lea vuogatvuohta deaivat guktui váhnemiid jeavddalaččat (artihkal 10).
- Mánás lea lohpi buktit cealkámušaid buot áššiide mat gusket sutnje ja daid oaiviliid galgá guldalit (artihkal 16).
- Stáhta galgá suodjalit máná fysalaš dahje psykalaš illásteami vuostá (artihkal 19).
- Stáhta galgá sihkkarastit ahte mánná oažju dan sosiálalaš veahki ja ekonomalaš doarjaga mii sutnje gullá riikka lágaid mielde (artihkal 26).
- Mánás gii gullá minoritehtii dahje álgoálbmogii, lea vuogatvuohta ovttas earáiguin iežas joavkkus návddašit iežas kultuvrra, religiovnna ja iežaset giela (artihkal 30).
- Mánás lea vuogatvuohta suodjaluvvot ekonomalaš ávkkástallamiid vuostá mat sáhttet hehttet máná skuvlavázzima ja ovdánan vejolašvuodoaid (artihkal 32).
- Stáhtas lea geatnegasvuohta suodjalit máná buot lágan vugiid vuostá mat bilidit máná buresbirgejumi (artihkal 36).
- Stáhta galgá hehttet ahte mánná gii lea vuollil 15 jagi, ii seaguhuvvo njuolggaa soahtedaguide (artihkal 38).

Konvenšuvdna deattuha ahte stáhtas lea ovddasvástádus dakhak konvenšuvnna dieđuid dovddusin sihke mánáide ja rávisolbmuiide.

Nieiddat ja oahppu

Gávdnojit ollu mánát ja nuorat meahtá málmmi geain ii leat vejolašvuohta vázzit skuvlla nu guhká go ieža háliidit. Geafivuohta lea dasa stuorámus sivvan. Mánain geat eai oaččo skuvlafálaldaga, váldo eret ii dušše máhttu muhto maiddái boahtteáigi.

Datte čájehuvvo ahte jus eadni lea skuvlla vázzán, de lea stuorát vejolašvuohta ahte mánát maiddái sáddejuvvojít vázzit skuvlla.

Namibia san-álbmoga mánát skuvlalanjas, govvejuvvon 1990-logus (Aage Solbakk govven). Skuvla lei aiddo ožzon oðða bevddiid ja stuoluid, muitalii oahpa-headdji čeavlájít. Govas oaidnit maiddái Lulli-Afrihká TV-govvideaddji filbmemin.

Doppe gos unnán mánát vázzet skuvlla, de leat erenoamážit nieiddat geat eai beasa skuvlla vázzit. Dan láhkai manahit vejolašvuodaid dohkálaš eallimii.

ON ja eamiálbmogat

Golggotmánu 24. beaivi lea ON-beaivi. Miehtá máilmimi lea dát beaivi šaddan riikkaidgaskasaš oktasaš ávvudanbeaivin. Globaliseren lea dahkan máilmimi unnibun. Danne lea ON orgána šaddan otne ain eanet deháleabbon go dalle go dat vuodđuduvvui jagi 1945.

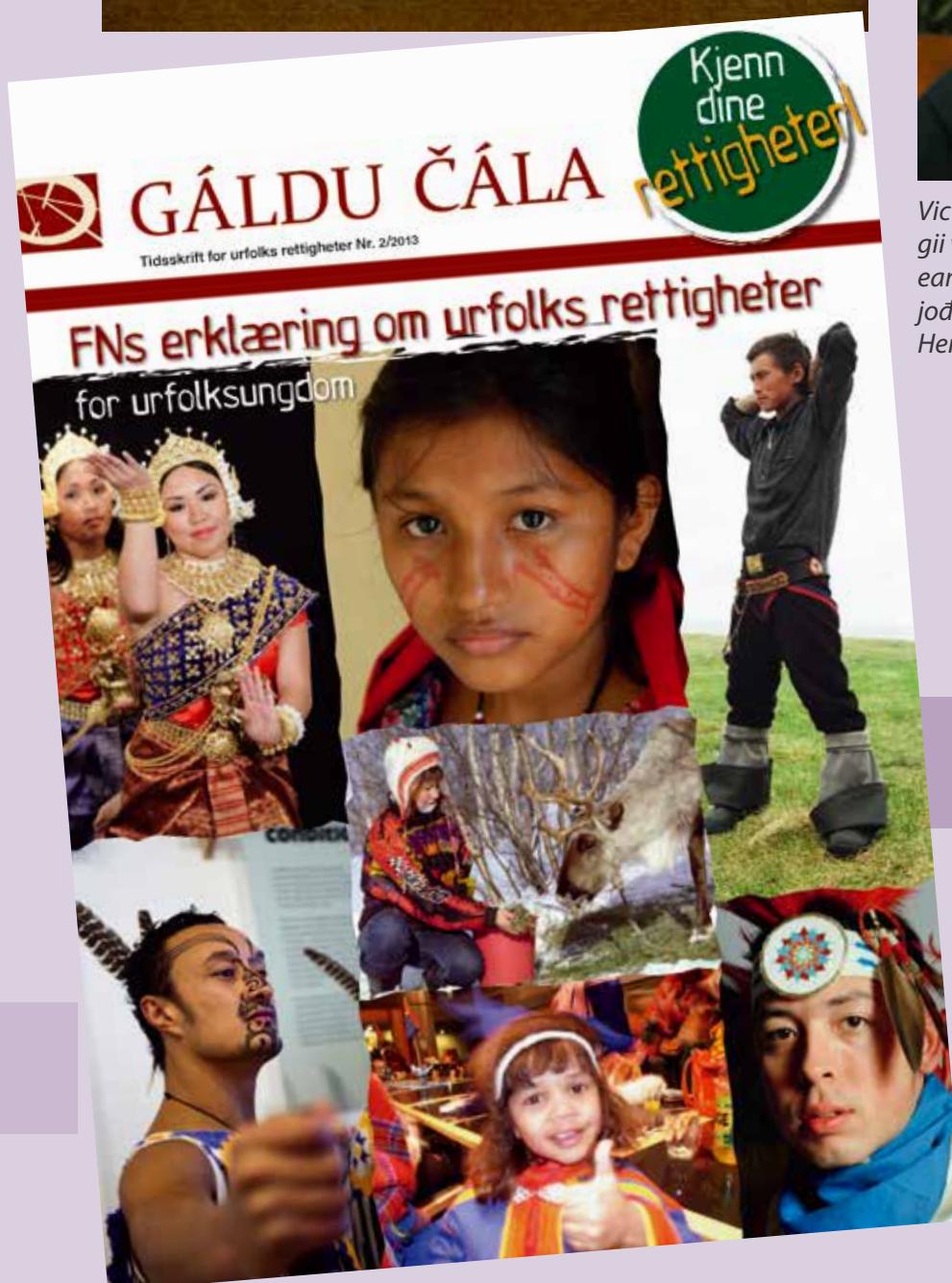
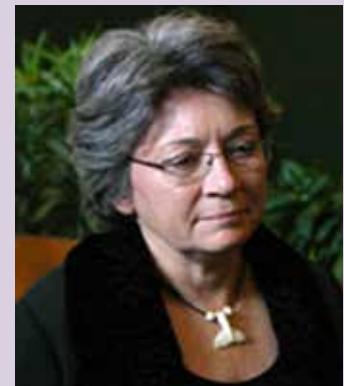
Jagi 1982 ON vuodđudii bargojoavkku guorahallat máilmimi eamiálbmogiid vuigatvuodaid. Vásse 25 lagi ovdal go ON:a válodočoahkkin viimmat dohkkehii *eamiálbmotulggaštusa*. Dat dáhpáhuvai čakčamánu 13. beaivve 2007.

Victoria Tauli-Corpuz, gii dalle lei ON:a eamiálbmotforumja jođiheaddji, dajai ahte julggaštus lea dehálaš neavvu ovdidit buriid oktavuođaid eamiálbmogiid ja stáhtaid gaskkas.

Eamiálbmotulggaštus dagaha dan ahte 370 miljona eamiálbmoga miehtá máilmimi ožzot buoret suodjalusa gáhttet vuigatvuodaid eiset, earret eará gáhttet ja ovddidit gielaset ja kultuvrraset.

ON:a eamiálbmotforum
vuosttaš joðiheaddji lei Ole
Henrik Magga.

Victoria Tauli-Corpuz,
gii válljejuvvui ON:a
eamiálbmotforum
joðiheaddjin, manjá Ole
Henrik Magga.

MUITTÁT GO?

- 1 Goas dohkkehuvvui ON:a olmmošvuigatvuodja-julggaštus?
- 2 Mii lea siviila ja politihkalaš vuogatvuodjaid konvenšuvdna?
- 3 Geat definerejuvvojit mánnán ON:a mánáid vuogatvuodjaid konvenšuvnnas?
- 4 Mii lea stuorámus hehtehussan mánáid skuvlavázzimii?
- 5 Goas dohkkehuvvui eamiálbmotjulggaštus?

Norga ja olmmošvuigatvuodat

Dehálaš gal lea muitit ahte mii ássat Norggas, eallit dorvvo-laš ja ráfálaš máilmmeoasis. Dattege ii leat sihkkar ahte Norgga eiseválddit gieđahallet juohke ovtta seamma árv-vus go maid olmmošvuigatvuodat gáibidit. Olbmot geat ovttasbarget ja leat šiega, gieđahallojuvvojit dábálaččat bures. Olmmošvuigatvuodat leat dan sivas deháleamosat sidjiide geat láhttejít ja ellet eará láhkai go eatnašat.

Orgánat mat barget olmmošvuigatvuodjaid ovddas, dego ON ja Eurohpáráđđi, leat moaitán Norgga earret eará dáid sivaid geažil:

- man láhkai riika gieđahallá sin geain ii leat riika gosa máhccat
- bidjá giddagassii háldofáŋggaid mii mearkkaša ahte ol-bmot biddjojuvvojit giddagassii vaikke eai leat dubme-juvvon
- váilevaš riektedorvu doaibmahehttejuvvon ja psykiátra-laš buhcciide
- KRL-fága mii rihkku religiodnafriddjavuođa gáibádusa

Sápmelaččat ja romani-álbmot leat ovdamearkka dihtii unnitlogujoavkkut Norgas geaid eiseválddit leat funet gieđahallan. Sápmelaččat ožžo vuogatvuoda geavahiš-

goahtit gielaset skuvllas 1960-logus, muhto álggahedje ieža miellačájehemiid ovddidit sin čáhce- ja eanavuoigatvuodaid 1979:s (Álttá-ákšuvnnat).

miellačájehheapmi: demonstrasjon

Jagi 1998 Norgga ráððehus bivddii románi-álbmogis án-dagassii dannego Norgga eiseválddit ledje nu fasttet giedðahallan sin. Dál ohcet mánggas buhtadusaid Norgga stáhtas váilevaš skuvlejumiid geažil.

Norga ja ON:a nissonkonvenšuvdna

ON:a olmmošvuoigatvuodakonvenšuvdna man Norga lea ratifiseren, lea Norgga lágaid bajábealde. 90 proseantta ON:a lahttiorikkain leat ratifiseren *ON:a nissonkonvenšuvnna*. Dušše muhtun muslima riikkat eai leat dohkkehan daid osiid mat leat šarialága vuostá.

dásseárvu: likestilling

dásseárvoláhka: likestillingslov

ovttastahttit: inkorporere, innlemme

spiehkastat: unntak

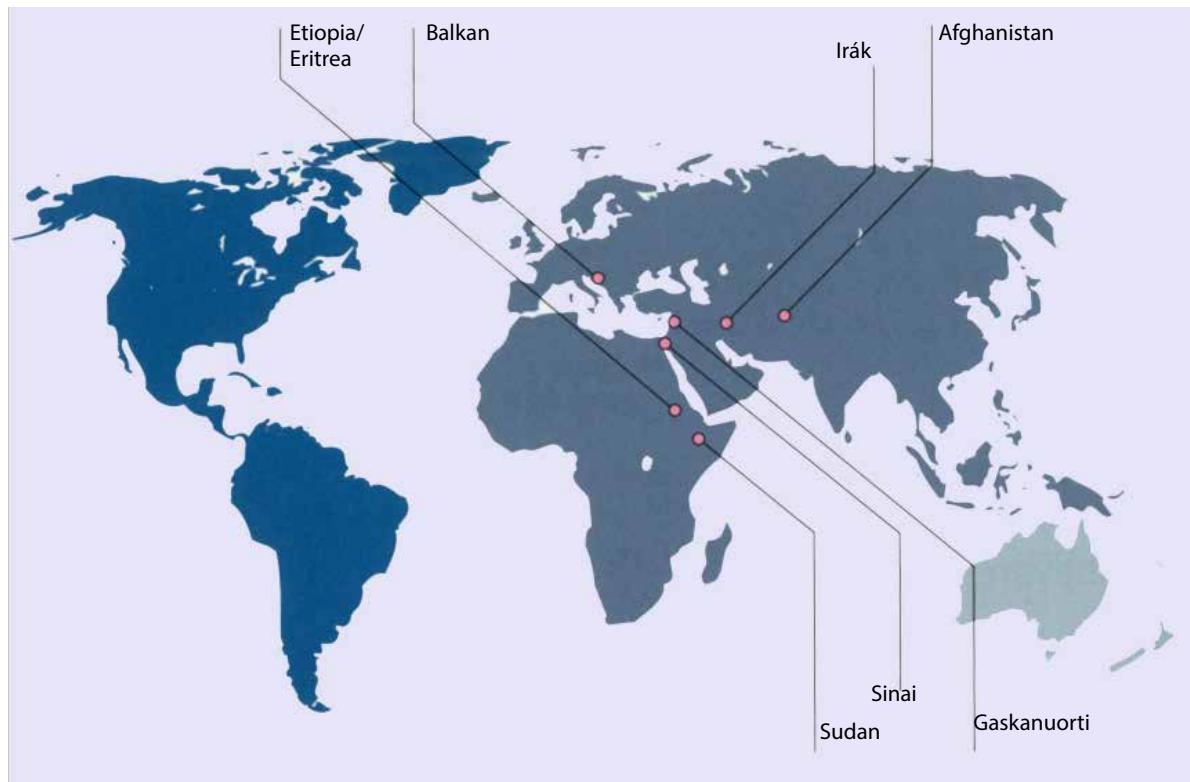
Jagi 2005 dohkkehii Stuorradiggi viimmat ON:a nissonkonvenšuvnna oassin Norgga lágas. Muhto Stuorradikki eanetlohu ii háliidan ahte dat galggai leat oassin olmmošvuoigatvuodaid lágas. ON:a nissonkonvenšuvdna galggai ovttastahttot dásseárvoláhkii, mas leat dakkár spiehkastagat go «oskuserviid siskkáldas ášsit». Dat mearkkaša ahte politihkalaš bellodagat ja organisašuvnnat sáhttet garvit čuoggáid maidda eai liiko. Nie lea Norga geahnohuhttán nissonkonvenšuvnna.

ON:a ráfibisuhan veagat

ON ii leat militeara organisašuvdna, muhto vuodðudii 1948:s *ráfibisuhan veagaid*. Veagain galget leat soalddáhat iešguðet riikkain, ja sin bargu galgá leat sihkarastit ráfi ja stabilitehta ráfehis guovlluin.

veahka: styrke

ON:a veagat galggašedje lágidit boahtteáigge čovdosiid. Vuosttaš ON:a ráfibisuhanveahka lei Gaska-Nuorttis 1948:s, dannego dalle vuodðuduuvvui Israel stáhta.

Norgga oassálastin ON:a riikkaidgaskasaš operašuvnnain 2009:s.

1940-logu loahpa rájes
lea Norga sádden ON
namas soalddáhiid ráfehis
guovlluide máilmis.
Govva cájeha Norgga
ON-soalddáhiid Gazas
1950-jagiin.

Norgga oassálastin riikkaidgaskasaš operašuvnnain

Jagi 1948 rájes lea Norga oassálastán mágga ráfibisuhان operašuvdnii maid ON lea lágidan. Oktiibuot 50 000 olbmo leat oassálastán operašuvnnaide.

Stuorámus veagat maid Norga lea sádden, leat leamaš Libanonas. Norga ii leat geatnegahton oassálastit ON-operašuvnnaide, muhto NATO-miellahttovuhta geatnegahttá riikka searvat operašuvnnaide maid NATO lágida.

Deanu sápmelaš Viddu-Ovllá – Nils Ole Gaup lei ON:a offisearan Kongos Afrikás 1960-logus bearráigeahčat ráfi.

MUITTÁT GO?

- 1 Makkár áššiin lea Norga moitojuvvon olmmošvuogat-vuođaid oktavuođas?
- 2 Gos ja goas lei ON:a vuosttamuuš ráfibisuhان veahka doaimmas?
- 3 Lea go Norga geatnegahton leat mielde ON-operašuvnnain?

Čoahkkáigeassu

ON vuodđuduvvui geassemánus 1945 sihkkarastit máilmmeráfi. Golggotmánu 24. beaivve 1945 doaibmagodjii organisašuvdna virggálačcat. ON galgá sihkkarastit máilmmeráfi ja lágidit riikkaid gaskii ustitalaš oktavuođaid. ON galgá ovddidit oktasašbargguid álbmogiid gaskii vai čoavdašuvvojit ekonomalaš, sosiálalaš, kultuvrralaš ja humána váttisvuodat.

Jagi 1948 dohkkehii ON Olmmošvuoigatvuodaid máilmmejulggaštusa (olmmošvuoigatvuodajulggaštus) mii galgá sihkkarastit buohkaide olmmošvuoigatvuodaid. Dan lassin gávdnojit siviila ja politihkalaš vuoigatvuodat ja ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodat. Gávdnojit maid sierra mánáid- ja nissonvuoigatvuodat.

ON ii leat militeara organisašuvdna, muhto das leat leamaš ráfibisuhan veagat 1948 rájes (Gaska-Nuorti). Norga searvá operašuvnnaide maid NATO lágida dahje jođiha.

GAŽALDAGAT

- 1 Goas dohkkehuvvui olmmošvuoigatvuodajulggaštus?
- 2 Makkár doaimmat leat ON:s?
- 3 Mii lea olmmošvuoigatvuodajulggaštusa ulbmilin?
- 4 Goas vuodđudii ON:a ráfibisuhan yeahka?

ČIEKNUDEAPMI

- 1 ON:a deháleamos bargu lea bisuhit máilmmeráfi. Mo lea ON čoavdán dan áigumuša?
- 2 Makkár mearkkašupmi lea midjiide go mis lea olmmoš-vuoigatvuodja-julggaštus?
- 3 Digaštallet maid mearkkaša ahte olbmuin galget leat friddjajohtolaga vejolašvuodat ja vuogatvuohata ieš válljet iežas ássansaji?
- 4 Vállje ovtta dahje guokte čuoggá ON:a mánáid vuogatvuodjaid konvenšuvnnas, ja ákkastala manne dat leat dehálačcat.
- 5 Vállje ovtta čuoggá ON:a mánáid vuogatvuodjaid konvenšuvnnas ja ráhkut illustrašuvnna konvenšuvnnas.
- 6 Manne jáhkát ahte lea stuorát vejolašvuohata ahte mánát bessel skuvlii jus eatnit leat maiddái vázzán skuvlla?
- 7 Manne leat olmmošvuogatvuodat deháleamosat daidda geat láhttejit eará láhkai go earát?
  - a) Galgá go Norga searvat soalddáhiiguin riikkaidgaska-saš operašuvnnaide?
  - á) Galgá go Norga searvat dušše erenoamáš dáhpá-husaise?
- 8 Galgá go Norga álfárot hilgut oassálastima?

Ráhkadehket 6 ovdanbuktima mat leat sihke vuostá ja beali dán čuoččuhusa. Dan manjá digaštallabehtet luohkkálanjas.

GEAVAHUS, EKONOMIIJA JA GLOBALISEREN

Gii galgá oamastit luondduriggodagaid – olju, minerálaid, dan buhtes čázi? Man ollu galget dat máksit? Lea godoppe meahciláhka mii mearrida dan ahte gievrramusat vuitet, dahje gávdnojit go riikkaidgaskasaš njuolggadusat? Ja man láhkai galgat mii diehtit mii lea riekta ja boastut?

Diekkáraš gažaldagaid galgat mii geahčadit čuovvovaš kapihtaliin. Mii doaivut dat attášii dutnje sihke máhtu ja čuvgehusa nu ahte máhtát ieš jurddašišgoahtit dáid áššiid birra.

Geavahusservodat

Dán oasis galggat oahppat

- mii lea geavahusoahppa
- mo geavahusservodat lea ovdánan
- man láhkai min geavahus lea gitta min eallivuogis ja árvomáilmvis
- makkár rievttit ja geatnegasvuodat mis leat golaheaddjin

geavahus, golahus: forbruk
geavaheaddji, golaheaddji: forbruker
geavahit, golahit, loaktit: forbruke

Biktsat ráhkadit olbmuid

Go du skihpár dahje olmmái dutnje dadjá: «Diet buvssat leat justa dego don», de várra oaivvilda son ahte diet buvssat leat muttágín dutnje ja dat dego heivejit du persovdnii. Odne gávdnojít buvssat mat mákset moadde čuođi ruvnnus gitta 2-3000 ruvdnui.

Makkár buvssaid don ieš válljet, ii leat gitta das man assás bursa áhcistat lea. Gávdnojít ovdamearkkat das ahte rikkis bearrašiid mánát ostet hálbes buvssaid ja eai nu bures birgejeaddji bearrašiid mánát gis ostet hirbmat divrras buvssaid. Buvssat eai dušše muital gii don leat. Buvssat muitalit maiddái dan manin don háliidat leat. Mii dadjat dávjá ahte biiktsat ráhkadit persovnnaid. Ovdalis áigge sáhtii oaidnit ledje go olbmot geafit vai riggát. Nie gal ii leat šat odne lihkus.

Dán áigge lea eanet nu ahte biktsat ráhkadit du persovnna. Man láhkai don gárvodat ja mat dus leat badjelis ja makkár du telefovdbnamearka lea, leat ášshit mat muitalit du persovnna birra.

«Biktsat ráhkadit olbmuid». Nu lea šaddan dajaldahkan. Lea go son nu?

Geavahusoahppa

---

geavahusmálle: forbruksmönster

Geavahus lea dat go mii oastit dávviriid ja bálvalusaaid. Geavahus sáhttá gokčat iešguđet dárbbuid. Muhtun geavahusdávvirat leat biktasat ja borramušat. Dat álkidit min eallima ja dahket ahte mii sáhttit leat mielde iešguđet doaimmain. Eará geavahusdávvirat leat omd. biillat ja busset mat fievrredit min fulkkiid ja ustibiid lusa. Sabehat ja dien lágan dávvirat dahket ahte mii sáhttit leat mielde skuvla-mátkkiin.

Dávjá geavahuvvo sátni *geavahusmálle* go galgá govvet min geavahusa. Geavahusmálle muitala *maid* mii geavahit, *man* ollu mii geavahit, man riikkas mii oastit gálvvuid ja bálvalusaaid, ja vel ahte jurddašit go mii luonduu birra min geavahusas.

Geavahusservodaga ovdáneapmi

---

geavahusservodat: forbrukersamfunn

geavahusgolut: forbruksutgifter

buresbirgen: velferd

ruovttudoallu: hushold

Mañimuš logijagiid lea geavahus lassánan sakka Norggas. Sáttni «shopping» lea šaddan oassin ođđaáigásáš eallimis, ja mii dadjat maiddái ahte *geavahusservodat* lea otná beaivvi

Ovdal 1960 sáhtii oastit biilla jus lei erenoamáaš dárbu dasa, ovdamearkka dihtii taksivuodjima ja gálvvuid geaseheami várás. Heandarat-Uvllá ruvttobiila vuolle Deanus, govvejuvvon ovdalaš soađi.

servodat. Geavahusservodaga dovddaldat lea badjelmeará-laš geavahus mii lea šaddan eallima mihttomearrin.

Geavahusservodat álggi ollásit 1950-logus. Soađi manjá lei borramušgálvvuid rašoneren. Ovdamearkka dihtii sáhtii oastit dušše vissis meari vuoja ja gáfe. Rašoneren heaitti-huvvui 1951:s.

Olbmuid birgejupmi buorránii, ja ođđa gálvvut bohte. Olbmot geavahišgohte unnit sin dietnasis borramuššii ja eanet viesuide, biktasiidda, suohtastallamiidda ja dakká-riidda. Buot diet leat buresbirgema mearkkat.

*Biila lea šaddan diehttelas
oassin olbmuid eallimis.
Dušše 9 % álbtogis
2000/2001:s ii lean biila.*

Man ollu geavahusgoluin mannet borramuššii ja juhkamuššii, gehčojuvvo dávjá mihttun buresbirgenii. Dat gohčoduvvo namain *buresbirgenindikáhtor*.

1958:s geavahuvvui 40 proseantta bearraša *ruovttudoalus* borramuššii. Dađistaga go olbmot riggo, de geavahišgohte unnit ruđa borramuššii. Jagi 2000 ledje gaskamearálaš bearraša borramušgolut 12 proseantta oppalaš ruhtadoalus.

Min borranvierut leat maiddái rievdan. Nuppi máilmumesoađi áigge borre olbmot ollu guoli, buđehiid ja gordnegálvvuid. Dalle lei váttis fidnet omd. lávcca, vuosttá, bierggú ja gáfe. 1970-logu rájes leat mii šaddan biergorralas álbmogin, ja leat maiddái borragoahktán eambbo sohkkara ja buiddiid.

Odne lea stuorámus gollun šaddan dállu ja boaldámuš. Jagi 2000 lei diet gollu 23,7 proseantta geavahusgoluin; dan botta go dat lei dušše 13,5 proseantta 1958:s. Vuosttažettiin lea sivvan dán lassáneapmái dat ahte olbmuin leat dál stuorát ja buoret viesut.

Geavahanfunkšuvdna ja symbolafunkšuvdna

Muhtun dávvirat leat eambbo anolačat go eará dávvirat, ja dan gal sahttá áddet dahje ipmirdit. Skruvaruovddis lea čielga funkšuvdna. Dainna sahttá skruvaid botnjat. Mii sahttit dadjat ahte das lea *geavahanfunkšuvdna*.

Eará gálvvuin lea vuosttažettiin *symbolafunkšuvdna*. Dain sahttá leat omd. kultuvrralaš gullevašvuhta. Go omd. Deanu Seáraid valástallanbáidái leat prentejuvpon stuorra bustávat, de valáštallanbáidi muitala sierra eallinvuogi ja gullevašvuoda birra. Mearkabiktasiid bokte sahttet olbmot oassin joavkkus dávjá čájehit gaskka eará joavkuide.

Earálágan ja divrasat mearkabiktasat sahttet symboliseret *stáhtusa*. Buksamearka dahje logo lea mii addá árvvu. Nu loktana maiddái geavaheaddji stáhtus.

Mearkkat ja mearkadávvirat eai leat gal nu ođđa áššit, muhto 1980-jagiid rájes leat logo-mearkkaid geavaheapmi laskan issorasat. Dan sadjái go čiehkat gálvvu mearkka biktasiid siskkabeallái, de galge mearkkat báitit juo menddo

guhkás. Mearkkat muitalit mas don beroštat, leat go don sporty dahje beroštat go dáidagis, dahje leat go muhtun spábbačiekčanjoavkku berošteaddji.

Persovnnalaš ekonomiija

Jus don mearkkut buot maid leat oastán ovta vahkus, de sahtát oahppat ollu iežat geavahusa birra. Dalle ráhkadat accesat ollislaš gova iežat goluin. Dat lea du *rehketdoallu*. Das don oainnát masa du ruðat leat mannan ja beasat smiehtadit manne ostet duon ja dán.

Go jurddašat fas ovddos guvlui ja plánegoađát boahtte vahku gávppašemiid, de dan plánema gohčodit *bušeahttan*. Das don mearridat masa áiggut iežat ruðaid geavahit. Mearridat maid oasttát ja maid fas it oastte. Go divttát juoidá leat oasttekeahttá, de suittát oastit juoidá eará dahje sahtát seastit ruða vai beasat manjá oastit mielamiel dávvira mii lea bistevaš.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii oaivvilduvvo sániin *geavahus*?
- 2 Makkár dárbbuid sáhttá geavahus gokčat?
- 3 Mii lea mihtilmas geavahusservodahkii?
- 4 Čilge sáni buresbirgenindikáhtor?
- 5 Mii lei stuorámus dálloodoalu olggosgollun 1958:s?
- 6 Mii lea stuorámus dálloodoalu olggosgollun odne?
- 7 Mii lea erohus geavahanfunkšuvnnas ja symbolafunkšuvnnas?
- 8 Mii lea rehketdoallu?
- 9 Mii lea bušeahttta?

Organiserejuv von astoágge doammat mákset. Muhto ii buot mánáin leat vejolaš searvat dakkár doaimmaide, danne go vánhemiiin ii leat várri máksit daid goluid.

Buorredilli – ja geafivuohta

buorredilli: velstand
fuolahaeddji: forsørger
duvdni: søppellass

Eanaš olbmuin Norggas lea buorránan buorredilli mañimuš 20 jagi. Mii oaidnit ahte eanaš olbmuin leat stuorra ja buorit viesut, eanet biillat ja ollu áigi astoággedoaimmaide ja luomostallamiidda.

Muhto buohkain Norggas ii leat diekkár dilli. Ain gávdno geafivuohta Norggas. Ii leat nu ahte olbmot nelgot, dahje ahte mánát odđet olgoáimmu ovddas. Muhto muhtumat gillájit geafivuoða, eai ge beasa návddašít daid buriid maid álbumoga eanelohku dahká.

Leat mánja oavila Norgga geafivuoða birra. Dutkamat leat čájehan ahte die 2-3% Norgga mánáin gillájit geafivuoða. Sii áasset gal viesuin gos leat hivssegat ja basadanvejolašvuodat. Muhto viesut leat unnit, ja lea ollu riedja ja nuoskivuohta. Dasa lassin lea dávjá nu ahte geafes mánáid fuolaheddiin

ii leat biila, eai ge astoággeviesut ja dakkárat. Sii maiddái eai beasa leat mielde dakkár astoággefálaldagain mat leat divrasat. Sin áhčit eai leat sin luhtte, ja eatnit leat dávjá iehčanassii mánáiguin. Dávjá leat vel eatnit barggu haga, dahje leat studeantan.

Duvnnit sturrot

Biktasiid geavaheapmi lea lassánan sakka manjimuš 50 lagi. Jagi 1998 bálkestii juohke okta Norggas b. 11 kg biktasiid, dan botta go dálloodoalu bázahusat lassánedje 174 kilos 1974:s gitta 324 kilui 2000:s. Dattege geavahit olbmot odne beali uhccán ruđa biktasiidda dietnasa ektui go dan maid dahke lagi 1958.

Duvnnit sturrot.

Maid sáhtát lonuhit?

It don sáhte buot gálvvuid lonuhit automáhtalaččat, dasgo gálvvuid lonuheapmi ii leat láhkamearriduvvon. Muhto dattege diktet mánja gávppi lonuhit. Jus galggat beassat lonuhit gálvvu, de gálvu ii galgga leat geavahuvvon. Muhto ii sáhte lonuhit sisbiktasiid, dasgo daid lea váttis vuovdit viidáseappot maŋjá.

Jeara sáhtát go lonuhit gálvvu

Lea álkkit lonuhit stuorra gávpeguovddážiin go smávva gávppiin. Muhto geahččal goit-totge.

Ruðaid ruovttoluotta dahje buorrinlihpu

Go lonuheapmi ii leat láhkamearriduvvon, de gávppiin ii leat bággu addit ruðaid ruovttoluotta go lonuhat gálvvu. Don sáhtát jearrat ahte oaččut go ruðaid ruovttoluotta go lonuhat. Buorrinlihpu lea fámus gol-bma lagi jus ii leat eará sohppojuvvon.

Galggat johtilit lonuhit

Lonuhanáiggit sáhttet molsašuvvat gávppis gávpái. Jus áiggut lonuhit juovlaskeankkaid, de gal gánneha leat joðán. Ollu gávppiin leat hui čavga njuolggadusat das. Vurke kássabáhpára man beasat čájehit go lonuhat.

Váttis lonuhit hálbbiduvvon gálvvuid

Hui dehálaš lea muitit ahte hálbbiduvvon gálvvuid eai lonut. Danne ii gánnet addit olbmuide skeanjan hálbbiduvvon gálvvuid, eará go ahte leat áibbas vissis ahte gálvu dohkke skeanjan.

TV-shop dájuhuvvon?

Jus leat oastán gálvvu eará sajis go gávppis, de lea dus gáhtanáigi.

Mii mearkkaša ahte don beasat gáhtat ja sáddet gálvvu ruovttoluotta ovdal go lea gollan 14 beaivvi dan rájes go leat ožžon gálvvu.

Boasttuvuoðat ja gálvobieðganeapmi – váidaleapmi

Jus ostojuvvon gálvvus leat váttut, dahje dat menddo johtilit bieðgana, de lea dus vuogatvuhta divuhit gálvvu. Dan rievti oaččut geavaheaddji-oastinlágag bokte. Dalle lea dus vuogatvuhta oažžut hadde-geahpedeami, odða gálvvu dahje dahkat ruovttugávppi.

Don sáhtát maiddái gáibidit ahte vuovdi divvu gálvvu lassegoluid haga. Dus leat dat seamma vuogatvuðat ostet dal gálvvu hálbbiduvvon dahje olles haddái! Váttuid dahje váilevuðaid váidaleapmi gohčoduvvo namain *reklamašuvdná*.

Yeahkkin váidaleapmái

Jus don oaivvildat ahte dus lea vuogatvuoh-ta lonuhit gálvvu, muhto it oaččo, de sáhtát ohcat yeahki *Geavaheddjiídrádis* dan fylkkas gos orut. Ovdal go manat dohko, de fertet vuos leat geahččalan soabadit gávppiin.

buorrinlihpu: tilgodelapp

geavaheaddji-oastinlákha: forbrukerkjøpslov

dahkat ruovttugávppi: heve kjøpet

Geavaheddjiídráðdi: Forbrukerrådet

Geavahus ja biras

Dihtet go ahte njealji olbmo dálloidoallu sáhtášii seastit 600 kg doabbariid jagis? Dahje jus čáhcehátna goaiku lagi, de manná 7000 lihttera čáhci duššái?

Dát ovdamearkkat čájehit ahte don geavaheaddjin sáhtát ollu váikkuhit, sihke buriid ja baháid láhkai. Ollu olbmot leat beroštišgoahtán birasgáhtten gažaldagaiguin oažžut min geavaheaddjin jurddašit dan ahte man láhkai mii geavahit málmmi resurssaid.

Lea vejolaš dahkat juoidá omd. nuoskkidan-váttisvuodai-guin. Ovdamearkka dihtii sáhttá ođđasis geavahit muhtun ávdnasiid mat čoahkkanit stuorra doapparduvdnin.

Loga rámmačállosiid ja jurddaš maid Guovdageainnu nuoraidskuvlla oahppit čállet luonduu nuoskkideami birra 1990:s.

Ođđasis geavaheapmi lea dehálaš vai doabbarat eai lassán.

doappar (sg), **doabbarat** (pl): söppel
čáhcehátna, čáhceluoitta: vannkran

Guovdageainnu nuoraidskuvlla 8A čállí dán divtta nuoskki-deami birra mii almmustuvai Mánáid Bláđi juovlanummaris 1990.

Nuoskkideapmi

Nuoskkideapmi lea nu ollu.
Luondu lea nuoskkiduvvon.
Ja ain eambbo nuoskkiduvvo,
Jus ii oktage gáhtte dan.

Eat ábuhibivčé nuoskkidit šat eambbo.
Mii fertet čorgegoahtit min luondu,
Vai ii billahuva áibbas.
Ii mis leat eará go okta luondu.

Mii fertet ieža gáhttet min luondu,
Muhto movt?
De mii sáhttit váruhit nuvt
Ahte ieža eat bálkko ruskkaid min lundai.
Soaitá buorránit min boahtteáigi.

Muhtun oahppi seamma 8A luohkás dahje klássas čállí luondu suodjaleami birra dán:

Mun ledjen vázzime skuvlii, go fuomášin juoidá maid in lean ovdal fuobmán. Eana lei buot nuoskkiduvvon. Bábir ja ruskkat ja vel baikalihparat nai. Gal olbmot sáhttet jur leat nuoskkit.

Bohten skuvlii ja mannen klássalatnji. Guovlalin láse ráigge olggos ja oidnen dievva ruskkaid dan ođđa «pleana» alde. Oahpaheaddji humai ruskabálkuma birra. «li oaččo bálkut ruskkaid olggos!»

Nuppi diimmu oidnen ovttá beare bálkesteame njálg- gesbáhpira láse ráigge olggos. Jurddašin dan birra maid oahpaheaddji lei dadjan.

Váccašin márkanis ja oidnen ruskkaid miehtá šilju. Šaddá go son goassige máilbmi ráinnas?

Dál mii fertet doallat máilmci ráinnasin, vuoi lea go dál juo beare maŋŋit?

Kritihtalaš ja dihtomielalaš geavaheaddji

Geavahusoahpa ulbmlin lea du oahpahit šaddat dihtomielalaš ja kritihtalaš geavaheaddjin. Mii mearkkaša ahte galggat diehtit ahte geavahus guoská sihke ekonomijii, birrasii, dearvvašvuhtii ja dorvolašvuhtii. Dahkat buriid gažaldagaid lea buorre vuohki lahkonit dáid áššiid. Vuolábealde leat gažaldagat maidda don geavaheaddjin galggašit gávdnat buriid vástádusaid. Jurdil ahte áiggut oastit olabuvssaid.

Dearvvašvuodagažaldagat sáhttet leat

- Váikkuhii go sin dearvvašvuhtii dat maid sii leat ráhkadan?
- Leat go buvssain kemikálat?
- Leat go dohkkehuvvon kemikálat?

Don sáhtát maiddái jearrat **birrasa** hárrái:

- Nuoskkidit go dat?
- Šaddet go das bázahusváttisvuodat?
- Suddet go dat biologalačat?
- Makkár resurssat leat geavahuvvon buvttadeamis?
- Báhcet go váralaš bázahusat buvttadeamis?
- Lea go buvttadeapmi leamaš váralaš bargiide?

Dehálaš ekonomalaš gažaldagat sáhttet leat:

- Dárbašan go mun daid?
- Lea go mus ráđđi daidda?
- Rievdá go mu eallinvuohki dahje ekonomija jus mun oasttán daid?
- Gávdnojít go molssaeavttut?

- Mo dat leat buvttaduvvon?
- Geat leat buvttadan daid?
- Man láhkai lea distribušuvdna dahkkon?
- Leat go bargiin dohkálaš bargoeavttut?
- Man láhkai dat váikkuhit olgoriikka-veal-gái ja badjebáhcagii?

Dan lassin sáhtát vel divvut gažaldagaid lágaid ja sosiálavuoigatvuodaid birra:

- Leat go merkejuvvon?
- Lea go buvttadeapmi čađahuvvon dohkkehuvvon dorvolašvuoda mearrádusaid mielde?
- Lea go gálvvu máinnus jáhkehahti?
- Gudnejahttá go fitnodat bargiid rivttiid?
- Lea go márkanfievrrideapmi munneje váikkuhan go osten buvssaid?
- Lea go márkanfievrrideapmi ráhkadan munneje dárbbu?
- Lea go márkanfievrrideapmi mu árvvuid mielde?
- Lea go márkanfievrrideapmi rievdadan servodaga eallinvuogi?
- Leat go dat ráhkaduvvon mánáid bargafámuiguin?

dihtomielalaš: bevisst

geavahusoahppa: forbrukerlære

buvttadit: produsere

buvttadeapmi: produksjon

molssaeaktu: alternativ

márkanfievrrideapmi: markedsføring

Vuoigatvuođat ja geatnegasvuođat

Geavaheaddjin dus leat čielga vuoigatvuođat ja geatnegasvuođat mat leat čállojuvvon lágaide ja njuolggadusaide. Dan lassin leat guokte almmolaš ásahusa mat leat vuodđuduvvon veahkehit geavaheddjiiid. Dat leat *Geavaheddjiidráddži* ja *Geavaheddjiidáššeolmmái*.

Geavaheddjiidráddži lea bálvalusorgána. Dan bargun lea du rávvet ja addit dutnje informašuvnna nannet du geavaheaddjin. Geavaheddjiidráddži galgá du veahkehit dalle go don váidalat gálvvuid ja bálvalusaid. Don sáhtát váldit okta-vuođa Geavaheddjiidráddžiin go leat dahkan gávppi man don gáđat.

Geavaheddjiidáššeolmmái dárkkista ahte máidnosat čuvvot *márkanfievrridanlágá* ja radio- ja tv-máinnustan njuolggadusaid.

Geavaheddjiidáššeolmmái:

Forbrukerombudet

Geavaheddjiidráddži: Forbrukerrådet
márkanfievrridanláhka:

markedsføringslov

Geavaheaddji Norggas ja máilmmis

Ovdalis bessel lohkatt ahte olbmuin lea buorránan buorre-dilli daid manjimuš logijagiid. Mii mearkkaša ahte olbmot geavahit eanet ja eanet ruđa alcceseaset. Mii dadjat dávjá ahte *priváhta geavahus* lassána jagis jahkái. *Almmolaš geavahus* mii guoská min oktasaš buriide, dego skuvllat, mánáidgárddit, buohcceviesut ja geainnut, lea maiddái lassánan, muhto ii nu ollu.

Vuolábealde oainnát oasi Statistisk sentralbyrå statistikhkas mas oainnát geavahusa prognosaid jagi 2011 rádjái.

Dállodoaluid geavahus (proseanttaláš lassáneapmi ovddit jagis):

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
3,1	3,2	5,4	4,4	5,0	5,4	1,8	0,0	3,7	2,4

Almmolaš hálddahusa geavahus (proseanttaláš lassáneapmi ovddit jagis):

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
3,1	1,3	1,2	1,4	1,9	2,7	2,7	4,3	1,7	1,5

Mii orrut riikkas mii geavaha daðistaga stuorát oasi máilmimi resurssain, vaikke mii Norggas dadjat ahte mii háliidit «ceavzilis ovdáneami». Mii han orrut riikkas gos leat ere-noamáš buorit eallinvejolašvuodat; dan han oainnát dán ta-beallas vuolábealde:

	Gaskamearálaš eallinahki	BNB/ ássi dolláris	analfabetisma proseanttas	olgoriikkavealgi miljárdda dolláris
Ghana	57	1 980	24	6,0
Burkina Faso	46	1 040	64	1,5
Mali	47,4	840	62	3,3
Norga	78,9	30 800	0	0

MUITTÁT GO?

- 1 Man ollu biktasiid gaskamearálačcat mii bálkestit jahkásacčat?
- 2 Mii lea Geavaheddjiidráðđi ja makkár veahki addet sii?
- 3 Mii lea Geavaheddjiidáššeolmmái ja makkár veahki oaččut sus?
- 4 Mii du oaivila mielde lea «kritihtalaš geavaheaddji»?

Čoahkkáigeassu

Geavahus lea go mii oastit gálvvuid ja bálvalusaid. Geavahus sáhttá gokčat eallima vuodđodárbbuid, muhto dat sáhttá maiddái álkibun dahkat eallima ja addit midjiide iešguđet lágan vejolašvuodđaid sierra doaimmaide.

Geavahusmálle muitala midjiide maid mii geavahit dahje golahit, man ollu mii golahit, makkár riikkain mii oastit gálvvuid ja bálvalusaid ja beroštit go mii birrasis geavaheaddjin.

Geavahusservodaga riedan álggii duođas 1950-logus. Olbmot geavahišgohte eanet ja eanet ruđaid viesuide, biktasiidda ja hervvoštallamiidda.

Odne manná stuorámus oassi goluin viesuide ja boaldámušaide. Biila lea šaddan diehtelas oassin olbmuid eallimis. Dušše 9 % álbmogis 2000/2001:s ii lean biila.

Goluid logahallan gohčoduvvo rehketdoallun, dan botta go fas ruđaid geavahan plánen gohčoduvvo bušeahttan.

Gálvvin mat vuosttamuzžan leat ávkká-laččat, lea geavahanfunkšuvdna. Gálvvut main lea symbolafunkšuvdna, leat dakkár gálvvut mat sáhttet muitalit gullevašvuoda, eallinvuogi dahje stáhtusa.

1980-logu rájes šadde mearkadávvirat eanet ja eanet dovddusin. Logo-mearkkat muitalit gálvvi stáhtusa birra ja addet geavaheaddjái maiddái stáhtusa.

Eanaš olbmuin Norggas lea buorránan dilli

mañimuš 20 jagis. Muhto leat olbmot geain lea heittogis ekonomija, ja sii gal gillájit ain geafivuođa.

Eurohpalaš unionnna – EU – definišuvnna mielde leat Norggas sullii 400 000 geafi. Ássanviesuid stuorra hattit leat váttisvuohtan sidjiide geain lea uhccán ruhta. Ollu gávppašeapmi dakhá ahte boares gálvvut bálkestuvvojít.

Geavadeaddjin dus leat čielga vuigatvuodđat ja geatnegasvuodđat. Geavaheddjiidráđi bargun lea rávvet ja addit informašuvnna geavaheddjiide. Geavaheddjiidáššeolmmái sáhttá bissehit lobihis márkanfievrridan vugiid ja sáhttá gieldit lobihis máidnosa dahje rekláma.

GAŽALDAGAT

- 1 Goas šattai Norga mihtilmas geavahus-servodahkan?
- 2 Čilge rehketdoalu ja bušeahta erohusa!
- 3 Čilge Geavaheddjiidráđi ja Geavaheddjiidáššeolbmá erohusa!

ČIEKNJUDEAPMI

- 1 Makkár bálvalusaid oaččut márktetelefovnnaide odne? Gávnnat go bálvalusaid mat leat sierra nieiddaide ja gánddaide dahje bártniide?
- 2 Oza máidnosiid mat muitalit otná servodaga birra! Man láhkai muitalit dat ahte mii eallit 21. čuohtelogus?
- 3 Čilge máidnosa, propagánda ja informašuvnna erohusaid! Geahččal čilget iežat sániiguin ovdal go buohtastahtát sátnegirjjiin.
- 4 Mii diehtit ahte kollektiivajohtolat lea hálbbit go priváhtabiilajohtolat. Mo galggašii geahpedit biillaid lassáneami? Maid sáhtášii juohke okta ieš bargat? Čále daid vai beassabehtet ceahkis digaštallat.
- 5 Gos bohtet biktasat? Čállét gos bohtet din ceahki biktasat (Eanaš biktasat leat merkejuvvon siskkabealde). Ráhkadehket diagrámmaid!
- 6 Biktasiid geavaheapmi lea lassánan manjimuš vihtalogi jagis, nu ahte mis leat ollu eanet biktasat go ovdal. Dattege ledje biktasiid golut 2000:s unnit go 1958:s. Maid don gáttát sivvan dasa lea?
- 7 Álkkimus vuohki eastadit luonddubillisteami lea oastit unnibut. Lea go son dan vejolaš čáđahit? Mo du mielas galggašii dan bargat vai dat šattašii buorre politihkkan Norggas? Čále lohkiid čállosa dan birra.
- 8 Oza gálvvuid main báhcet doabbarat. Mo du mielas galggašii diekkár gálvvu haddi leat dakkár gálvvu ektui mas leat ávdnasat maid sáhttá ođđasit geavahit?
- 9 «Danne go don ánssášat dan» lohká máinnus dutnje. Gávna govaíd (mat eai leat máidnosat) áviissain gosa dát teaksta ii heive.
- 10 Šaddat go mii lihkoleabbon go mii oažžut eanet buorre dávviriid? Man ollu galgá oamastit ovdal go dávvirat oamastit du? Ráhkät rollaspealu gos dát lea vuodđun ja digaštallet ceahkis.

GUORAHALLAN

Maybelline Le Pen - Poudre Blanche N°22 / Crème BB 8000 - Touche Éclat N°2 / N°3 - Brush Radiance N°01 / N°2 - Rose Glowing N°01 / N°2 - Rose Radiance N°01 / N°2 - Eau de Parfum Radiant Touch N°1 - Missia et Mélodie Elixir N°10 - Missia et Mélodie Elixir N°15 - Missia et Mélodie Elixir N°17 - Missia et Mélodie Elixir N°18 - Yves Saint Laurent Glossy Stain N°10 / N°20 - La Laque Couture N°G2 / A/G20

yslbeauty.com

YVES SAINT LAURENT

TOUCHE ÉCLAT

THE RADIANCE OF 'BEAUTY SLEEP' IN A CLICK

The multi-use illuminating pen, TOUCHE ÉCLAT hides dark circles and highlights the features of the face with every brushstroke. TOUCHE ÉCLAT gives an amazing balance of hydration, coverage and radiance, all in a click. The illuminating properties are reinforced when applied after LE TEINT TOUCHE ÉCLAT. THE LIGHT BELONGS TO YVES SAINT LAURENT.

Geahča maidnosa dahje reklámal! Lea go nu ah te dán maidnosi dahje reklámas leat guokte maidnosa dahje rekláma – nubbi mii čájeha cielgasit dan man lea reklame-remin ja nubbi mii lea čieguus máinus/rekláma?

Guorahala – ja čilge manne nu leažžá!

Norgga ekonomija

Dán oasis galggat oahppat

- Norgga ealáhusgeainnut
- iešguðet lágan servodatekonomalaš mállet
- Norgga ekonomija vuogádat

Ekonomija

Ekonomija lea dahkamuš árvvuiquin, ja riikka árvvut leat earret eará luondduriggodagat. Norggas lea omd. guhkes mearraridddu gos mis lea vejolašvuhta ávkkástallat mearaguliid. Mis leat maiddái ollu goržít mat leat addán vejolašvuodaid hukset industrija, go lea leamaš álki fidnet elrávnnji. Manjá go olju gávdnui 1960-logus, de lea oljoindustrija várra šaddan deháleamos ealáhusgeaidnun.

ealáhusgeaidnu: næringsvei
vuogádat: system

Ekonomija ii guoskka dušše luondduriggodagaide. Ekonomija lea dan birra makkár ealáhusat riikkas leat, nu daddjon makkár gálvvut riikkas ráhkaduvvojit (bálvalusealáhusat). Gálvvuid ja bálvalusaid ráhkadeamis šaddet bargo-sajit, maiguin olbmot dinejit ja besset oastit iešguðet lágan gálvvuid.

Loahpalačcat de ekonomija guoskkaha dan man láhkai mii ordnet servodaga. Hui dehálaš áSSI lea ahte galget go servodat vai priváhta ásahusat buvttadit gálvvuid ja bálvalusaid, ja geat galget oamastit gárdimiid, ruvkiid ja fitnodagaid.

Muhto ekonomija guoskkaha maiddái ovddasvástádusa: Galgá go servodat bargat juoidá unnidit bargguhisvuoda? Gean ovddasvástádus lea geafit, boarrásat ja buohccit?

De don oainnát ahte ekonomiija váikkuha mángga láhkai eallimis.

Min deháleamos ealáhusat

---

roavvagálvu: råvare
gárvánan gálvvut: ferdigvarer
reidet: ordne

Leat sierralágan ealáhusat mat buvttadit roavvagálvvuid, gárvánan gálvvuid dahje bálvalusaid. Eanadoallu lea dakkáraš ealáhus, ja nubbi lea industriija, ja goalmmát fievrrideapmi. Dábálaččat juhkojuvvojit ealáhusat golmma jovkui: vuodđoealáhusat, sekundára ealáhusat ja bálvalusealáhusat.

- *Vuodđoealáhusat* leat eanadoallu, vuovdedoallu, guolásteapmi ja boazodoallu. Dat atnet ávkki resurssain maid luondu šaddada.
- *Sekundára ealáhusat* leat fas dakkárat mat ráhkadahttet ja reidejít biergasiid ja ávdnasiid.
- *Bálvalusealáhusat* dahket bálvalusaid. Dasa gullet almamolaš bálvalusat, dego dearvvašvuodasuorgi ja oahpahus, ja priváhta bálvalusat leat fas dakkárat go báŋkkut ja hoteallat. Din oahpaheaddjít gullet bálvalusealáhussii.

Norgga ealáhusat leat eatnašat priváhta oamastusain, muhto stáhta oamasta stuorra osiid Statoil:as ja Norsk Hydro:s. Leat maiddái dakkár ealáhuserohusat go mearraealáhusat ja nannánealáhusat.

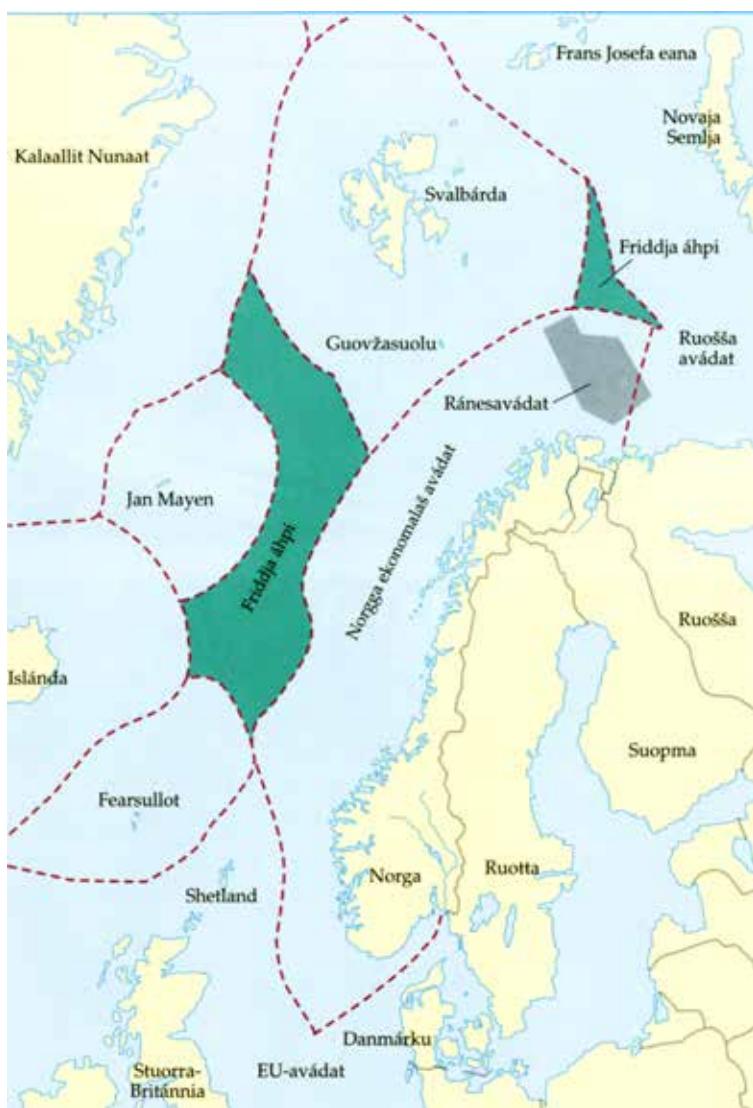
Vuodđoealáhusat

Guolásteapmi

nannán: fastland
roavvaávnna: råstoff
deappu – debbot: tang
skálžu: skjell

Dat alit bealdu, eará sániiguin daddjon Norgga mearrauovlu, lea guða geardde viidát go Norgga nannán. Leat ollu vejolašvuodat lassánahttit mariidna- dahje mearraealáhusaid. Muhto dat eaktuda ahte mii ávkkástallat guolle-riggodagaid jierpmálaččat nu ahte boahtteáiggis ge sáhttá atnit ávkki dain. Dát mielddisbuktá ahte ferte lasihit luossa-biebmama ja hutkat ođđa šlájaid maid sáhttá biebmat. Dan lassin vel ferte eará mariidna roavvaávdnasiid (omd. debbuid ja skálžzuid) šaddadit ja buvttadit.

*Guolástusnuorat Norgga
rittu olggobealde. Kárta:
Tove Balas.*

*Mearrasámiid guovlluin
lotnolasdoallu lea leamaš
dábálaš. Sii bivde meara
ja lassin barge šibhiigun
ja meahcástedje. Eai leat
gallis geat ealihit iežaset
dien láhkai. Unjárggas ain
muhtumat bivdet meara.*

*Muhtun mearrasámi guovlluin
leat báikegottit goarránan, ja
fatnasat gártan gáddái.*

Mearraborramuš eksportagálvun

- 2001:s árvvoštallui ahte juohke okta borai 16 kg mearraborramušaid jegis. Oktiibuot rehkenaston diet šattai 99.4 miljovnna tonna.
- 2003:s ledje máilmmis sullii 6.3 miljárdda olbmo. Olmmošlassáneapmi jahkásačcat lei 1,2 proseantta, ja lea rehkenaston mearaelliid geavahus lassána 19-21 kiloi.
- Olmmošlogu lassáneapmi vurdojuvvo lassánit gitta 8.27 miljárdii 2030:s. Dat dakhá ahte mearraborramušaid geavahus vurdo šaddat 157-174 tonna.
- Danne go Norga lea hui njunnošis máilmimi mariidna-ealáhusain, de orru leamen boahtteáigi oalle čuovgat. Mearraborramušaid eksporta odne lea sullii 5 % Norgga eksportadietnasiin.

Sullii 95 % maid mariidna-ealáhus buvttada, eksporterejuvvo.

Guolásteami fákta

- Brutto Našuvnnalaš Buvta – BNB – lei 2538 miljárda ru. 2008:s.
- Eanadoallu, meahccedoallu ja guolásteapmi dahke das 1 % 2008:s.
- 10 657 olbmo ledje olles áiggi barggus guoláteamis 2007:s.
- Eksportta árvu lei 16 164 miljovnna ruvnno
- Eksporta EU:i dagai 617 638 tonna man árvu lei 10 311 miljovnna ruvnno.
- Olles guolleeksportta supmi lei 35,7 miljárdda ruvnno 2007:s.

Eanadoallu

atnit ávvira: bry seg om
buvta, buktagat: produkt
buvttadit: produsere

Eanadoallu ja vuovdedoallu leat dehálaš ealáhusat Norggas. Lea čuoččuhuvvon ahte eanadoallu ja vuovdedoallu leat mielde bisuheamen olbmuid boaittobeale ássama. Eatnašat dán boaittobeale eanadoaluin leat bearashaalut, mat maiddái leat álgán addit fálaldagaid turisttaide.

Eanadoallu lea dehálaš dan dáfus ahte dat buvttada buriid, varas gálvvuid maid ii dárbbas fievrridit guhkes gaskkaid. Mañimuš jagiid leat atnigoahtán eambbo ávvira borramušgálvvuid kvalitehtas, danne go máŋgga borramušgálvui biddjojuvvojít ávdnasat, mat guhkeságge badjel sáhttet čuohcit dearvvašvuhtii. Norga ii eksportere eanadoalu buktagiid, muhto importere 50 % buot borramušgálvviin maid mii borrat.

Mañemuš áiggiid leat olbmot maiddái beroštišgoahtán ekologalaš eanadoalus. Ekologalaš eanadoallu lea dakkár eanadoallu mas eai geavahuvvo goanstagilvagat ja šaddosuodjalanávdnasat. 2000-logu álggus lei sullii 1 % eanadoalloeatnamiin ekologalaš eanadoalu geavahusas. Eanaš ekologalaš borramušgálvvut, mat Norgas geavahuvvojít, leat sisafievrriduvvon olgoriikkas. Muhtun riikkain Eurohpás gal lea ekologalaš eanadoallu olu stuorát go Norgas.

*Eanadoallu lea dehálaš
ealáhus Deanu gielddas.*

Norggas hirsačuohppan lea leamaš hui dehálaš ealáhus. Jus dal dál eai nu ollus bargga hirsačuohppamiin, de lea vuovdedoallu hui dehálaš lassiealáhussan eanadollui. Vuovdedoallu addá maiddái vuodú dehálaš eksportainustriijii mat buvttadit earret eará báhpára ja stohpogálvvuid, dego stuoluid, bevddiid jna.

*Ekologalaš eanadoallu lea
šaddamin hui bivnnuhin.*

Ođđaáigásaš hirsacuohppan.

Boazodoallu

Nuppi málmmesoädi manjá boazodoallu rievdagodii sakka miehtá Sámi. Ovdal soädi oppa bearas̄ lei doppe gos bohccot ge. Ja boazu geavahuvvui sihke geaseheapmái ja guoddimii, nappo vuodjenheargin ja noađđeheargin. Dál leat mohtorfievrrut, biillat ja helikopterat váldán eanaš oasi fievrridanbarggus.

Ovdal jagi 1960 lei birrasii 90 % Guovdageainnu álbmogis čadnon boazodollui. Boazosápmelaččat ledje johtti sápme-laččat. Earát ledje dálona, geat meahcástedje ja barge šibihiggin.

Juo birrasii 1970 lei árbevirolaš boazodoallovuohki uhcit eanet nohkan. Odđa teknologija lei válđojuvvon atnui ja geahpedan hui ollu boazobarggu. Seammás ožžo eiseválddit ja ruhtadan-insitušuvnnat buoret badjeliigeahču dahje kontrolla boazosápmelaččaid badjel. Muohtaskohter šattai dábažžan boazodoalus.

Mekaniseren mielddisbuvttii ahte boazodoallu šattai eamb-bo dievdduid dahje almmáiolbmuid ealáhussan. Boazodoallu sulastahttigodii fidnui dahje virgái. Šadde váktaortnegat. Guođohišgohte bohccuid vurrolagaid. Boazodoalli dahje boazobearraša isit ii lean šat nu dávjá bohccuid luhtte.

Mánát galget árrat čatnasit bargodillái. Gánta, hillá-gurralaš Piera Gaup, boazogárddis geahččamin boazo-mearkkaid.

*Muohtaskohter lea šaddan hui
dábálažžan boazodoalus.*

*Helikopter lea váldon
atnui boazodoalus.
Govva lea váldon
Ruota bealde.*

Ollu rievddai go boazodoallu mekaniserejuvvui. Ja muhtumat leat ferten heaitit boazodoalus. Dan leaba Mihkkal ja Måret ferten (eai leat sudno rivttes namat):

Otne lea stuorát beroštupmi mašiinnaide go bohccui. Erenoamážit lea nu nuoraid gaskkas. Nuorat eai oro nu ávvira atnimin bohccuin nu go boarrásat leat dahkan. Sii eai oro berošteamen nu ollu boarraset olbmuid máhtus. Sii dadjet ahte sin máhttua lea boaresáigásaš dahje áigahaš. Ollu lea nuppástuvvan boazodoalus. Mašiinnat leat váldán badjelasas dan. Mii leimmet álo bohccuid luhtte. Mii didiimet buot luovvasiid ja čoavjjehiid birra.

Gáldu: Einar Bergland: Dieđut 1-2005.

Sihke dálón- ja boazosápmelaččain lea leamaš fásta oktavuohta, mii gohčoduvvo *verddevuohtan*. Verddeásahus lea hui boaris, ja bálvalusat ja gálvvut leat lonohallon goappáge guvlui. Muhto dát verdde-oktavuohta lea uhcit eanet nohkan. Eiseválddit adde lágaid mat gilde dáloniid doalaheamis geahčobohccuid boazoverddiid siiddas. Ferte maid namahit ahte boazodoalu mekaniseren lea dagahan ahte boazosápmelaččat uhccán dárbbašit dáloniid veahki.

Sihke dálón- ja boazosápmelaččain lea leamaš fásta oktavuohta, mii gohčoduvvo verddevuohtan. Muhtun guovlluin dat ain doaibmá, omd.
Várnjárggas.

Sekundára ealáhusat

Oljoindustriija

Dalle go sallitbivdu lei okta dain stuorámus ealáhusain Norggas, de sallit gohčoduvvui *meara silban*. Dat vuojai mearas ja šealggui ja olbmot dinejedje dainna bures. Odne sallitbivdu ii leat šat nu dehálaš olbmuid dietnasii. Dan sadjái lea boahtán olju, *čáhppes golli*, dan manjá go olju gávdnui Davvimearas (Ekofisk 1968:s). Olju lea várра šaddán buot dehálamos ealáhussan Norggas.

Vuosttaš oljobuvttadeapmi Norgga kontineantantuoras álggahuvvui Ekofisk oljorusttegis. Bistevaš oljobuvttadeapmi álggahuvvui cuonjománus 1974:s.

Fuomáš gássaboaldima. Gássa bodii bajás oktanaga oljuuin, ja oljofitnodat oačcui eiseválddiin lobi boaldit dan. Gássaboaldin dagaha CO₂ nuoskkideami.

Álggus ledje olgoriikka fitnodagat mat bohke ja huksejedje oljo- ja gássarusttegiid. Statoil, *Norgga stáhta oljofitnodat*, vuodđuduvvui 1972:s, mii lea šaddan okta daid stuorámus fitnodagain Norggas. Norggas lea sullii 1 proseanta buot máilmimi oljo- ja gássariggodagain, dan botta go 63 pro-seantta leat arábialaš riikkain.

Vuoruhuvvon ášši lea ahte buoridit oljobohkanrusttegiid vai fidnešedje eanet olju olggos gáivvuin mat leat juo.

Oljodirektoráhta árvvoštallamiid mielde lea 12,9 miljárdda

Guliid biebman dahje áhpedoallu lea oððaágge ealáhus. Norggas biebmagohte luosa gávpegálvun 1970-logu álggus. Luossabiebman lea šaddan viehka dehálaš ealáhussan Norgga rittus. Dá luossa-biebmanrusttet muhtun vuonas Lulli-Norggas.

Sm³ olju ja gássa Norgga mearabotnis. Goalmmát oassi dás lea juo buvttaduvvon, sullii goalmmát oassi lea buvttaduvvomin. Dalle váilo vel gávdnat 26%. Dan sivas ferte ráhkadir oðða bohkanrusttegiid vai oðða oljo- ja gássa-bohkansajiid sáhttá ohcat.

Sm³ mearkkaša standárda
guðahasmehtar (kubikkmeter).
buvttadit: produsere
buvttadeapmi: produksjon

Oljodietnasat

Lea vuordimis ahte oljobuvttadeapmi geahppána áiggi mielde. Mii mearkkaša ahte bargosajit nohket oljoealáhusas ja ahte oljodietnasat uhccánit. Sihkkarastin dihtii oljodietnasiid de lea Norga ásahan Stáhta Petroleum-foandda mii galgá boahtit ávkin boahttevaš buolvvaide. Foanda galgá sihkkarastit Norgii dietnasiid go olju loahpas nohká.

Muhto vai otná álbmot oažju ávkki foanddas, de lea Stuorradiggi mearridan doaibmanjuolggadusa. Dat mielddisbuktá ahte ráððehus sáhttá geavahit 4 proseantta rádjái juohke jagi foanddas. Dan foanddas leat issoras stuorra supmit, danne lea ge dehálaš ahte foanda geavahuvvo jierpmálačcat.

buvta (sg), **buktagat** (pl): produkt
galbmaskábe: kjøleskap
doaibmanjuolggadus:
handlingsregelen
máŋggasuorggat: mangesidig
áhpedoallu: havbruk

Industriija

Mii jurddašit ahte industriija lea fabrihkat. Iešguđetlágan buktagat vuođđoealáhusain ráhkaduvvojit fabrihkain. Muhtun ovdamearka lea mielki maid jugat iđđedis. Mielkki oažžut gusas, muhto dat lea biddjon kartongii go válddát olggos galbmaskábes.

Norgga politihkkárat ja industrijjajodíheaddjit leat ovttaoivilis ahte Norggas berrejtit leat máŋggasuorggat ealáhus-doaimmat. Dasgo muhtun beaivvi nohká olju.

Bálvalusealáhusat

Bálvalus ja bálvaleapmi

Bálvalusealáhusat nappo buvttadit iešguđetlágan bálvalusaid. Bálvalusealáhus lea ge dat mii lea sturron eane-musat daid manimuš jagiid. Jus buohtastahttá mannan čuohtelohkui, de leat ge dán suoggis eanaš bargodoaimmat ovdánan. Ovdamearkan leat Informašuvdna-teknologiija ja márkanfievrrideapmi.

Almmolaš suorgi

Bálvalusealáhusaid sirret guovtti oassái mat leat *almmolaš* ja *priváhta* bálvalusat. Almmolaš bálvalusat leat dakkárat maid stáhta ja gielddat/suohkanat fállet. Stáhta, fylkkaid ja gielddaid/suohkaniid hálddahusat leat oassin daid bálvalusain. Jus buohccát ja gárttat buohccivissui, de it dárbbaš máksit divššu ovddas.

Universitehta lea almmolaš bálvalus. Romssa universitehta – Norgga arktalaš universitehta fállá oahpahusa ee. sámegielas.

Vuosttašamunensa Kjell
Kemi bagadeamen guokte
studeantta geat leaba
lohkanin sámegielan.

Liss Ellen Ramstad, Sámedikki
ráðđeaddi, (gurut bealde)
lohkamin sámegielan 2013
giđđalohkanbajis.

It don dárbaš maiddái máksit go skuvlla váccát. Dát ovda-mearkkat leat *almmolaš bálvalusat* mat ruhtaduvvojít stáhta ja gielldaid/suohkaniid vearroruđaiguin. Gávdnojít maiddái eará almmolaš bálvalusat maid ovddas mii máksit, ovdamearkka dihtii mánáidgárdesajit ja togabileahtat.

Priváhta suorgi

Eanaš bargosajit leat priváhta suorggis. Juohke háve go gávppašat gávppis, de geavahat priváhta bálvalusa. Dalle maid go geavahat iežat báŋkokoartta, mii fas lea earálágan

priváhta bálvalus. Muhto dáid bálvalusaid ovddas gárttat máksit, seamma láhkai jus áiggut idjadir hoteallas, čuohpa-hit vuovttaid dahje mágkkoštit girdiin. Leat maiddái bálvalusat dearvvašvuoden suorggis mat leat priváhta, dego doavtter- ja bátnedoavtterbálvalusat.

*Aage Pedersen A.S.
njuovahat lea priváhta
bálvalusásahus.*

Dál leat maid vuodđuduuvvon priváhta buohcciviesut ja skuvllat.

Ekonomalaš vuogádagat

Englánddas álggii industrialiseren 1700-logu gaskkamuttus. Dađistaga go industrialiseren viiddui meahtá Eurohpá, de čuožžiledje bargiidlihkadusat ja sosialistalaš bellodagat. Dat dorro buoridit bargiid bargo- ja eallindiliid. Seamma áigge geahčalii borgárvohta luovvanit boares ádelis. Nie čuožžiledje guokte vuostálas ideologiija.

vuogádat: system

bargiidlihkadus: arbeiderbevegelse

borgárvohta: borgerskap

«Kapitála ja bargu» muitala dát sárggus, mii almmustuvai muhtun eangalas bláđis 1843:s. Dat govve sosiálalaš erohusaid maid industrialiseren lea dagahan.

Liberalisma ja márkanekonomijja

Liberalisma lea ekonomalaš servodataidnu mii mearkkaşa ahte juohke olmos galgá leat stuorámus politihkalaš ja ekonomalaš friddjavuohta masa stáhta ii seagut iežas. Dan vuođđojurdda lea ge ahte ovttaskasolmmoš galgá eanemus lági mielde beassat mearridit servodagas.

márkanekonomija: markedsøkonomi
kunddar, gávpeverdde: kunde
jearru: etterspørsel
fállu: tilbud
buvttadeaddji: produsent

Ean galas professor Adam Smith (1723-1790) lei mielde vuodðudeamen liberalismma ideologija.

Adam Smith (1723-1790) gii lei mielde vuodðudeamen liberalismma, oaivvildii ahte maði uhcit stáhta seaguha iežas olbmuid ovdáneapmái, daði buoret dat lea servodahkii. Son oaivvildii ahte stáhta ii galgan seaguhit iežas *priváhta doaibmabijuide* ja *friddja gilvui* mat leat guokte dehálaš ekonomalaš prinsihpa.

Go fitnodagat gilvalit kundariid dahje gávpeverddiid alde, de lea dat gii fállá rivttes gálvvu rivttes áigái, gii vuoitá gilvvu. Amerihkás gal dáhettot praktiseret dán modealla.

Márkanekonomija lea fas ekonomalaš vuogádat man *márkanat mearridit*. Jus ovdamearkka dihtii mánggas háliidit oastit videokamera, de daddjo ahte lea stuorra *jearru*. Buvttadeaddjit sahhttet loktet hatti ja dattetge nagodit vuovdit buot maid ráhkadit. Hatti lokten dakhá ahte earát ge álget ráhkadit videokameraid, danne go gánniha. Dalle njiedjá haddi danne go eanebut fállét videokameraid. Šaddá garra gilvu ja mánga buvttadeaddji šaddet hálbbidit iežaset gálvvuid vai nagodit vuovdit.

Márkanekonomija doaibmá dan láhkai ahte buvttadeaddjit fállét dakkáraš gálvvu mii lea eanemus gánnihahhti. Mearri-deaddjin lea maid mii háliidit oastit, nu daddjon *jearru*. *Jearu ja fálu* lága mearkkašupmi lea ahte márkan mearrida gálvvuid hattiid.

Stáhta rolla

Stáhta lea passiiva márkanekonomijjas. Mii mearkkaša ahte stáhta ii háliit stivret ekonomija, muhto diktá márkaná hálldašit.

Muhto stáhta dárbašuvvo bisuhit ráfi ja ortnega ja skihka servodagas. Danne lea politiija hui dehálaš ja dárbašlaš.

Dasa lassin stáhta fápmu lea huksejuvvon lágaiguin, nu ahte šaddá *riektestáhtan*. Dat mearkkaša ahte duopmostuolut galget leat ieštivrejeaddjin. Earret eará sahhttet duopmostuolut sihkkarastit dan ahte eiseválddit eai sahte dahkat veahkaválddi ássiid vuostá.

Marxisma ja plánaekonomiija

Karl Marx (1818-83) lei duiskalaš filosofa gii hutkkai plánaekonomiija teoriija. Su deháleamos bargu lea *Kapitála* (1887). Plánaekonomiijas lea stáhtas hui aktiivvalaš rolla, danne go stáhta pláne ja stivre ekonomalaš doaimmaid. Eana lea oktasaš opmodat mii jođihuvvo *kollektiiva* vuogi mielde, mii mearkkaša ovttas.

ekonomalaš vuogádat: økonomisk system
gihpá, gihppagat: hefte

Stáhta mearrida hattiid ja bálkkáid, oamasta eanaš fitn-dagaid ja mearrida man ollu galgá buvttaduvvot. Stáhta sáhttá maiddái dákkitit barggu buohkaide ja ahte buohkat ožzot deháleamos dárbašiid. Dakkár riika go Sovjet-lihtt, geahčcalii praktiseret dakkar ekonomalaš vuogádaga.

Karl Marx dagai maiddái vuođu sosialisttalaš lihkadussii. Olbmot geat gulle bargiidlihkadussii, lohke dárkilit su gihpaga: *Kommunisttalaš manifeasta* (1848). *Kommunisma* lea politikhkalaš ideologija man vuođđoprinsihppa lea ahte servodaga riggodagat leat oktasaš opmodat.

Kommunisttaid mielas ii leat vuoiggalaš ahte muhtun uhca jovkkoš, *kapitalisttat*, oamastit ollu ja leat hirbmat riggát. Eatnašat, *proletárat* dahje bargiidjoavkkut, gártet rahčat garrisit fuones bálkkáid ovddas.

Duiskalaš filosofa Karl Marx (1818-1883).

Sovjet-lihtt geahčcalii praktiseret plánaekonomalaš vuogádaga, mas stáhta mearridii dadjat buot. Pláhkát viggá čájehit ahte buot Sovjet-lihtu čearddin lei seamma árvu. Dan lei riikka jagi 1936 vuođđoláhka mearridan.

Aktiivvalaš stáhta

bargiidseahtu: arbeiderklasse
ealáhat: dás: pensjon
oadju: trygd
agáiduvvat: eldes, bli gammel

Adam Smitha ekstrema liberalisma ii lean ávkin eará go dušše moaddásii. Dušše čeahpimus ja doaimmaleamos riggát ávkkástalle das. Bargiidsehtui dat buvtii dušše stuorra sosiála heðiid. Brihtalaš ekonomia *John Maynard Keynes* (1883-1946) ii lean ovttaoivilis Smitha liberalismma ideologijain. Son ovddidii jurdaga man láhkai *aktiivvalaš stáhta* galggai doaibmat.

Aktiivvalaš stáhta galgá álbmogii lágidit bargguid, dego almmolaš bargosajiid. Dat galgá maiddái sihkkarastit buohkaide oahpahusa ja dearvvašvuoda bálvalusaid. Stáhta galgá oadjo- ja ealáhatmávssuid bokte dáhkidit dohkálaš ja buorre eallima olbmuide go agáiduvvet. Dat lea dan duohken ahte sii geat sáhttet, geavahit návccaideaset ávkin searvevuhtii. Dan dahket omd. go mákset vearu stáhtii. Keynesa teoriat leat ollu váikkuhan davviriikkalaš servodatovdáneapmái.

MUITTÁT GO?

- 1 Maid mearkkaša márkanekonomiija?
- 2 Makkár ekonomalaš prinsihpat gullet liberalismii?
- 3 Makkár láhka guoská márkanekonomiiji?
- 4 Makkár rolla lea stáhtas plánaekonomiijas?

Norgga ekonomalaš vuogádat

Historjá, kulturárbbit ja riikka ekonomalaš dilit leat mat váikkuhit dasa ahte makkár politikhalaš *ideologijat* ožžot válldi riikkas. Dat fas váikkuha dasa ahte makkár *stivren-vuogi* ja *servodatekonomalaš ortnega* riika oažzu. Ovda mearkka dihtii Saudi-Arábias ja Norggas leat stuorra luonduriggodagat, dego olju ja gássa ja ahte guktot riikkat dinejit issorasat daiguin.

Muhto leat dattetge stuorra erohusat dán guovtti riikka gaskkas, danne go leat stuorra historjálaš ja kultuvrralaš erohusat.

Seagusekonomiija

Norgga ekonomiija lea muhtun láhkai márkanekonomiija ja plánaekonomiija seaguhus. Dat gohčoduvvo dalle *seagusekonomijan*. Eanaš fitnodagat leat priváhta oamastusas, muhto Norgga stáhta lea mielde oamasteamen Statoil ja Norsk Hydro. Fitnodagat mearridit ieža maid buvttadit. Man ollu sii buvttadit, ja gálvvuid hattit leat dan duohken ahte fidnejit go vuovdit gálvvuid.

seagusekonomiija:
blandingsøkonomi

Go logadat stáhtabušehta, de sáhtát das oaidnit ahte stáhta váikkuha ollu riikka ekonomijii. Eanaš riikkain lea muhtun álgan seagusekonomiija, muhto sáhttet leat stuorra erohusat, danne go ollu lea dan duohken man aktiiva stáhta lea.

Skábmamánus 2013 mearriduvvui 2014 stáhtabušeahhta. Gieldda- ja oðasmahttindepartemeantta sámi áššiid bušeahhta:

Sámediggi:

Sámediggi	259 460 000
Sámeálbmoga foandda vuouitu	2 535 000
261 995 000	

Doarjagat sámi ulbmiliidda:

Sámi allaskuvla	5 800 000
Divvun	5 419 000
Sámegiella, diehtojuohkin	5 330 000
16 549 000	

Gáldu

Riikkaidgaskasaš boazodoalloguoovddáš	4 378 000
Buohkanassii	3 319 000
286 241 000	

válmmasvuohta, gearggusvuohta: beredskap

buresbirgenstáhta: velferdsstat
divat, divadat: avgift

Norgga buresbirgenstáhta

Norgga stáhta oažju dietnasiid vearuid ja divadiid bokte, reanttuid ja oasusdietnasa bokte. Stáhtabušeahdas oainnát ahte ollu juolluduvvo alit ohppui, ealáhagaide ja oajuide, gielddaise/suohkaniidda ja fylkagielddaise, johtolahkii ja kommunikašuvdnii. Danne mii sáhttit dadjat ahte stáhtas lea aktiiva rolla ekonomijas ja ahte dat muhtun muddui stivre ekonomiija.

máinnus, máidnosat: reklame
oasus, ossosat: aksje
oasusdienas: aksjeutbytte

Oadjoortnegat leat várra deháleamos ortnegat. Oadjoortnegiidi bokte dákida stáhta ahte juohke ovttas lea juogalágan unnimus dienas, ja stáhta lea mielde sihkkarastimin eallindiliid daidda geat birgejít fuonimusat.

Stáhta juolluda ruđaid eanadollui vai dat buvttada dehálaš gálvvuid ja sihkkarastá boaittobeale ássamiid. Industriija oažju iešguđet lágan doarjagiid, dego hálbbiduvvon el-rávnnji ja vearogeahpádusa.

Buot diet čajehit ahte stáhtas lea stuorra váikkuhan-vejolašvuhta, ii danne ahte dinet ruđa, muhto juogadit riikka valljivuoda ja bisuhit nu gohčoduvvon *buresbirgenstáhta*.

Norgga stáhtas lea aktiiva rolla ekonomijas ja dat muhtun muddui stivre ekonomiija. Govva Stuorradikkis.

Privatiseren

Privatiseremin oaivvilduvvo ahte stáhta ja gielldat/suohkanat eai galgga nu ollu oamastit ja sis galgá leat unnit ovddasvástádus. Priváhta ásahusat dat galget eanet oamastit ja oažut eanet ovddasvástádusa. Leat politihkalaš sierra-oainnut dán ášsis, muhto lea goittotge dáhpáhuvvan vissis privatiseren Norggas.

Gitta 1981 rádjái lei ovdamearkka dihtii Norsk Rikskringkasting-NRKas *monopola*, oktoriekti dán suoggis. Odne leat priváhta radio- ja tv-kanálat. NRK dine ruðaid das go mii máksit *liseansamávssu*.

Priváhta kanálat, dego TV2 (vuodđuduvvon 1992:s), ožžot sisaboåđuid maidnosiid bokte.

Eará ovdamearka lea almmolaš skuvlafálaldat Norggas. Vuodđoskuvla lea nuvttá, muhto oahppit šaddet oastit girjiid go álget joatkkaskuvlii. Dál leat maiddái lassánan priváhtaskuvllat, maidda oahppit gártet máksit skuvlaruđaid.

*Deanu montesorri-skuvla
lea priváhta skuvla.*

NRK-Sápmi lea NRK:a vuollásáš, mii lea almmolaš ásahuš. Deanu kántuvra govvemin ja gažadeamen ČálliidLágádusa hoavdda ja oahppogirječálli.

Priváhtaskuvllain lea maiddái vuoigatvuhta oažžut 80 proseantta ekonomalaš stáhtadoarjaga. Go dát juolludeamit bohtet seamma bušeahdas, de oaivvildit mánggas ahte dat fuotnánahttet almmolaš skuvlafálaldagaid. Priváhta buohcceviesut leat maiddái boahktán ja máŋga gielddá/ suohkana leat juo sirdán ruovttuveahki ja boarrásiiddikšuma priváhta fitnodagaide.

duoduštít: beslaglegge
julggaštus: erklæring

Bargu – olmmošvuoigatvuhta

Bargu lea gehččojuvvon olmmošvuoigatvuohdan. Sihke ON:a olmmošvuoigatvuođajulggaštusas ja Vuodđolágas gávdnat paragráfaid mat nannejit dan.

- Olmmošvuoigatvuođajulggaštusas: «Buohkain lea vuoigatvuhta beassat bargui, ieš válljet ámmáha, ahte leat vuoiggalaš ja buorit bargodilit ja suddjejuvvon barggu-hisvuoda vuostá.»

- § 110 Vuođđolágas: «Stáhta lea geatnegahhton lágidit diliid nu ahte juohke ovtta bargočehppodaga olbmos lea vuogatvuohta oažžut dietnasa iežas barggu bokte.»

Lea dehálaš ahte riikkas leat mánggabealat ealáhusat. Mii mearkkaša ahte stáhta galgá lágidit nu ahte mii sáhttit bisuhit bargosajiid sihke industrijas, eanadoalus, boazodoalus ja guolásteamis, ja maiddái ahte odđa bargosajit sáhttet ráhkaduvvot teknologalaš ja dutkama surrgiin.

Jagi 1906 álggahuvvui
ruvkedaibma Máttá-Várjjagis
Finnmárkkus. Seamma jagi
vuodđuduuvvui bargiidsearvi
«Nordens Klippe» ovddastit bargiid
vuogatvuodaaid. Govva čájeha
searvvi leavgga ráhkaduvvon
1906:s. Maid dat muitala? Politija
duođuštii dahje válddii leavgga ja
billistii dan.

Váldosoahpamuš: Hovedavtalen
bargi: dás: arbeidstaker
bargoaddi: arbeidsgiver
ovttastupmi: sammenslutning

Bargoeallima šiehtadusat

Norga lea máŋgga láhkai bures ásahuvvon servodat. Ja gávdnojit máŋga lága ja njuolggadusa mat leat erenoamážit heivehuvvon bargoeallimii. *Váldosoahpamuš* mii sohppojuvvui 1935:s, lea dan guokte stuorra bargoeallima joavkku gaskkas, *bargit* ja *bargoaddit*. Váldosoahpamuš lea bargoeallima vuodđoláhka. Dasa lea merkejuvvon ovdamearkka dihtii goas lea *lohpi streiket*. Dat mearkkaša dan ahte goas bargit sáhttet biehttalit mannamis bargui.

Tariffasoahpamuš guoskkaha bálkkáid ja bargodiliid, ovda-mearkka dihtii man stuorra diibmobálká galgá leat. Soahpamušat nuppástuvvet dađistaga, danne go dat bistet miessemánus miessemánnui ja man alde šiehtaduvvo juohke nuppi lagi.

Norggas leat iešguđet lágan bargiorganisašuvnnat, muhto lea RO – *Norgga Riikkaorganisašuvdna* (*LO, Landsorganisasjonen i Norge*) mii dán rádjái lea gehčcojuvvon stuorámus ja deháleamos organisašuvdnan. Bargoaddiid deháleamos organisašuvdna lea fas EVO, *Ealáhusaid Váldoorganisašuvdna* (*NHO, Næringslivets Hovedorganisasjon*).

RO ja EVO leat iešguđet lágan virggiid ja ealáhussurggiid ovttastumit. RO ja EVO lávejit álggahit šiehtadallamiid juo árragiđa.

Bargoriidu

Dáhpáhuvvá ahte organisašuvnnat eai soabat. Dalle šiehtadallamat botkejuvvojit, ja ballu lea ahte šaddá *bargoriidu*. Bargiorganisašuvdna de *diediha* ahte sin bargit streikegoh-tet. Muhto ovdal go streaika šaddá, de *riikkasoabaheaddji* gohču áššebealálaččaid *soabaheapmái*. Dábálaččat gal áššebealálaččat dohkkehít riikkasoabaheaddji evttohusa ja nu sáhttá hehttet streaikka.

Evttohusa sáhttet maiddái sáddet miellahtuid jienasteapmái, dohkkehít go riikkasoabaheaddji evttohusa vai eai. Jus mielahtut eai dohkket evttohusa ja jienastit vuostá, de šaddá streaika.

Jus streaika bistigoahtá ja čuohcigoahtá dearvvašvuhtii ja šaddagoahtá heakkavárra, de sáhttá Stuorradiggi mearidit bákkolaš soabaheami. Mii mearkkaša ahte streaika ferte heittihuvvot ja áššebealálaččat fertejít dohkkehít ríkkasoabaheaddji ođđa evttohusa ležjet dal ovttaoaivilis dahje eai.

Muhtun oktavuođain giddejít bargoaddit fitnodatuvsaid nu ahte bargit eai beasa bargui. Dat gohčoduvvo namain *lockout*.

soabahit: mekle
soabaheapmi: mekling
riikkasoabaheaddji:
riksmeklingsmannen

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea Norgga ekonomalaš vuogádaga namma?
- 2 Manin namahuvvo Norgga stáhta?
- 3 Mii lea privatiseren?
- 4 Makkár organisašuvdna lea bargiid dehálamos organisašuvdna?
- 5 Makkár organisašuvdna lea bargoaddiid dehálamos organisašuvdna?

Gávppašeapmi rájiid rastá

Gávppašeapmi lea leamaš seamma lágan juo dološ áiggi rájes gitta otná áigái. Sihke gilážiin ja gávpogiin ledje gávpešiljut gos gávppašeamit dáhpáhuvve.

Gávpegálvvut jođihuvvojedje dábálaččat meara mielde. Norgga gávpeolbmot devde gálvvuid iežaset fatnasiidda ja dollejedje olgoriikkaide. Ruoktot fas bukte ođđa ja miellagiddevaš gálvvuid.

Go industriija revolušuvdna álggii duođas 1800-logus, de váikkuhii dat garrisit gávppašeami ovdáneapmái. Gálvvut lassánedje, gávpešiljut sturro ja gálvofievrrideapmi buoriduvvui.

Importa ja eksporta

Norga šattai stuorra mearrajohtolaga riikan. Goržit geav-huvvojedje buvttadit elravnji ja šadde vuodđun industriiji. Nu lea odne Norggas viiddis gávppašeapmi eará riik-kaiguin. Riika ii nagot ieš buot borramušgálvvuid buvttadit maid riikka ássit dárbbasit. Danne ferte *importeret* borra-mušgálvvuid.

Sullii 70 % gálvvuin maid Norga importere, bohtet EU-riikkain. Muho ostojuvvojit maiddái gálvvut Ásia riikkain, ovdamearkka dihtii Kiinnás.

Norga oastá gálvvuid olgoriikkas, muhto amas šaddat vuolláibáza, de ferte maiddái vuovdit gálvvuid olgoriikii.

Jus importere seamma ollu go eksportere, de lea dássádat rehketdoalus. Dat mearkkaša ahte riika ii dine maidege. Jus eksportere eanet go maid importere, de riika dine ruđaid. Otne lea dilli nu ahte Norga vuovdá eanet go oastá. Danne lea Norggas badjebáza.

Norga lea oljoriika

alumiidna: aluminium

veahkamuhkki: kunstgjødsel

Norga lea šaddan dovddus oljoriikan. Sihke Statoil ja Norsk Hydro leat stuorra oljofitnodagat mat doaimmahit oljobuvttademiid sihke Norggas ja eará riikkain. Ovda-mearkka dihtii leat Norsk Hydros badjelaš 35 000 bargi juohkásan 20 iešguđet riikii. Norsk Hydro buvttada maiddái alumiinna ja veahkamuhkkiid.

Jagi 1990 Stuorradiggi vuodđudii Stáhta petroleumfoandda mii 2006:s oačui nama *Stáhta penšuvdnafoanda – Olgoriika*. Sisaboadut maid stáhta oažju oljoindustrijas, biddjojut dán fondii, mii investere ruđaid nu ahte Norga oažju eanemus vuottu dain. Stuorradiggi lea maiddái dohkkehan foandda njuolggadusaid dan láhkai ahte investeremat galget vuhtii váldit *luondu* ja *olmmošvuogatvuodđaid*.

Máilmme ekonomiija ja institušuvnnat

Gávdnojut máŋga riikaidgaskasaš institušuvnna mat galget bearrái geahčcat gávppašeapiid ja ovttasbargguid. Ovdamearkkat leat Eurohpalaš uniov dna – EU, Máilmme

gávpeorganisašuvdna – World Trade Organization (WTO), Málbmebáŋku ja Riikkaidgaskasaš ruhtafoanda. Eanaš riikkat leat Máilmimi gávpeorganisašuvnna miellahtut. Dat fertejít čuovvut mearrádusaid maid organisašuvdna dakhá.

EU

Eurohpalaš Uniovdna – EU miellahtu riikkain lea gaskaneaset lohpi

- Friddja gávpegálvvuid joðihit
- Friddja kapitála joðihit
- Friddja bálvalusaid joðihit
- Olbmuin friddja johtalit (bargofápmu)
- Riikkat mat eai leat EU:a miellahttun, gártet duollu máksit go vuvdet gálvvuid EU:i

Norgga oktavuohta EU:i

Norga ii leat EU miellahttu. Norggas lea ekonomalaš oktasašbargu EU:in, mii lea *EØS-soahpamuš*. Norga máksá moadde miljárddaa jahkásáččat bisuhit dán soahpamuša mii galgá sihkkarastit Norgga gálvvuid beassat EU siskkáldas márkanii. Muhtumiid mielas supmi lea menddo stuoris, muhto earát fas oaivvildit dát lea dárbbašlaš vai sihkkarastá Norgga fitnodagaid beassat vuovdit gálvvuid EU:i, mii lea Norgga deháleamos gávppašanguibmi.

Norgga deháleamos eksportagálvu EU:i lea guolli.

Globaliseren

Globaliseren mearkkaša ahte gálvvut, bálvalusat, kapitála ja kultuvra friddja sáhttet rasttildit rájiid. Muhtumat oaivvildit dát lea buorre máilmimi ekonomijii, earát fas eai leat dan oaivilis.

Bangalore-gávpot mii lea ovddidan informašuvdnateknologija Indias, lea ovdamearkan dasa ahte ovdánahttin-riikkat sáhttet ávkkástallat globaliseremis. Ja Kiinná lea váldigoahtán márkanosiid oarjemáilmimi riikkain.

Bangalore

Bangalore lea India lullioasis. Bangalore mearkkaša «ruoná vušson siepmanat» ja gávpot lea ožzon namas go olbmot dábalačcat borre vuššojuvpon siepmaniid.

1970-logus nagodii gávpot alccez háhkat fitnodagaid lossametállaindustriijas, girdmekanikhkas ja gomuvuodateknologijas. Áiggi mielde ráhkaduvvojedje maiddái prográmmat dihtorindustriiji. Bangalore lea otne dovddus informašuvdnateknologija guovddáš.

«Go vuoruha diehtaga, dutkama ja oððja teknologija geavaheami, lea India čájehan man láhkai mátkkit eai šat mearkkaš maidege oððja dieðaekonomijas,» dajai Norgga stáhtaministtar go galledii Bangalore 2001:s.

India lea čájehan ahte globaliseren lea addán stuorra vejolašvuodðaid ovdánahttiniikkaide.

Govva čájeha Bagmane Tech Park teknologiija guovddáža Bangalores.

MUITTÁT GO?

- 1 Mo dáhpáhuvi gávppašeapmi dološáigge?
- 2 Man stuorra oassi Norgga importtas lea mii boahtá EU:s?
- 3 Mat leat EU njeallje friddjavuoda?
- 4 Makkár bargu lea WTO:s?
- 5 Maid bargá Máilbmebáŋku?
- 6 Mii lea globaliseren?
- 7 Mas lea Bangalore šaddan dovddusin?

Čoahkkáigeassu

Norgga ealáhusat juhkojuvvojit dán láhkai: vuodđoealáhusat, sekundára ealáhusat ja bálvalusealáhusat. Vuodđoealáhusat ávkuhit luondduriggodagaid. Sekundára ealáhusat reidejít daid ja bálvalusealáhusat leat bálvalusaid várás.

Vuovdedoallu ja eanandoallu leat dat dehálamos vuodđoealáhusat Norggas. Dat leat dehálačcat, erenoamážit dan várás ahte bisuhit biedđgos ássama meahtá riikka. Nu sáhttá maiddái dadjat guolásteami birra.

Oljodoaimmat Davvimearas ja industrijja fitnodagat leat dehálamos sekundára ealáhusat. Guokte dain deháleamos eksportaealáhusain leat guolásteapmi ja olju mat buktet stuorra dietnasiid stáhtii.

Mii juohkit bálvalusealáhusaid almmolaš ja priváhta surgiide. Ovdamearkka dihtii lea almmolaš bálvalus nuvttá skuvla mii máksojuvvo vearuid ja divadiid bokte. Priváhta bálvalus sáhttá leat omd. girdimátkkit.

Márkanekonomiija lea vuogádat mas fállu ja jearru mearrida gálvvuid hattiid. Priváhta doaimmat ja friddjagilvaleapmi leat dehálaš ekonomalaš prinsihpat liberalismmas. Almmolaš bálvalusaid privatiseren gártá leat hui dehálaš oassi das.

Plánaekonomiija lea fas dakkár vuogádat mas stáhta lea stuorámus oamasteaddji ja dan váldoovddasvástádus lea lágidit bargguid olbmuide ja bearráigeahčcat ahte olbmot birgejít bures. Karl Marx ja su gihppagaš «Kommunistalaš manifeasta», lea váikkuhan ollu dasa.

Norgga ekonomiija vuogádat lea dakkár man sáhttá gohčodit seagusekonomijjan. Dat mearkkaša dan ahte eanaš fitnodagat leat priváhta oamastusas, muhto stáhta lea mielde oamasteamen daid stuorámus fitnodagaid.

Stáhta dine eanaš vearuid ja divadiid bokte. Dan ovddasvástádus lea dearvvašvuhta ja oahpahus, ja Norggas lea maiddái hui bures ráhkaduvvon oadjoyuogádat. Dán mii mielas gohčodit buresbirgenstáhtan. Dál sodjá eanet privatiserema guvlui. Dat mearkkaša ahte stáhta galgá oamastit unnibut, ja ahte stáhtas ja gieldtain/suohkaniin galgá leat unnit ovddasvástádus.

Vuoigatvuhta bargui lea vuodđuduuvvon sihke olmmošvuoigatvuodaide ja Vuodđoláhkii. Norgga bargoeallima stivrejít Váldosoahpamuš ja tariffasoahpamušat mat guoskkahit bálkkáid ja bargodiliid. Bargoeallima bealálačcat, RO ja EVO, šiehtadallet dahkat soahpamušaid.

Norga *importere* ollu gálvvuid olgoriikkas. Riika importere eanemusat gálvvuid EU-riikkain, muhto eanaš biktasat ostojuvvojt Kiinnás. Norga *eksportere* ollu gálvvuid olgoriikkii. Norga vuovdá eanet go oastá, danne lea Norggas *badjebáza*.

Gávdnojít mánga riikkaidgaskasaš institušvnna mat galget bearrái geahčcat gávppašemiid ja ovttasbargguid. Ovdamearkkat leat EU, World Trade organization (WTO), Máilbmebáŋku riikkaidgaskasaš ruhtafoanda (IMF).

Globaliseren mearkkaša ahte gálvvut, bálvalusat, kapitála ja kultuvra friddja sáhtet rasttildit riikkarájiid. Bangalore lea gávpot mii lea ovddidan informašuvdna-

teknologija Indias, mii lea ovdamearkan ahte ovdánahtinriikkat sáhttet ávkkástallat globaliseremis.

reidet: bearbeide

fállu: tilbud

jearru: etterspørsel

GAŽALDAGAT

- 1 Makkár golbma váldoealáhusa leat Norggas?
- 2 Mat leat dehálamos eksportaealáhusat?
- 3 Čilge erohusaid márkanekonomiija ja liberalismma gaskkas?
- 4 Manin gohčoduvvo Norgga ekonomija?
- 5 Makkár soahpamušat stivrejít Norgga bargoeallima?

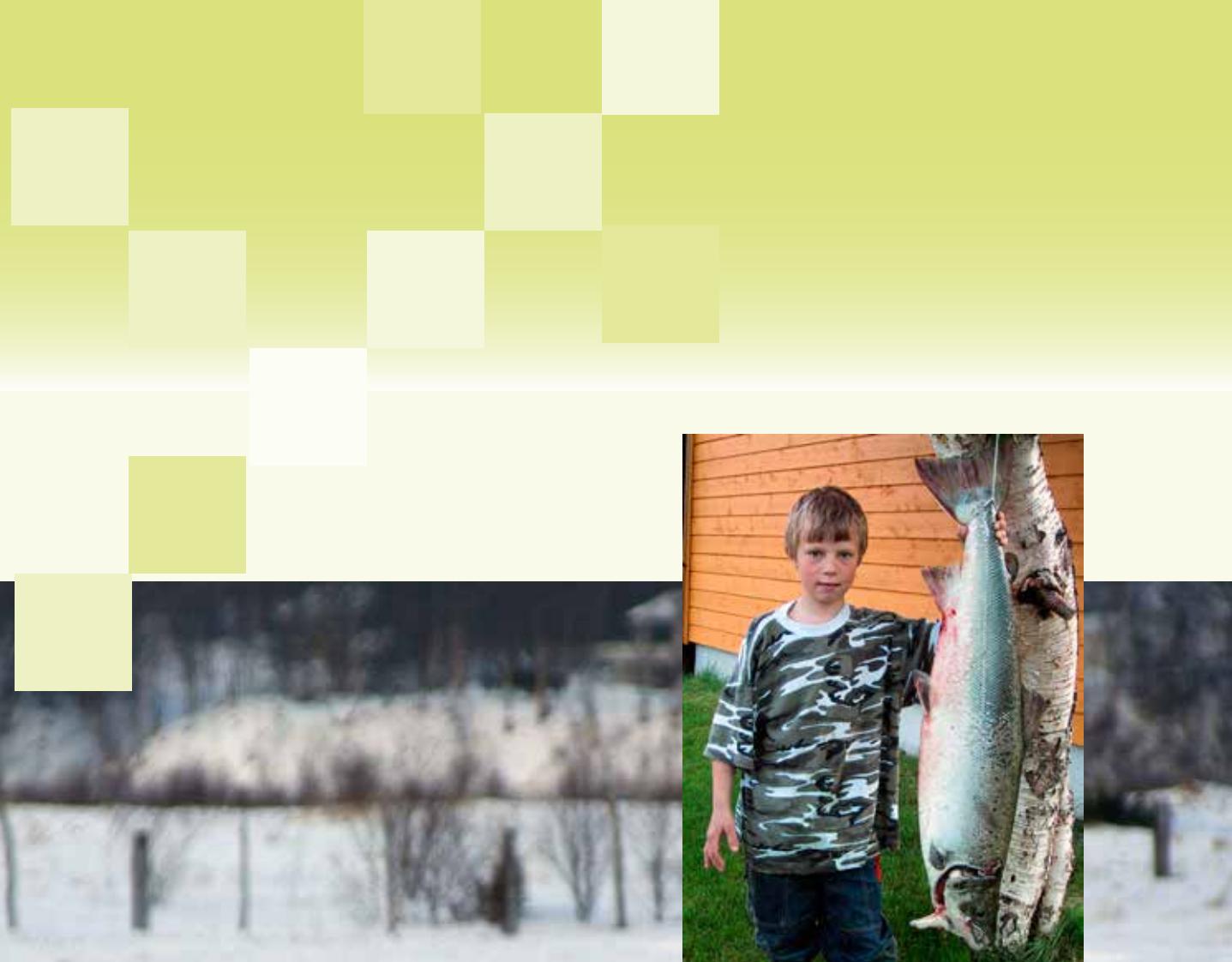
ČIEKNUDEAPMI

- 1a Makkár golbma ekonoma leat garrisit váikkuhan servodatekonomalaš modeallaid ovdáneapmái?
  - á Namat guokte vuostálas modealla?
  - b Mas lea leamaš stuorámus váikkuhus Norgga modellii?
  - c Mat leat dáid modeallaid dovddaldagat?
- 2 Man láhkai sáhttá ekonomalaš doarjja boaittobeale guovlluide sihkarastit ássama doppe?
- 3 a Geavat rehkenastínárkka ja ráhkcat stoalpodiagrámma dahje jorbadasiagrámma mii čájeha stáhta goluid.
  - á Makkár golut leat stuorámusat ja makkár golut leat unnimusat?
  - b Makkár goluid sáhtášit don geahpidit? Vuođuš iežat vástádusa.

- 4 Norggas lea leamaš árbevirolaččat nuvttá skuvla. Makkár buorit ja fuones bealit leat go skuvllaaid privatiseren lassána?
- 5 Dutkka makkár oadjoortnegat leat Norggas.
- 6 Guðemuš politihkalaš bellodagat háliidit eanet privatiserema? Ja guðemuččat leat vuostá?
- 7 Geahčat stáhtabušehta. Jus dii galggašeiddet dan ráhkadir, makkár čuoggáid livčciidet dii vuoruhan? Ráhkadehket oðða bušehta evttohusa, muhto muiet ahte dii ehpet sáhte geavahit eanet ruða. Mii mearkkaša ahte jus áigubehtet lasihit ovtta čuoggái, de fertebehtet geahpedit eará čuoggás. Doallet finásadigaštallama gos dii vuoduštehket rievdademiid.
- 8 Ohccet interneahtas dieðuid Statistisk sentralbyrå:s eanadoalu birra.
- 9 Geavat sátnegirjji, leksikona dahje interneahta ja gávnнат maid mearkkaša akkoardabálká. Makkár bálkáortnet du mielas doaibmá buoremusat, akkoardabálká vai diibmobálká? Vuoðuš iežat vástádusa.

GUORAHALLAN

Joavkobargu. Ráhkadehket máilmikártta! Galgabehtet guorahallat: gos leat biktasat, buvssat, skuovat, vuolpput, báiddit, jáhkat ja gahpirat ráhkaduvvon. Merkejehket kártii gos dat bohtet! Ráhkadehket diagrámma mii čájeha ollislaš gova!

ÁRBEVIROLAŠ MÁHTTU

«Juohke álmogis leat iežas árbevierut ja dieđut mat leat čuvvon álmoga buolvvas bulvii ja mat leat álmoga kultuvrra vuodđun, ja mat earuhit ovta álmoga nuppis. Árbevierut gusket buot beliide eallimis. Dat leat čuvvon álmoga ja dat rivdet álmoga dárbuid ja ollislaš ovdáneami ektui.

Sámiin leat dego buot eará álmogiin iešguđetlágan árbevierut. Sámis leat ain ollu vierut ja dieđut mat leat vuolgán dološ sámi bivdoservodagas. Muhtumat dain leat bisson measta rievddatkeahttá, earát fas leat rievdan áiggiid mielde. Dieđuid hálddašeaddjin lea leamaš olles sámi álmot, muhto dieđut leat diehtelas leamaš čadnon dološ siiddaide, báikegottiide, sogaide ja bearrašiid, ja danin sáhttet ge árbevierut maid rievddadit guovllus guvlii, báikkis báikái, sogas sohkii ja vel bearrašis bearrašii nai».

Čállá sámi jurista Laila Susanne Vars (2007).

Giella ja árbediehtu

Dán oasis galggat oahppat

- boazodoalu árbevieruid ja giela birra
- luossabivddu árbevieruid ja giela birra
- duddjoma árbevieruid ja giela birra
- dálkkodeami árbevieruid birra

Sámeigella lea sátnerikkis

Jos máhtu galggašii sáhttit áimmahuššat, ovddidit ja seailluhit boahttevaš buolvvaide, de lea dehálaš ahte gielas leat čielga sánit ja doahpagat. Dákkár sámi sánit ja doahpagat leat ovddiduvvon ja sajáiduvvan áiggiid čađa bargguid bokte man láhkai geavahit luondduburiid eallámušsan. Dán cállá sámegiel professor Juho-Niillas – Nils Jernsletten, gii lea riegádan ja bajásšaddan Skiippaguras Deanus.

Sámeigella lea hui sátnerikkis. Danne lea ge giella hui guovddáš oassi árbevieruid gáhttemis. Giellabarggut, dego luossabivdosániid čohkkemát, leat hui dehálaš oassin árbevirolaš máhtu seailluheamis ja ovddideamis. Máhtu haga lei váttis birget servodagas man birgenláchki lei meahcásteapmi ja guolásteapmi. Sámi gielas ja doahpagiin oidno bures man čadnon sámevuhta álo lea leamaš luondduburiid ávkkástallamii.

sátnevájas: ordtak

Giella bokte han sápmelaččat leat ge áimmahuššan árbevieruid ja máhtu sin manjisbohttiide. Jos giella jávká, de árbevierut maiddái goarránit ja jávket. Dat lea dáháphuvvan ollu sámi giliin rittuguovllus dáruiduhttinpolitihka geažil. Sámi sátnevájas han dadjá ahte *Eatnamis eatnigiella dah-je eatnamis eret*. Dat mitala ahte sápmelaš galgá leat čeavláí iežas vánheneatnama ja eatnigiela hárrái, muđuid gal sámeálbmot luottahuvvá sierra čeardan.

Návuona sápmelaš Anders Larsen cállá Sagai Muittalægje áviissas 01.07.1905 ahte giella lea olmmoščeardda heag-gasuotna. *Go dat nohká ja vajálduvvo, de nohká maiddái olmmoščearda. Dat sihkojuvvo dalle olmmoščearddaid logus eret.*

Anders Larsen (1870-1949) eamidiinnis. Ánde lei oahpaheaddji ja Sagai Muittalægje-áviissa doaimmaheaddji. Son čálii maiddái romána Beaiveálgu, mii ilmmai vuosttaš geardde 1912:s.

Ándaras-Hánssa mágssolaš rávvagat.

Ándaras-Hánsa, gii lei badjeolmmoš Anára ja Ohcejoga gielddaid rádjeguoovlluin, deattuhii man dehálaš lea ahte olmmoš máhttá iežas árbevieruid ja historjjá. Jos dan ii máhte, de ii máhte maid áimmahušsat árvvuidis ja árbevieruidis. Ná čilgii son Jouni Kittii go deaivvadeigga Anára márkan-báikkis geasset 1969:

Jos olbmos ii leat historjá, de son lea dego golgobeana... Dat fitná olbmuid šiljuin ciellamin ja goardimin fuopmášumi, go ii dieđe gosa gullá ja gos lea dan ruoktu.

Háliidan ahte olbmot beroštišgohtet historjjás. Dát boahdá das, go deiven nuorra almmájin badjealbmáid ja guolásteaddjiid, geat ledje vásihan eallimeaset áiggi miellagiddevaš ášsiid. Sis lei nu ollu maid muiatalit, ja go deive mulágan olbmo, de muiataledje. Muhto go olmmoš, lei dal sápme-laš dahje láttán, čuovvu historjjá, de dalle son ádde ja máhttá ovttastahttit sierralágan dáhpáhusaid. Dakkár olmmoš, geas lea historjjá áddemii vuodđuduvvi dearvvas iešárvvudovdu, máhttá addit árvvu earáge olbmuide.

Sápmelaš, juovlamánnu 2001.

Boazodoalu árbevierut – ja giella

Boazodoalu bohciideapmi

1600-logus rievdagohete bivdosiiddaid ealáhuslágít. Meahcásteapmi ja goddebivdu goarránišgohte garra vearuheami, gávppašeami ja koloniserema geažil. Májxitbivdu davimus siiddain nogai. Seamma áiggis boazodoallu badjesiiddai-guin bohciidišgodii.

1600-logu loahpageahčái boazodoallu ahtanušai miehtá Sámi. Guođohaneatnamat gáržo siseatnan siiddain, ja šattai dárbus johtigoahtit bohccuiguin riddosiiddaide.

Maiddái mearragátti ássi sápmelačcat dikšugohte bohccuid ja johtigohte siseatnamii, ovdamearkka dihte Deanuvuona ja Várjjaga guovllus.

Dát johtinvuogit šadde vuodđun manješágge johtimiidda siseatnan ja rittu gaskkas.

Dáid rievdamiid geažil bohciidedje ođđa boazodoallo-dahje badjesiiddat Guovdageainnu, Áviovári, Deanu ja Ohcejoga siiddain 1600-logu loahpageaži rájes. Badje-siiddat šadde dehálaš ásahussan miehtá Sámi. Dát muhtte siidda rájiid, organiserema, eatnamiid geavaheami ja vuogatvuoh tadovddu. Maiddái siiddaisida doaibma riev-dai. Son oačcui stuorát ovddasvástádusa danne go gal-gai maiddái leat eiseválldiid bálván. *Siiddaisida* namma lea joatkašuvvan boazodoalus.

Gárdi

Goddebivddus lei *vuopman* hui dehálaš. Dat lei muhtunlá-gan gárdi, mas ledje soajit mat galge gavdnjit gottiid gárdái. Gárdehomma lea joatkašuvvan boazodoalus ja gohčoduvvo otne *boazogárdin*. Gárdi geavahuvvo earret eará rátkimii ja mearkumii.

Verddevuohta

Dađistaga go boazodoallu ahtanušai, de sajáiduvai ver-deoktavuohta boazosámiid ja dálonsámiid gaskkas. Dálon-sápmelaččat, sihke rittus ja siseatnamis, atnigohte geahččo-bohccuid boazosámiid luhtte. Daid sámiid gohčodedje dálonat nuortaguovlluin *badjeverdden*.

verdde, badjeverdde: venn,
gjestevenn

Dálonverdde ja badjeverdde deaivvadeaba. Soai diđiiga ságaid muitalit ja dagaiga maiddái lonuhusgávppiid. Sárgon: Liisa Helander.

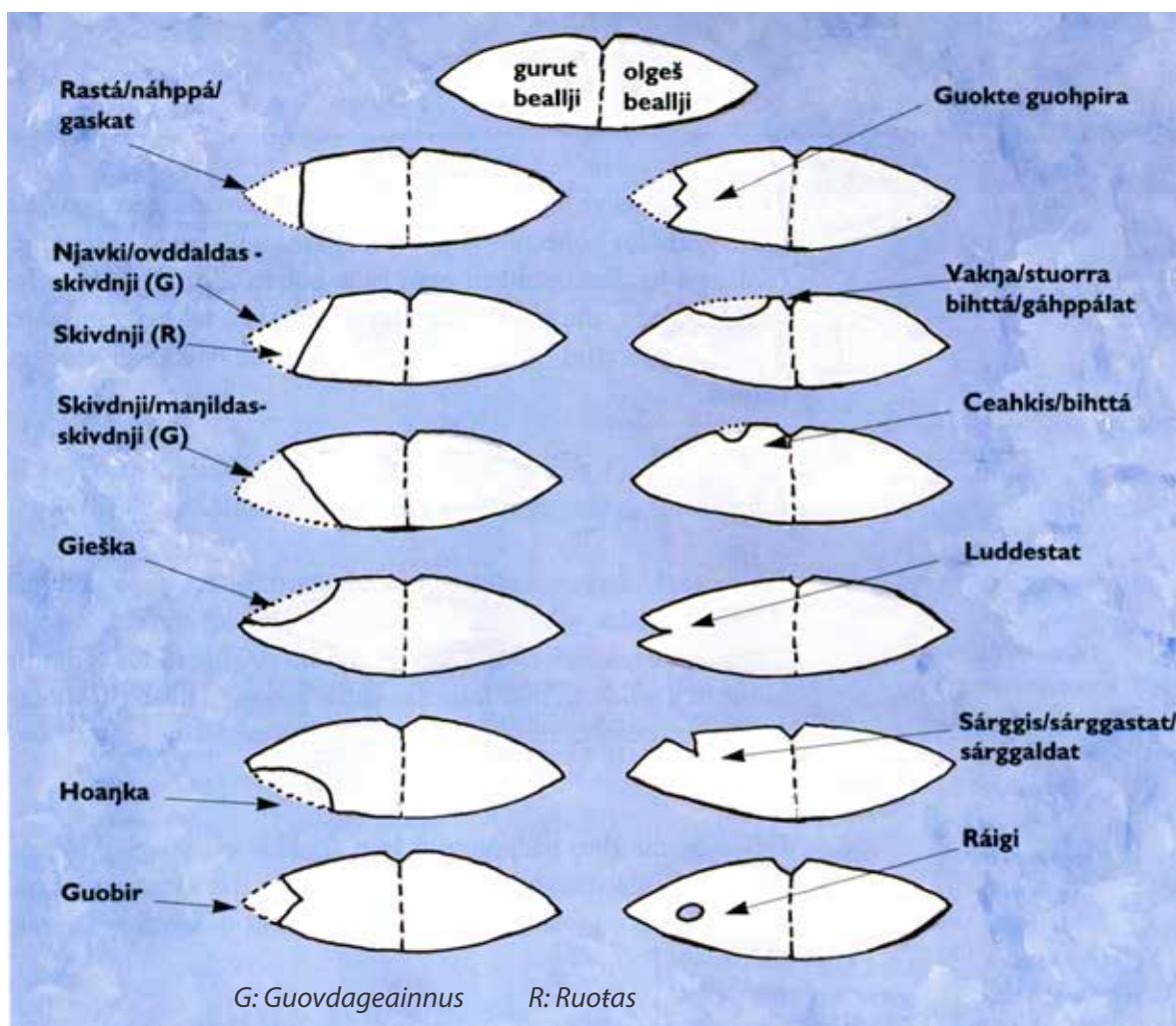
Dát boazodoallu ja verddevuhta lei stuorra ávkin sámi báikkiide dahje giliide. Dat buvttii njulgestaga borramuša ja bivttasnáhkiid dállo dollui. Dat buvttii maiddái sisaboaðuid, biergguid, duljiid ja náhkiid gávppašeami bokte. Dát árbevierru lea joatkašuvvan muhtun guovlluin Sámis, earret eará Várjjagis.

Bealljemearkkat – sánit

Lea hui boares árbevierru mearkut lojes elliid, ja sápmelačcat maiddái mearkugohte bohccuideaset dađistaga go dat šadde sin priváhta opmodahkan.

Guovdageainnu siidda lagi 1695 duopmoprotokollas boahtá ovdan ahte sápmelačcat merkejedje bohccuideaset, muhto ii namahuvvo mo daid merkejedje.

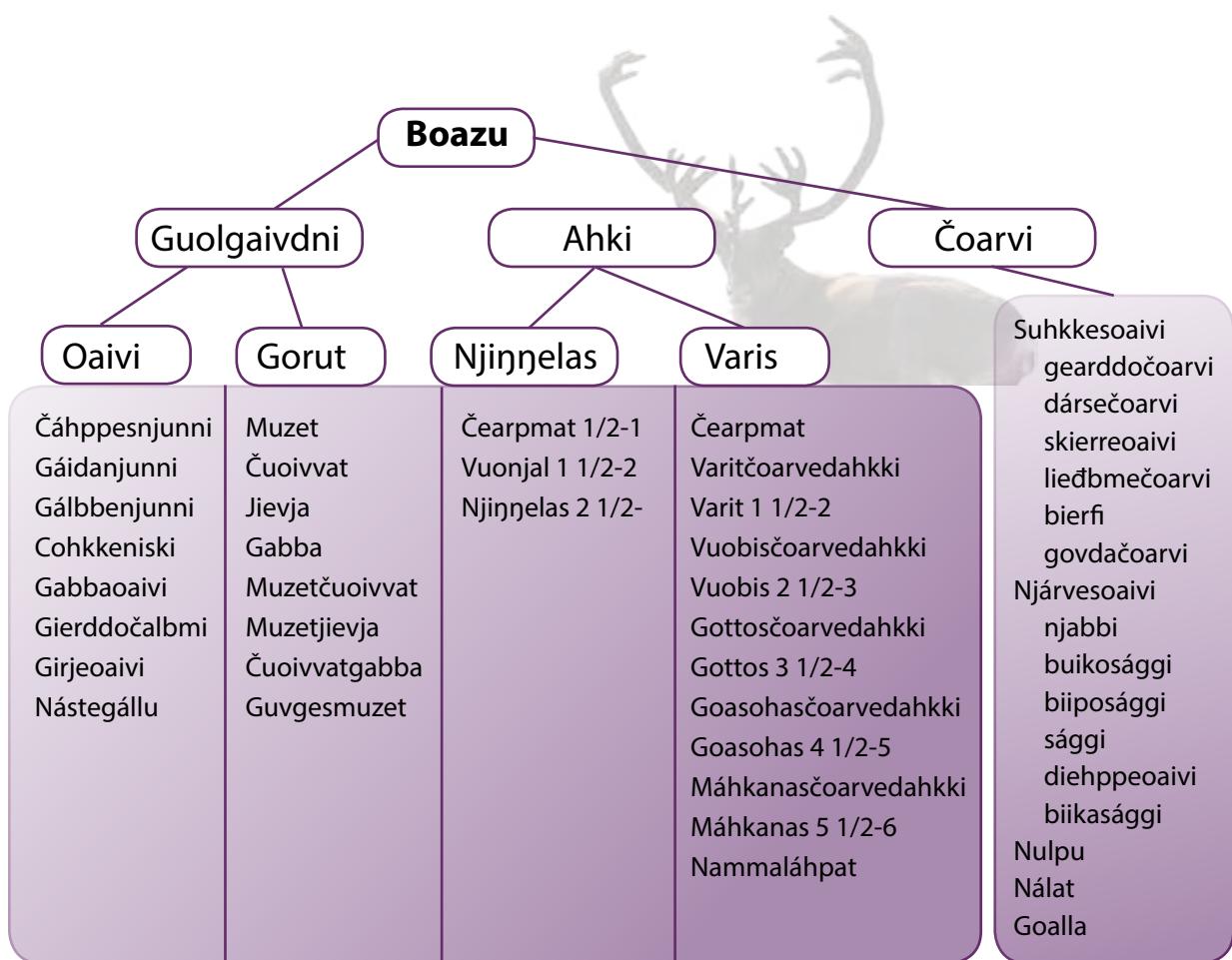
Bealljemearkkat, -sánit:

Sundi Hans Paus, gii ásai Čáhcesullo, čállá birrasii 1750 ahte juohke badjeolbmos dahje boazosápmelaččas lea sierra boazomearka, mii lea merkejuvvon bohccobealljái vai earuha mearkkas earain.

Merken dáhpáhuvvá dan láhkai ahte bealjis leat *váldosánit* ja *smávvasánit*, nu mo oainnát sárgosis. Vuos daddjo váldosátni ja de daddjojit smávvasánit, de sánit mat leat ovddal ja dasto sánit mat leat maŋil.

Bearašmearka daddjo dávjá árbemearkan, mas leat ere-noamáš váldosánit ja mat sihke áhči ja eatni beale mannet árbbis buolvvas bulvii. Dákkár árbemearkkat rehkenastojit hui mávssolažžan, ii dušše danne go dat leat čuvvon soga máŋggaid buolvvaid čađa, muhto maiddái danne go gáddu lea ahte daid mielde čuovvu boazolihkku.

Gáldu: Nils Jernsletten ja Nils Isak Eira: Tradisionell samisk fagterminologi.
Girjjis: Festskrift til Ørnulv Vorren, 1994.

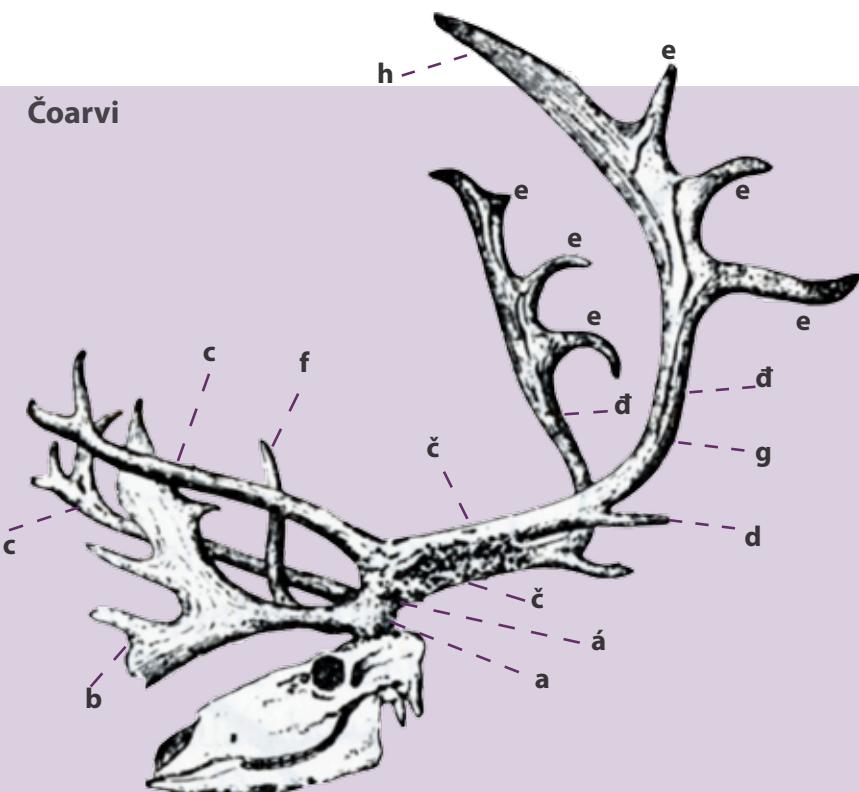
Davvisámi nisu bohčimin álddu, govvejuvpon 1920-logus.

Bohčin

Állduid bohčin lea hui boaris Sámis, muhto dat ge árbevierru lea rievdan garrisit. Otne hárve bohčet állduid, de dát árbevierru orru nohkamin.

Állduid bohčin dáhpáhuvai dábálaččat dan láhkai ahte albmát/dievddut njoarostedje állduid gitta ja nissonat bohče daid. Mielki bohččojuvvui náhppái, mii lei dud-djojuvpon dan láhkai ahte božedettiin mielki ii stunža-šuvvan. Bohccomielkkis lea hui alla buoideproseanta, ja danne dat lei hui dehálaš biebmun – ja maiddái dálkkasin. Mielkki vustejedje dahje juhke maiddái varasin.

Čoarvi

- a Láhpa – bákjemátta
- á Báknji – čoarvemátta
- b Galba
- c Ovdagiehta
- č Madda – vuollemadda
- d Alesgahcin
- đ Badjemadda – čoarvegeašmadda – mohki bajábealmadda
- e Suorgi
- f Čohkagalba
- g Čoarvemohkki
- h Čoarveeahči

(Gáldu: Konrad Nielsen ja Asbjørn Nesheim: Samisk ordbok. Systematisk del, 1956, 1979).

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea árbeviolaš máhttu?
- 2 Mii lea verddevuohta?
- 3 Maid mearkkašit bealljemerkemis válidosánit ja smávvásánit?
- 4 Mii lea náhppi?

Luossabivddu árbevierut

čázádat: vassdrag

gárdut: dás: sette rypesnarer

juoŋastit: fiske med garn under isen

Luossabivdu lea leamaš ja lea ain hui dehálaš Sámis. Sihke rittu ja siseatnan jogain lei luossabivdu dehálaš ealáhus, lassin meahcásteapmái ja eanadollui. Dát eallinlháki lea nannoseamos badje Deanus. Lassin leat oasit dán kultuvrras ain čalbmosat unnit jogain rittuguovllus, earret eará Rávt-tošjogas Porsáŋgu gielddas.

Deataleamos bivdovuogit davvi Sámi jogain dahje čázádagain leat leamaš njanggofierpmástallan, goldin, nuohtun ja buođđun. Goldin Deanus gildojuvvui 1872/73. Ere-noamážit buođđun lea leamaš dábálaš. Otne buođđun geavahuvvo dušše Deanus, ja nuohtun geavahuvvo Deanus, Njávdánjogas ja Guovdageainnus.

Deanučázádaga luossabivdu ja meahcásteapmi

Luossabivddu árbevierut leat hui nannosat Deanus. Deanu luossabivdu čájeha maiddái dan ahte dát guolásteapmi lea hui boaris ja dasa leat čadnon hui ollu doahpagat, mat muitalit dán bivddu erenoamášvuoda ja giellariggodaga.

Deatnu lea guovddáš sámi guovllus ja golgá golmma gieldda čađa: Deanu, Kárášjoga ja Ohcejoga. Čázádagas ásset sullii 7 000 olbmo ja eatnašat leat sámegielagat. Danne sáhttít dadjat ahte čázádat lea stuorámus oktilas sámi ássanguovlu máilmmis.

Čázádagas leat lagabui 500 dálú main leat sierra fierbme-bivdovuoigatvuođat. Ja dehálaš bivddus lea *buođđu*. Lassin muhtumat čázádaga sápmelaččain meahcástít ja dan láhkai lea dehálaš oassi luossabivddus. Dálvet sii gárdot ja juoŋastit.

Rievssatgárdi.

Rievssatbivdu lea ain
dehálaš muhtumiidda.

Deatnu oalgejogaiguiñ.

Buođđu ja buođđun

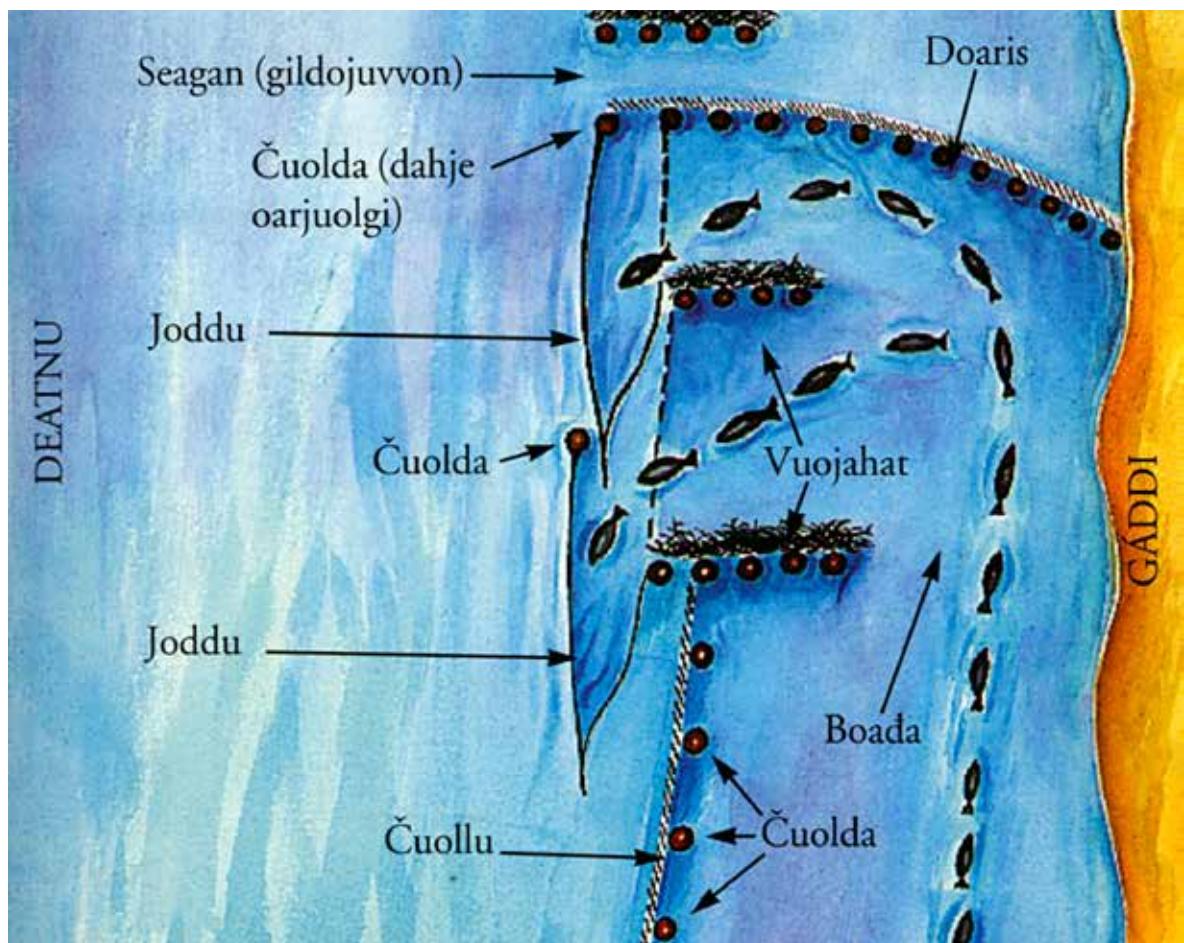
Boarraseamos bivdovuohki lea buođđun, mii namahuvvo čálalaš gálduin 1500-logus. Otne eatnašat buđđot, muhto lassin golgadit, njanngofierpmástallet ja oggot.

Deanus buođđugohtet go vearrámus dulvi lea vássán giđđat.

Buođus leat doaris, joddu, vuojahat ja čuollu. Doarrásis ja vuojahagas sáhttet leat čuołdat ja/dahje oarjuolggit/reñkkot.

Joddu lea gosa luosat čáknet. Joddus sáhttet leat guvtte-lágan fierpmi: luosat ja guvčalbmi. Luosat lea galjes-čalmmat fierbmi stuorát luosaid várás, ja das leat galjit čalmmit go guvčalmmis. Guvčalbmi gohčoduvvo maiddái mihttofierbmin, danne go čalmmit leat nu galjit go láhka diktá.

Buođđu ja dan doahpagat.

Buođđu.

Meardebuođđu mii lea
gildojuvvon Deanus.

Go áigu buođđut, de lea dehálaš gávdnat joddosaji, mas lea uhcánaš fávlái- ja vulosearti. Vuos čulde doarrása. Ovdalis áigge dat rissejuvvui lastarissiiguin. Otne lea dábálaš geavahit fierpmi. Go doaris lea buđđojuvvon, de suhppojuvvon joddu. Lea dábálaš geavahit guokte joddu. Nubbi gohčoduvvo manjnjállassan.

Go joddu lea suhppojuvvon ja čuožžu, de biddjo vuojahat mii duvdá guoli joddui. Loahpas ráhkaduvvo čuollu vuojahagas vulos. Čuollu galgá hehttet guoli fávlái deaddileamis go dat áicá doarrása.

Muhtumin luossa čuožžu joddu siste ii ge mana fierbmái. Dalle duorbula čuimmiin baldit guoli fierbmái.

Golgadeamen.

Golgadat ja golgadeapmi

Golgadeapmái geavahuvvo golgadat, mii lea njuolggofierbmi. Dat lea iešguđet guhkkodagas ja vuovssas. Golgadat sáhttá leat 45 m guhku. Golgadettiin sáhttá dušše geavahit ovttá fatnasa.

Golgadat lea vuosttaš bivddus man geavahišgohtet giđđat. Giđđat luossabivdit vurdet máššoheamet ahte jiekŋa galggašii johttát vai bessel golgadišgoahtit. Oainnat giđđat gorgnejit ollu stuorra duovit Detnui, ja danne lea giđđa-golgadeapmi hui dehálaš.

Giđđat dulvin geavahuvvo guhkes, vuoksás golgadat savvoniin. Guoikkain suhpejít fas oanehis golgadaga, mii ii dárbbas leat nu vuoksái.

Dábálaččat leat guovttis geat golgadit geavahettiin fatnasa. Fierbmealmmái suhpe golgadaga man geažis lea čoska mii golggaha ja doalada golgadaga čábbát miehterávdnjái. Fanassuhkki fas doalada dan láhkai ahte golgadagas lea veaháš mohkki nu ahte luossa buorebut čuohcá fierbmái. Fierbmealbmás lea čuoibmi mainna duorbu fanasguora, vai luossa ii beasa jávkkehít fanasuole ja nu garvit fierpmi. Luossa čuohcá buoremusat fierbmái go golgá cohkolaga vuostá. De gal measta bákkus bidjá fierbmái.

Čoska mas lea heastta-skuovva mii galggašii addit guollelihku. Čoska stivre golgadaga golgadettiin.

Liehppi mainna roahkasta luosa fatnasii.

Otne leat dušše moadde nuohhtesarvvi mat nuhttot Deanus. Nuohhtesajit leat merkejuvvon. Riikkaráji guovllus sáhttet sihke Suoma ja Norgga beale luossabividit nuohttut searválagaid.
Govva čájeha nuohttuma Geavgná vuolde 1950:s. Gildojuvvui dáppe 1950-logu álggus.

Oaggua ja oagguna

Oagguna mearkkaša bivdit stákkuin/stávrrain suga dahje šlivggu. Oaggut suga dahje šlivggu dáhpáhuvvá otná dan beaivve, muhto oaggut nođuin gal ii šat dáhpáhuva.

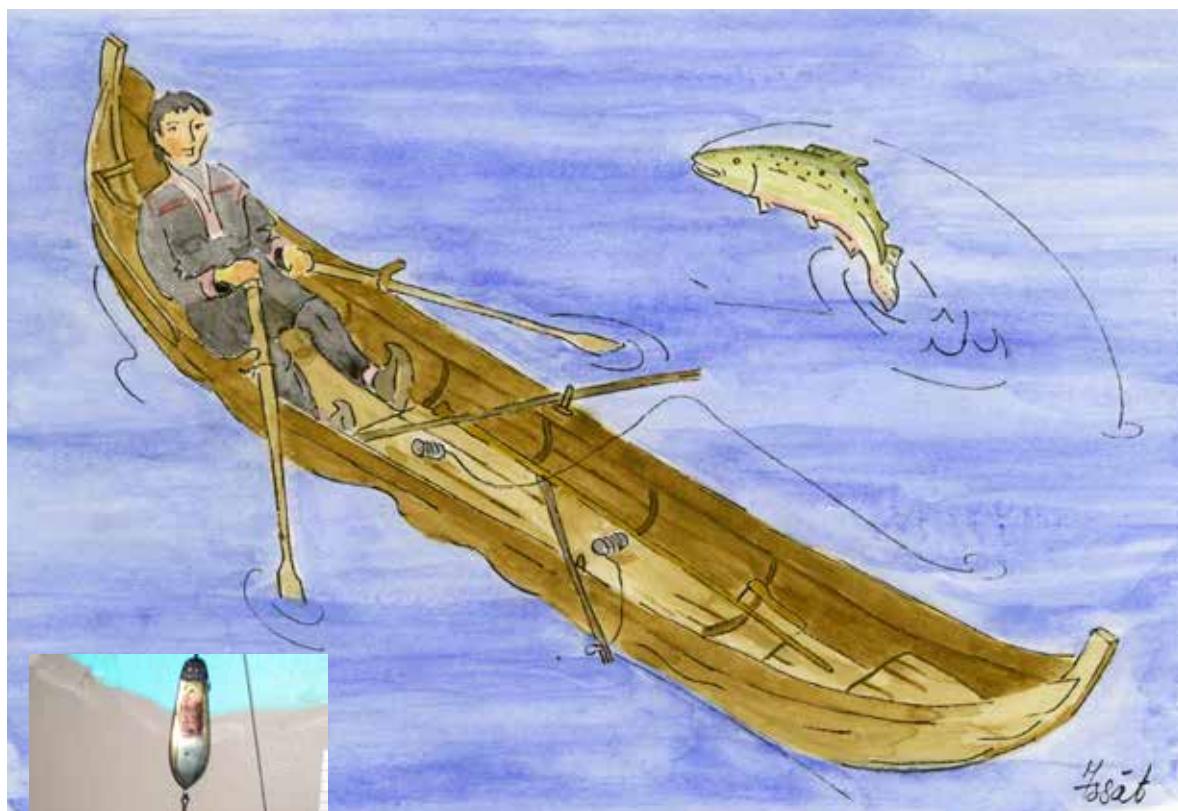
Deanu oagguma álgohistorjjá sáhttá duođaštit 1800-logu álggu rájes. Áiggegollun lei dáhpin oaggut nođuin, erenoamážit smávit luosaid. Dan dahke boarrásat ja nuorat. Nuoraid nođđo-oaggun lei eambbo duhkoraddan ja bivde dittiid. Sii ohppe dán oaggunuogi boarrásiin geain maiddái lei dát bivdovuohki áiggegollun.

Nođđo-oaggun dáhpáhuvai geasset ja árračavčča go lei

Nođđo-oaggun lei hui eankalis bivdovuohki. Dasa geavahuvvojedje nođđu, duorgu, vuogga ja basta mii lei unna stákkoš. Vállooassi lei nođđu, mii lei šluppot man birra lei gissojuvvon duorgu. Duorgogeahčái lei čadnon vuogga, mii dábálaččat lei muhtunlágan basteoaivi.

uhccán čáhci Deanus. Dalle maiddái luosat čoahkkanišgohte gođđosajiide. Dát gođđosajit šadde maid dađistaga dehálaš oaggunsadjin, erenoamázit maŋjá go eaŋgalas lustaoaggut bukte ođđa vuokkaid ja stákkuid/stávrráid maiguin gottii eambbo ja stuorát luosaid go nođđo-oagguma bokte. Eaŋgalas turistaoaggut boahtigohte Detnui 1800-logu gaskamuttus.

Nođđo-oaggun lei anus gitta mannan čuohtelogu gaska-muddui.

Nođđu, duorgu ja basteoaivi.

Luosa doahpagat

Geahčöt doahpagiid mat govvejit luosa agi ja sturrodaga:

Diddi lea luosaš mii lea gitta 3 kilo rádjái.

Lindđor lea goadjinluossa, veaháš stuorabuš go diddi.

Luosjuolgi lea fas 3-6 kilosaš luossa.

Luossan gohčoduvvo dábálaččat dat mii lea badjel 6 kilo, leš dal duovvi dahje goadjin. Dan gohčodit maiddái johtuluossan. Dat lea nu stuoris ahte gávppis makset dan ovddas olleshatti.

Duovvi lea luossa mas leat meađđimat ja mii gođđá.

Goadjin lea luossaguolli mas lea *guoksa* (mielki) man cirgeha meađđimiidala maid duovvi lea luoitán gođđosadjái.

Čuonžá lea buoiddes luossa mii ii leat gođđoguolli (das eai leat meađđimat, ii ge *guoksa*) ja gorgnje johkii čavččabeallái.

Vuorru lea luossaguolli mii orru badjel dálvvi jogas, ruoidná ja «fierrá» merrii giđđat.

Šoaran lea fas dat mii orru jogas badjel dálvvi, manná merrii giđđat ja gorgnje buoiddesguollin johkii manješgeasi.

Guvžá maiddái gorgnje johkii manješgeasi. Dat lea dábálaččat ditti ja luosjuolgi sturrosaš. *Guvžá* maid orru jogas badjel dálvvi. Giđđat dat lea ain buoidi, ja boraha. Dalle dat gohčoduvvon *gudjorin*. *Guvžá* manná merrii, muhto gođđá sáivačázis.

Valas lea rávdu hápmásaš. Orru dálvvi mearas, dahje jogain ja jávriin jos lea gođđan čakčat. *Valas* lea šealgadat go rávdu, ja veavssit eai leat nu ruoksadat. Dat boahdá das go eanaš áigge eallá mearas. *Valas* gođđá sáivačázis.

Luossaguliin lea rukses *cuohppa*.

Nuohti ja nuohttun Guovdageainnus

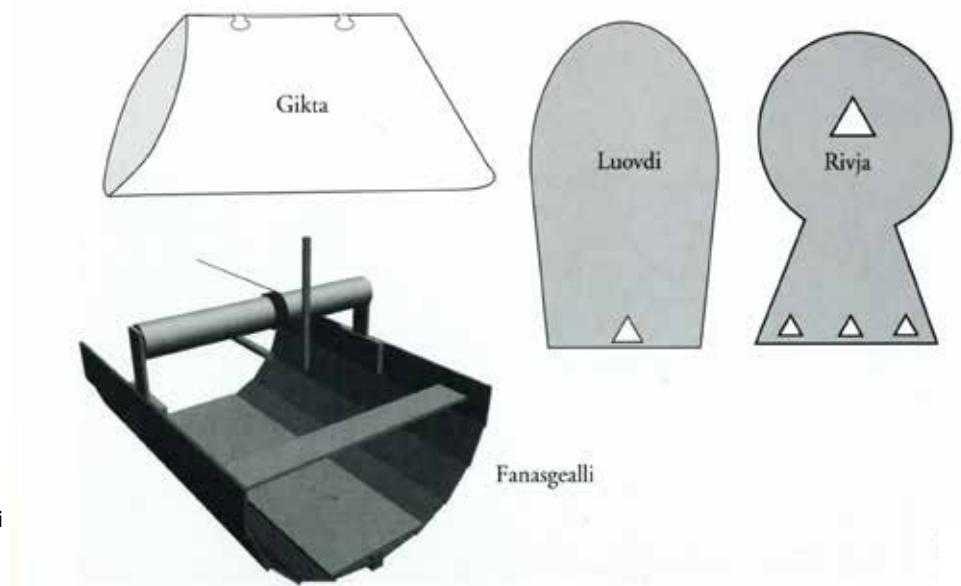
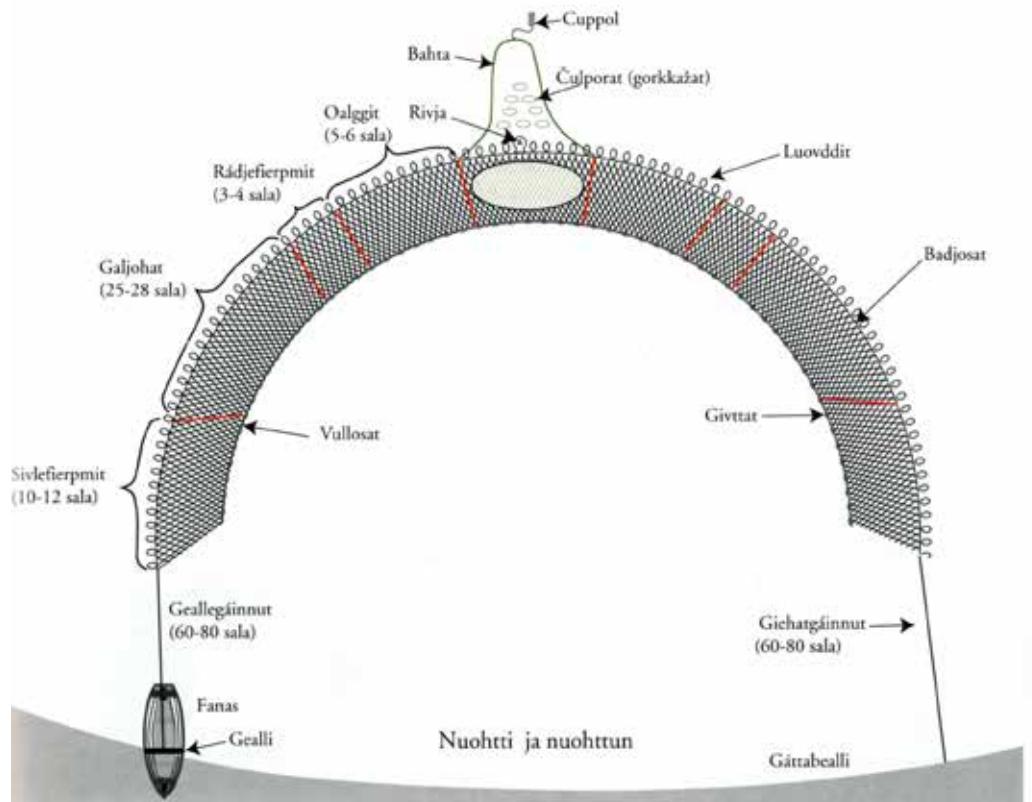
Ovdalaš áiggi lei nuohttun oassin ealáhusas. Dalle gesse dávjá nuohti. Sis ledje viesut jávregáttiin ja bivdigohte guoli dakkaviđe go jiekra manai. Guolli lei dábálaš borramuš geasset, go varas biergu bistti dušše giđđii go gáivvos vurkkodii. Olbmot borre sihke vušson, basson, suovastuvvon ja goikaduvvon guoli.

Otne nuohttun ii leat šat nu dábálaš.

Dálu olbmuin ledje dábálaččat guokte nuohti, meahcce- ja dálunuohhti. Nuohttun lei eanas dálulolbmuid bivdovuohki. Boazosápmelaččat oste dálulolbmuin guoli dahje bierggui lonuhedje varas guoli.

Nuohtis leat iešguđetlágan vuvssodat ja čalbmegaljodat. Nuohti lea gaskal 70 ja 100 sala guhku.

Nuohttegežiin leat gáinnut, muhtinlágan báttit. Gáinnut galget leat gaskal 60 ja 80 sala guhku goabbat bealde. Nuohtis fertejit leat gáinnut vai nuohti ollá fávlái gos guolit leat. Dán áiggi leat gáinnut dábálaš nylonbáttit.

(Gáldu: Berit Anne Bals,
Rávdná Turi Henriksen,
Isak Ole J. Hætta, Anne
Britt Klemetsen, Mathis
Mienna: Nuohhti ja nuohttun,
joavkobargu Sámegilla II, Sámi
allaskuvla, 1995)

Nuohti gáttabealde sáhttá atnit giehtagáinnuid dahje geallegáinnuid. Giehtagáinnut leat gasebuččat vai nagoda gieðaiguin geassit. Geallegáinnut fas leat seakkibut, go daid geallá geluin. Gealli lea jorri man birra geassá gáinnuid. Das leat guokte nađa main doallá go geassá ja nu geahpida gealli nuohttuma. Giehtagáinnut sáhttet leat oaneheappot go geallegáinnut. Fanasgeali bidjá geallegorvviide, cakkit fanasravddain, ja fanasolmmái čohkká gaskamuora nalde fatnasis, čohkkánfiellu rastá fatnasa.

Gáinnuid manjís álget sivlefierpmít mat leat sullii 10-12 sala goabbat bealde. Daid vuvssodat lea njeallje állana. Vuvssodat lea seamma go firpmiid čikŋodat. Sivlefierpmít eai galgga nu vuoksát go eará fierpmít vai nuohtti loktana čiekŋalasas buorebut, muhtto sáhttet leat veaháš galjibut čalmmit go iežá fierpmiin.

Go sivlefierpmít nohket, álget galjohat mat leat sullii 25-28 sala guhku goabbat bealde. Dát fierpmít leat veaháš baskkit go sivlefierpmít. Galjohiid manjel bohtet rádjefierpmít mat leat sullii 3-4 sala goabbat bealde. Dán áiggi leat muhtumat heitán rádjefirpmiid atnimis. Rádjefirpmiin leat baskkes čalmmit. Go olbmot eai hálit smávva gulíid oažžut, váldet rádjefirpmiid eret vai darvánit dušše stuora guolit ja smávva guolit besset čaða.

Rádjefirpmiid manjís čuvvot oalggit mat leat 5-6 sala guhku goabbat bealde. Muhto go ráddjefierpmít eai leat, lea guhkkodat sullii 8-10 sala. Nuohtis lea bahta gasku, mii lea gitta olggiin. Bahta lea 2-3 mehtara guhku seahkka gosa guolit loahpas galget mannat. Buot firpmiid vuvssodat, earret sivlefirpmiid, lea njeallje állana ja ovttá dahje guokte goartila. Rádjefirpmiid, olggiid ja baða čalmmit leat baskkit amaset guolit beassat čaða.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea buođđun?
- 2 Mii lea golgadeapmi?
- 3 Mii lea oaggun?
- 4 Mii lea nuohttun?

Duodji ja duddjon

Árbevirolaččat sápmelaččain leat leamaš sierra geasse- ja dálvegárvvut.

Dálvet sis ledje náhkkebiktasat siskkimušas olggumuššii. Sii geavahedje dávjá guokte náhkkebivu badjálagaid.

bivvu: vinterklesplagg, varmt klesplagg
fiehtarbáddi: buksebånd
gámas, gápmasat: leggskinn
stigát (pl): korte bukser av garvet
reinskinn

Olggumus bivvu lei *beaska* dahje *muoddá* mii dieðus lei gorrojuvvon gotte- dahje bohcconáhkis guolggat olggos. Beskii geavahuvvojedje vihtta-guhtta bohcconáhki dahje miessadaga.

Beaskka siskkabealde lávii leat *dorka*. Dat lei gorron sávzza- dahje bohcconáhkis guolggat sisa, ja diedus lei baskkit go beaska.

Buvssain lei erenoamáš hápmi dahje *lávva*, ja buksanjálmmis lei *fiehtarbáddi* mii doalai daid badjelis.

Giehtagárvun ledje *gistát*. Oððaáiggis geavahišgohte maid- dáí fáhcaid. *Fáhcca* lea vissásit skandinávalaš loatna («van- te»).

Juolgebivvun ledje *gálssohat*, *nvttohat* ja *gállohat*, mat ledje gorrojuvvon gápmasiin. Gálssohiidda ledje dávjá gorrojuvvon gitta oanehis buvssat dahje stigát ja goh- čoduvvojedje *stihkagálssohin*. Nissonolbmuid gálssohat ledje stigáid haga ja gohčoduvvojedje *biddogálssoin*.

Doahpagat, dego *beaska* («piask»), *muoddá* («modde») ja *gistta* («gesta») namahuvvojit vuosttaš geardde muhtun cálalaš gáldus 1500-logu loahpageahčen.

Gákti hápmašuvvá

lávva: snitt, mønster
čeabehastit: sy krave

Lea váttis dadjat goas sámi gárvvut rievdagohite ja sajái- duvvagohte dien hápmásažjan maid mii dovdat oðða áiggis. Datte sahittit dadjat ahte náhkkegárvvuid – beaskka ja dorkka – hápmi dahje vuodđolávva lea viehka boaris.

Bivttasdutkit árvalit ahte almmáiolbmo dahje dievddu gák- ti lei juo sajáiduvvan birrasii 1700 dien lávvan dahje minst- tarin go otne dovdat. Muhto davvisámi nissonolbmo gávtti alla čehporas dahje kráva gal jávkai 1700-logu mielde. Ni- sonolbmo gákti orru leamen eambbo skandinávalaš gávtti dahje čuvlla hápmásaš go almmáiolbmo dahje dievddu gák- ti. Muhto náhkkegárvvuid lávva gale lea maiddái báidnán sihke almmáiolbmo/dievddu ja nissonolbmo gáktehámi. Muhtun oasit leat dieðus rievdan 1800-logu rájes, omd. čeabehastin. Maiddái gahpira hápmi lea ollu rievdan.

Viehka árrat, várra juo báresgaskaáiggis, geavahišgohte silbba ja dani činjahit gárvuid, giehtálávkkaid ja boahkániid. Silbba ja dani fidnejedje gávpealbmáin, geat bukte earret eará soljuid dahje riskkuid maid fidnejedje silbarávddiin Norgga ja Ruota gávpogiin.

jolli: samelue for kvinner
šávká: mannslue

Bajábealde namahuvvon čálalaš gáldu čilge maid ahte sámenissonis lea láđđegákti, masa lea gorrojuvvon ohcarrava earálágan láđđis. Son ii geavat liinni, ja oaivegárpu lea unna rukses njealječiegat dahje jorba láđđejolli. Nisonolbmos leat maiddái buvssat láđđis dahje gottenáhkis nugo almmáiolbmos dahje dievddus ge.

Láđđiid fidnejedje oastit ruottelaš ja norgalaš gávpealbmáin. Danne árvaluvvo ahte *láđđi-sátni* lea ođđaágge loatnasátni ja várra boahtán skandinávalaš gielas («klede»). Sátni *gákkis* lea davvisámegillii boahtán suomagielas («kangas»). Sátni *gákti* orru fas boahtán ruoššagielas («kaften», ja várra suomagielan bokte, «kauhta»). Ruoššagielas lea maiddái boahtán šávká («sjapka»), mii geavahuvvo earret eará Guovdageainnus.

Muhto ollu duddjon- ja duodjesánit leat hui boarrásat, ii geáhte daid gohčodit loatnasátnin.

Mearragátti sápmelaččat geasse- ja dálvegárvvuin. Ovddabeale albmás dahje dievddus leat badjelis barfi, rivut, gistát, gálssohat, nuvttohat/gállohat gissojuvvon vuoddagiiguin dahje sahpohat. Gurutbeale albmáin/dievdduin leat geassegárvvut. Lilienskiold 1690-logus.

Nissonis lea *ládjogahpir*, govvejuvvon Deanuvuonas 1900-logu álggus. Ládjuh dahanje *ládjogahpir* ihtá sárgosiidda 1700-logu loahpas ja jávká 1900-logu álggus. Dan jávkama sivvan lei risttalašvuoda väikkahuus, danne go navdojuvvui ahte biro lei ássan gahpira «čoarvái» man gohčodišgohte «biročoarvin». Ládjuh geavahuvvui davimus Sámis.

Ládjogahpira sadjái ihtá nissonolbmo *jollegahpir*, mii lea jorbbas ja steanžžas. Eará namahus lea *nulpogahpir* man sihke nissonolbmot ja almmáiolbmot dahje dievddut leat geavahan. Guovdageainnus lea *nulpogahpir* maiddái geavahuvvон geassegahpirin.

Johannes Flintoe akvarell: Stockfletha oahppit sárgojuvvon 1831-32 Oslos.
Gurutbealde: Kárášjohkalaš Jon Isaksen (1816-1854), gasku deatnulaš Anders Persen (1813-1867) ja olgešbealde várjagaš Hans M. Kolpus (1803-1880). Fuomáš ahte rukses gávttis lea dušše okta *dilli*. Otne lea dábálaš ahte gávttis leat goittot golbma dili. Buohkain lea šávká.

Nissonolbmuid gahpirat (1-4), nr. 3 ja 4 lea *njálfáhtta* man nissonolbmot geavahedje dálvet. Dat ledje gorrojuvvon groava, ivdnejuvvон ulloliinnis. Nr. 5, 6 ja 7 čájehit gávttiid iešguđet hámis. Knud Leem 1767.

rivot: mannslue (skulderhette) (Leem 1767)

sahpohat: skaller med høyt skaft

njálfáhtta: kvinnehette

dilli: pyntebånd på rygg eller skulder på kofte.

ládjuh, ládjogahpir: hjelmformet kvinnelue, «hornlue»

Jolli, jollegahpir = nulpogahpir: rund, tetsittende kvinnelue

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea *lávva*?
- 2 Makkár juolgebivuid leat sápmelaččat geavahan?
- 3 Mas boahtá sátni *gákti*?
- 4 Mas boahtá sátni *šávká*?
- 5 Mii lea *ládju*?

Guvhilláruššan

Juoigan dehálaš vuoiŋjalaš árbevierru

Sámi oskku dovdomearka lei noaidevuhta, ja dán hálldašii noaidi. Son lei sihke báhppa ja doavttir. Su deháleamos neavvu lei goavddis dahje meavrresgárri mainna beasai nuppi máilbmái oažžut oktavuođa ipmiliiguin ja jábmiiguin. Go gohččojuvvui veahkehit omd. muhtuma gii lei buohcán, de son čákŋalii nuppi máilbmái jearrat sis ráđi. Dan dagai juoiggadettiin ja dearppadettiin goavdá. Juoigan ja luohti lei nappo hui dehálaš noaidevuoda oskkus.

Go miššunearat johtigohte Sámis oažžut sámiid jorgalit risttalašvuhtii, de fuomášedje man dehálaš juoigan lei sámiid oskkus. Sii doarriдиšgohte noiddiid ja gilde sin juoigamis. Juoigan lei «biro ráhkkanus». Guhká lei nu, erenoamážit sámi risttalaččaid gaskkas.

Otne juoigan ja luohti lea ožzon renesánssa. Deatnogátte Nuorat ledje vuosttaš joavku mii dagai sámi juoigana ja luđiid dovddusin miehtá Norgga.

Deatnogátte Nuorat.

Šattut dálkkasin

guvhllárušsat: dás: helbrede

Luođu dahje luonduu šattut leat geavahuvvon dálkkasin guvhlláruššamis. Dás heive sihteret farmakologija professor Thrina Loennechen:

Álbmotmedisiinnas leat su iežas árbevierut ja ipmárdusat dearvvašvođa ja dálkkodemiid birra (omd. dávdda birra man mahkáš noidošeapmi lea dagahan). Njuolggadusat šattuid ja šaddocohkodagaid seaguhusaid birra leat áimma-huššojuvvon, áinnas njálmmálaččat, buolvvas bulvii. Kloas-tariin šaddadedje ja geavahedje ee. urtasiid, ja oažžut giitit muŋkkaid go dát máhttu ja dáidu lea seilon.

cohkodat: ekstrakt, avkok

Sullasaš árbevieru sáhttá duođaštít sámiid gaskkas. Dieđut mo sápmelaččat leat geavahan šattuid ja eará ávdnasiid dálkkodeapmái, gávdnojít dološ báhppamuitusain, mätke-muitusain, ja maiddái šaddocoakkáldagain.

Čálalaš gálduid dieđuid vuoden sáhttá nu dulkot ahte muhtun sámi dálkkodanvuogit leat čuožžilan ja ovddiduvvon sámi birrasiin. Eará vuogit leat gis boahtán eará kultuvrrain ja maid sámit leat heivehan iežaset dárbbuide.

*Sárgosis oaidnit muhtuma
gii lea čohkumin dihkiid
mánás, muhtuma gii lea
lávgumin ja muhtuma gii
lea duovlumin. Knud Leem,
1767.*

Duovlun – vara orustahttin – guhppen – varraluoitin

Dolin lei dakkár dálkkodanvuohki go *duovlun*. Jos juolgi dahje giehta vealčehii, dahje olmmoš oačui eará bistevaš, rumašlaš bákčasiid, de lei buorre geavahit *boaldinvieru*, nu gohčoduvvon *duovlun*. Lei vierrun *duovlut* bávččassaji. Bidje duovlli liikki ala ja cahkkehedje. Jáhkku lei ahte dikšunvuohki jávkadahtii bákčasa.

Dát árbevierru ain lea geavahusas muhtun guovlluin, muhto hui hárve.

Sámis ja eará kultuvrrain *orustahttit vara golgama* lea leamaš dehálaš dáidu ja máhttu. Vara golgama orustahttin sáhtii dáhpáhuvvat máŋgga láhkai, omd. lohkama bokte. Lohkan ii galgan dáhpáhuvvat jitnosit. Dát dáidu lea nu boaris ahte namahuvvo nu gohčoduvvon čáhppesgirjjiin.

Aða lea geavahuvvon
orustahttit hávvevara.

Orustahttit vara golgama sáhtte maid dahkat dan láhkai ahte bidje hávi ala bohccobuoiddi dahje aððama. Maiddái duovli geavahuvvui orustahttit njunnevardima. Duovli galggai cahkkehuvvot njuni vuollái. Sálti gočcas geavahuvvui maid-dái orustahttit vardima.

Guhppen davvisámi dálkkodanvuohkin namahuvvo vuosttaš geardde čálalaš gálduin 1700-logu loahpas. Ávjovári-Guovdageainnu báhppa Samuel Bugge Budde (1786-1791) čohkkii dieðuid sámi dálkkodanvugiid birra, maid son almmustahtii teologalaš áigečállagis 1808:s. Son namaha earret eará guhppema ja varraluoitima. Guhppenvuogi davvi Sápmái bukte várra vuosttaš kvenat geat ožžo lobi ásaiduvvat Ávjovárrái 1720-logus. Sátni *guhppet* veadjá leat loatnasátni suomegielas: *kupata*.

Dábálaš vuohki lei geavahit čoarvvi (áinnas burročoarvvi) njammat liikki dassái go bohtanii. De váldui eret čoarvi ja liiki ráiggastuvvui nu ahte sáhtii njammat olggos vara likerágge.

Guhppen lea otne dovddus dálkkodanvuohki Kiinnás.

Guhppemin Suomas 1931:s.

Davvi Sámis *varraluoitin* namahuvvo dábálaš dálkkodanvuohkin 1700-logu loahpas. Muhto várra sámit leat geavahan varraluoitinvuogi gaskaáiggis juo, ja várra vel ovdal.

Varraluoitima vuohki dáhpáhuvai dán láhkai: Niibbiin nájastuvvui varrasuotna, dábálaččat gieđas, nu ahte sáhtii golggahit vara liittái. Varraluoitin geavahuvvui juohkelágan bákčasiid vuostá, omd. raddebákčasa, čielgebákčasa ja bátnevearkka vuostá ja nu ain. Gáddu lei ahte dalle oaččui bákčasa eret rupmašis.

Otne dát dálkkodanvuohki ii lea šat nu dábálaš Sámis.

Varraluoitin Suomas 1922:s.

Ávdnasiid geavaheapmi

Ávdnasat mat leat vižón elliin, leat geavahuvvon dálkko-deapmái sámiid gaskkas don doloža rájes. Čálalaš gáldut namahit dakkár ávdnasiid go guovžža, bohcco, beatnaga, rievssaha/girona, garjjá, cubbo ja njurjo vara. Dan lassin lea muhtun elliid mielki maid geavahuvvon. Erenoamáš buorre lei bohccomielki.

Ođđa áiggis lea maiddái čižžemielki geavahuvvon, omd. bealljebákčasa ja čalbmebákčasa vuostá. Go čalbmi lei vihkáduvvon, dahje rihpa lei bilidan čalmi, de galggai božistit čižžemielkki njuolgga čičis dan čalbmái, ja diktit dan orrut čalmmis. Čižžemielki ájačázis lei maiddái buorre. Hánssa-Jon Inggá (1917-1974) lei dovddus čalbmedivšár Deanus.

Šattut ja muorjjit geavahuvvon dálkkasin

Šattuid geavaheapmi dálkkasin lea leamaš hui dábálaš Sámis, ja maiddái dáččaid gaskkas Davvi-Norggas. Dakkárat leat earret eará olbmoborranrássi/boska/fádnu, njálga-háiruhtas/gálbberuohtas, juopmu, luomi ja eará šattut ja muorjjit.

Olbmoborranrássi/boska/fádnu lea leamaš ja lea ain hui dehálaš sámi dállodoalus, sihke borramuššan ja dálkkasin. Dat lei buorre diekkár váttuid buoridit go gosahaga ja nurvo. Ruohdas goikaduvvui ja geavahuvvui nurvo ja čoavjebákčasa vuostá. Šaddu geavahuvvui maiddái buoridit eará váttuid. Das lea ollu C-vitamiidna ja dolin dat geavahuvvui erenoamážit skurbbeha vuostá. Sihke dáččat ja sámit atne das ávkki. Mearrasámit lávejedje šattu buonjostit vuolevuojas ovdal go borre dan.

Maiddái boazosápmelaččat leat atnán das ávkki, omd. mollejedje veaháš das, ja moaluid vušše bohccomielkkis nu ahte šattai suohkadin dahje buvrun mii goikaduvvui bohcco čalbmasiin. Šattai muhtunlágan vuostán man borre dálvet.

vihkáduvvat: ta skade
rihpa: rusk, liten flis

Bohccomielki lea hui dearvvaslaš, čállá Knud Leem. Sápmelaš njammamin bohccomielkki. Knud Leem 1767.

skurbbet: skjörbuk
fádnu: kvann
čalmmas, čalbmasat: nettmage, drövtyggermage

Buolbmátlaš Biret-Erkke Erke – Erik Eriksen Erke (1886-1959) lei báikkálaš filosofa ja dovddai bures šattuid mat geavahuvvojedje dálkkodeapmái. Dá čájeha son boskka/fádnu dutkiguoktái Vorrenii ja Mankerii (1952).

Hui dehálaš muorji lea luomi, mas lea ollu C-vitamiidna. Luomi lea geava-huvvon dálkkodit máŋgallagan váttuid ja bákčasiid, dolin erenoamážit dálkkodit skurbbeha dahje skurbbet-dávdda. Guovdageaidnulaš Per Larsen Gaino (1901-1987) čoaggimin luopmániid 1970-logu álgguš.

MUITTÁT GO?

- 1 Mii lea guvhllášuššan
- 2 Mii lea duovlun?
- 3 Mii lea guhppen?

Čoahkkáigeassu

Sámegiela sánit ja doahpagat leat ovddiduvvon ja sajái-duvvan áiggiid čađa sierranas bargguid bokte ja čájehit man láhkai sápmelačcat leat geavahan luondduburiid dahje -riggodagaid eallámušsan. Dat vuhtto bures sámegiela sátneriggodagas. Danne lea ge giella hui guovddáš oassi árbevieruid gáhttemis.

Sámi gielas ja doahpagiin oidno maiddái bures man čadnon sámevuhta álo lea leamaš luondduburiid ávkkástallamii.

Giellabarggut leat ge hui dehálaš oassin árbevirolaš máhtu seailluheamis ja ovddideamis. Máhtu haga lea váttis birget servodagas man birgenláhki lea earret eará meahcásteapmi, boazodoallu, luossabivdu ja duddjon.

Lea daddjon ahte giella lea olmmoščeardda heaggasuotna. Jos dat nohká ja vajálduvvo, de árbevierut maiddái goarránit ja jávket. Dat lea dáháphuvvan ollu mearrasámi giliin dáriduhittinpolitihka geazil. Sámi sátnevájas han dadjá ahte *Eatnamis eatnigiella dahje eatnamis eret*. Dat muitala ahte sápmelaš galgá leat čeavlái iežas vánheneatnama ja eatnigiela hárrái, muđuid gal sámeálbmot luottahuvvá sierra čardan.

ČIEKNÜDEAPMI

- 1 Čilge manne lea giella hui dehálaš sámi árbevieruid seailluheamis.
- 2 Verddevuhta lea leamaš hui dehálaš boazosámiid ja dálonsámiid gaskkas dološ rájes. Lea go dat šat nu dehálaš du gielddas dahje suohkanis otne? Jus ii leat, čilge sivaid! Sáhtát gažadir eallilan boazosámiid.
- 3 Jearat eallilan boazosámiid du guovllus. Leat go sii bohčán áldduid maŋŋá nuppi málmmesoadi? Jus eai, goas heite?
- 4 Deanus dahje jogas leat sajit main leat iešguđetlágan sánit dahje namat. Čilge dáid sániid: *Dappal, geavnrjis, goatnil, guoika, guorvil, njavvi, oivoš, ráppas/ráppaš, savu*.

- 5 Sámi bivttasmállet leat ollu rievdan áiggiid čađa. Maiddái gahperhámit ja namat leat rievdan. Manjemos kapihtalis leat namahuvvon dakkár gahpernamat go šávká, *njálfáhtta, ládjogahpir, jolli dahje jollegahpir*. Gevahuvvojít go dát gahpirat ja namat du guovllus. Makkár eará gahperhámit ja -namat geavahuvvojít?

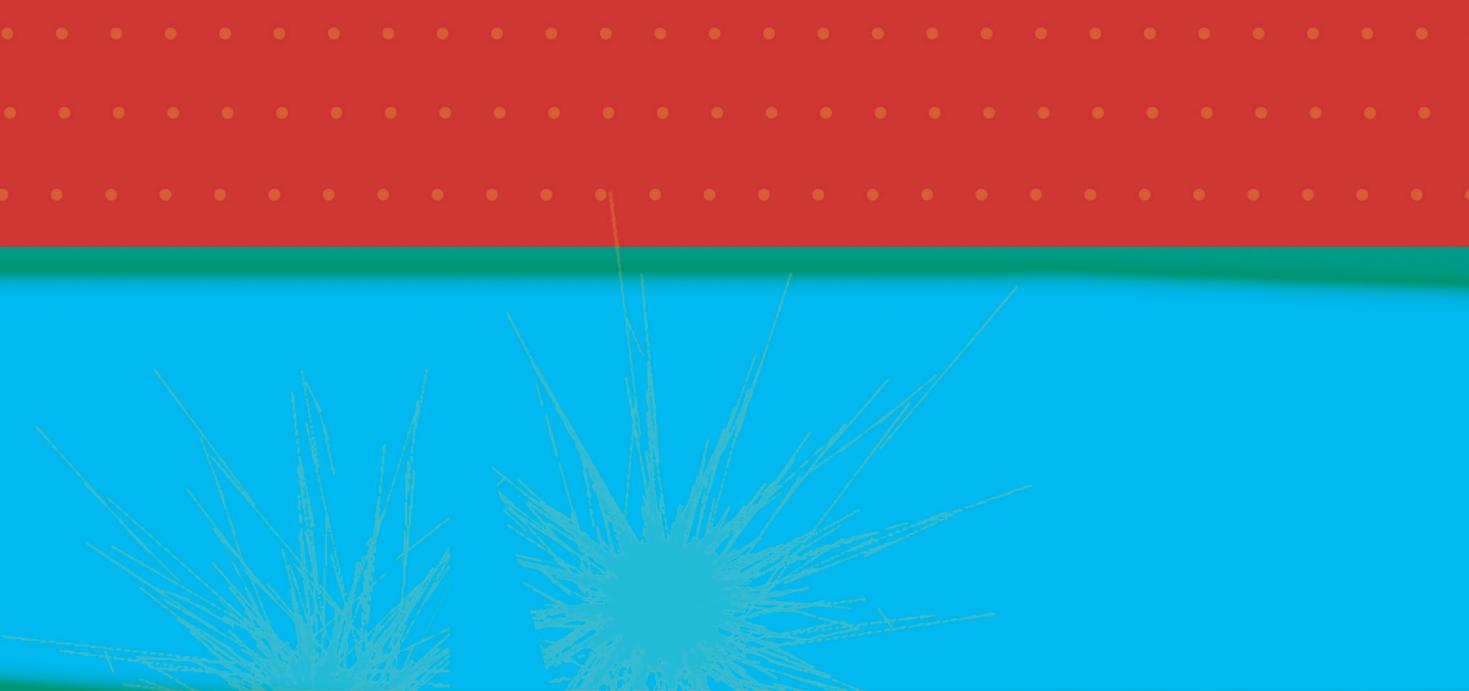
GUORAHALLAN

Heive joavkobargun. Ulbmlin lea guorahallat guvhlláruššama din gielddas/suohkanis. Galgabehtet gažadit eallilan olbmuid.

Mii diehtit ahte uhccán hállojuvvo dahje hubmojuvvo guvhlláruššama birra otná sámi servodagas. Guvhlláruššan han mearkkša «kvaksalveri», dadjet ollugat. Nu čuožžu maiddái sámi-dáru sátnegirjiis (Davvi Girji 1995).

Maid dihtet eallilan olbmot dán árbevieru birra. Gávdno go oktage gii guvhlláruššá? Jus gávdno, makkár dálkkodanvugiid geavaha ja makkár bákčasiid geahččala buoridit?

Servodatoahppu 8-10 lea oahppogirji
nuoraidskuvlii. Máhttolokten 2006 Sámi, ja
ođđaseamos rievdadusat leat oahppogirjji
vuodđun. Girji gokčá visot dan maid
Máhttolokten 2006 Sámi servodatmáhtu ja
dutki dahje guorahalli galgá leat ollašuhttán
go lea geargan nuoraidskuvlla 10. luohkás.

www.calliidlagadus.org

ISBN 978-82-8263-153-2

9 788282 631532

ČálliidLágádus